

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ**

КНІВ

4

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4
КВІТЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 95-річчя з дня народження В. І. Леніна

- О. Т. Юрченко — В. І. Ленін і початковий період історії КПРС 3
В. А. Чирко — Роль В. І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного
союзу Радянської України і Радянської Росії 21
А. Д. Ярошенко — В. І. Ленін і Комуністична партія Східної Галичини 33
С. К. Гутянський — Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для ви-
вчення історії української радянської культури 41

- Генрик Яблонський (*Польща*) — Стан і перспективи розвитку історичної
науки в Польщі 51

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Ф. М. Рудич (*Москва*) — Здійснення ленінського принципу масовості контро-
лю і залучення трудящих до управління виробництвом 63
П. К. Стоян — Адміністративно-територіальна реформа на Україні (1922—
1925 рр.) 71
Т. М. Колішер — В. І. Ленін і розгром каледінщини 78
О. Й. Приймєнко (*Москва*) — Роль більшовиків в організації профспілок
Придніпров'я і Донбасу (1905—1907 рр.) 86

ЗАМІТКИ

- Н. М. Якупов (*Одеса*) — З історії боротьби більшовиків за участь солдатських
мас в боях за владу Рад на півдні Росії (грудень 1917 р.—січень 1918 р.) 96
Я. І. Штернберг (*Ужгород*) — Студенти і вихованні Київської Академії
в Угорщині у XVIII ст. (з історії українсько-угорських культурних зв'язків) 102

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. В. Кузьменко (*Лебедин Сумської області*) — Музей В. І. Леніна в школі 108
Г. Я. Кучер (*с. Конюшки Бродівського району Львівської області*) — Викори-
стання на уроках історії матеріалу про революційну діяльність В. І. Леніна 111

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Г. К. Макаренко — Написання коротких довідок про центри сільських та се-
лищних Рад Української РСР 114

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Г. Г. Черних (*Владивосток*) — В. І. Ленін — історик Жовтня (До історіогра-
фії проблеми) 117

А. І. Желябов у «процесі 193-х». Підготував до друку М. П. Рудько 123

НАШ КАЛЕНДАР

М. В. Коваль — Перша пролетарська організація в Росії (до 90-річчя з дня утворення)	128
М. Ф. Пияшев (Москва) — Резолюція Південного бюро ЦК РСДРП про скликання III з'їзду партії (до 60-річчя III з'їзду РСДРП)	129
Д. А. Першак (Донецьк) — Народження донецького комсомолу (до 45-річчя з дня утворення)	131
Г. М. Білан (Івано-Франківськ) — До 20-річчя укладення радянсько-польського договору	134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Я. І. Дзиря — Український календар, 1965	137
І. К. Рибалка (Харків) — Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.)	138
М. І. Супруненко — И. Л. Шерман. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931)	141
Н. М. Матвійчук — М. М. Лисенко, Г. І. Підлущий. Атеїстичне виховання на уроках історії у восьмирічній школі	142
О. В. Молодчиков — 400 лет русского книгопечатания	143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. С. Климко — Пленум республіканської ради з координації наукової розробки історії КПРС і КП України	145
Ж. Т. — Загальні збори відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР	145
Л. Г. Мельник, А. Ф. Мінгазутдінов, В. Т. Позняк, Б. А. Шарфутдінов, В. П. Шевчук — XXII наукова сесія в Київському університеті	146
О. І. Щербаков (Новосибірськ) — Конференція на тему «Про посилення ролі науки в будівництві комунізму»	148
В. П. Кузьменко (Чернівці) — Педчитання учителів-істориків Чернівецької області	149
Р. С. Кац — Обговорення методики організації і діяльності заводських музеїв	150
Ю. І. Терещенко — Захист дисертації про Червоне козацтво	150
Г. П. Кравченко — Захист докторської дисертації	151
П. Ш. — Шістдесятиріччя професора О. Т. Юрченка	151

ЛІСТ ДО РЕДАКЦІЇ

М. Ю. Брайчевській — Важлива ініціатива 152

ДОДАТОК

Львівський літопис і Острозький літописець. Підготував до друку О. А. Бевзо 154

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 4, 1965

(На українском языке)

Технічний редактор В. І. Тарасенко.

Коректор Л. Л. Данилова.

ЗФ 05180. № К-60. Вид. № 137. Тираж 3981. Формат паперу 70×108^{1/16}. Друк. із. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,204. Підписано до друку 13/IV 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19

Статті

До 95-річчя з дня народження В. І. Леніна

О. Т. ЮРЧЕНКО

В. І. ЛЕНІН І ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ КПРС

Вихід у світ першого тому «История КПСС»¹, видання якої здійснюється за рішенням Центрального Комітету КПРС, є видатним явищем в ідейному житті партії і народу, серйозним вкладом в історико-партійну науку. Ця книга є повчальним зразком справді наукового висвітлення історії нашої партії, найяскравішим прикладом відновлення її утвердження ленінських принципів в історичній науці, втілення в життя ідей XX і XXII з'їздів КПРС. Книга є зразком ідейної заостреності проти меншовицької і всілякої іншої фальсифікації історії нашої партії, проти сучасних її фальсифікаторів з табору «теоретиків» антикомунізму. Перший том «Истории КПСС» присвячено питанням утворення нашої партії, початковому періоду її славної історії, у висвітленні якого під впливом культу особи Сталіна чи не найбільше було внесено суб'єктивістських перекручень.

Вся історія боротьби за підготовку та утворення РСДРП показана в тісному зв'язку з історією соціально-економічного і соціально-політичного розвитку країни, на ґрунті яких з історичною закономірністю розвинулася й вийшла на історичну арену нова суспільна сила — пролетаріат, була створена марксистська робітничка партія. Історія боротьби за створення робітничої партії в Росії викладена також у тісному зв'язку з історією світового робітничого і революційного руху, кращий досвід якого російський пролетаріат та його ленінська партія використали й збагатили у ході боротьби за своє утвердження як провідної сили суспільного розвитку країни.

З сторінок книги яскраво виступає світлий і величний образ Леніна як великого революціонера і теоретика марксизму, засновника партії, організатора, вихователя та вождя революційного авангарду російського пролетаріату, геніального керівника першої когорти пролетарських революціонерів — будівників робітничої партії. Ця тема — головна в першому томі «Истории КПСС».

Без перебільшення можна сказати, що в цій книзі вперше в історико-партійній літературі широко і ґрунтовно, науково і, водночас, популярно висвітлюється багаторічна передісторія Комуністичної партії (від 70-х років до початку 90-х років XIX ст.) та початковий період її історії (від середини 90-х років до 1904 р.).

Виклад передісторії КПРС починається з розповіді про історичних попередників пролетарської партії в Росії. Порівняно коротко, але змістовно, висвітливши хід соціально-економічного розвитку «від кри-

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. В шести томах. Главная редакция: П. Н. Поспелов (председатель), Е. И. Бугаев, Л. Ф. Ильичев, В. А. Карпинский, Д. М. Кукин (зам. председателя), И. И. Мннц, И. Д. Назаренко, Б. Н. Пономарев, П. А. Сатюков. Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, том первый, М., 1964, 632 с.

посницької Росії до Росії капіталістичної» (стор. 1—21), автори першого тому² широко показують революційно-демократичний рух епохи падіння кріпосного права, селянсько-утопічний соціалізм і перші кроки пролетарського руху в 70-ті — 80-ті роки.

Довгим, тяжким і, в той же час, героїчним був шлях першого покоління свідомих борців проти російського абсолютизму. Від Радіщева, що був «першим свідомим революціонером в Росії» (стор. 23), через декабристів, Герцена, Белінського, до славної плеяди великих російських революційних демократів, очолюваної Чернишевським і Добролюбовим, до героїв революційного народництва — Желябова, Кибальчича, Перовської та багатьох інших.

У книзі уважно простежується зв'язок більшовизму з демократичною традицією великих попередників пролетарської партії, яскраво показується, що пролетаріат як новий, передовий і єдино до кінця революційний клас, виразник і захисник інтересів всього народу, суспільного прогресу в цілому, — став законним спадкоємцем демократичної традиції, створеної майже віковою працею передової думки, самовідданою боротьбою революціонерів — дворян і різночинців — проти російського абсолютизму. Серед великих імен попередників пролетарської партії в Росії ми знаходимо ім'я славного сина українського народу Т. Г. Шевченка, що був одним із найяскравіших виразників революційно-демократичної ідеології (стор. 28). У томі вказується на участь Т. Г. Шевченка в Кирило-Мефодієвському товаристві, цитується його знаменитий «Заповіт», вміщено його портрет. Ім'я Шевченка було відомо Марксу, який, знайомлячись з доповіддю про українську літературу, що була подана літературному конгресу в Парижі у 1878 р., виділив такі рядки, що характеризують великого кобзаря: «Син народу в повному розумінні цього слова. Більш аніж хто б то не був він заслуговує звання народного поета» (стор. 28). На послідовно-демократичній, антиліберальній традиції, що була закладена великими революціонерами-демократами, виховалося не одне покоління російських революціонерів. «Успадкована народниками-семидесятниками, вона перейшла від них до пролетарських революціонерів, які наповнили цю традицію новим класовим змістом» (стор. 37).

В першому томі «Истории КПСС» відновлюється ленінська оцінка революційних народників. «...Марксисты, — вказував Ленін, — повинні дбайливо виділяти з лузги народницьких утопій здорове і цінне ядро щирого, рішучого, бойового демократизму селянських мас»³. Відмічаючи, що в марксистській літературі 80-х років XIX ст. можна знайти систематично проведені прагнення виділяти це цінне демократичне ядро, Ленін висловлював надію, що «коли-небудь історики вивчать систематично це прагнення і простежать зв'язок його з тим, що прибрало назву «більшовизму» в першому десятиріччі XX століття»⁴. Автори першого тому «Истории КПСС» значною мірою виконали цей ленінський заповіт. В книзі вказується, що теорія народницького селянського соціалізму «при всій своїй утопічності несла великий революційний заряд, підносячи різночинну молодь на героїчну боротьбу проти кріпосництва і самодержавства» (стор. 35). Розповідаючи про хибність народовольської тактики терору і бланкізму, яка відвертала увагу й

² Авторский коллектив тома: П. Н. Поспелов (руководитель), Ю. С. Аксенов, И. А. Алуф, И. П. Верховцев, М. С. Волин, М. Я. Гефтер, Г. А. Деборин, А. Ф. Костин, Д. М. Кукин, Д. Г. Куцентов, Р. И. Маркова, Ю. З. Полевой, Н. В. Рубан, В. А. Твардовская, С. Л. Титаренко, А. С. Трофимов, Г. П. Францев, Б. А. Чагин.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 317.

⁴ Там же.

кращі сили народовольців від інших революційних завдань, вела до ізоляції їх від мас, автори тому водночас нагадують, що такий результат був не тільки наслідком помилок діячів революційного народництва, а що він був історично обумовлений нерозвиненістю суспільних відносин і слабкістю революційного руху епохи. У книзі підкреслюється, що великою історичною заслугою народницького руху було створення революційної організації, вироблення самого типу професіонала-революціонера, кращі риси якого були сприйняті пізніше соціал-демократами.

Демократичний рух народників пробудив до свідомого життя перших робітників-революціонерів. У томі стисло, але змістовно розповідається про становище та боротьбу робітників 60—70-х років, про вплив на них революційних народників, від яких передові робітники тих часів дізналися про життя і боротьбу європейського пролетаріату, про Перший інтернаціонал, Паризьку комуну, вперше почули ім'я Маркса. В книзі справедливо підкреслюється, що значення пропаганди народників для початкового етапу робітничого руху полягало не в пробудженні класової свідомості пролетаріату (цього вони не могли досягти в силу обмеженості, утопічності своїх ідейно-теоретичних поглядів), а у розвитку демократичної свідомості передових робітників, у втягненні їх в русло визвольної боротьби.

Робітничий рух 60—70-х років залишався в рамках стихійної боротьби за поліпшення економічного становища пролетарів. Проте вже в цей час він висуває нечисленний, але впливовий прошарок кадрових, грамотних міських робітників, що поривалися до знання і шукали вірного шляху до звільнення від злиденності, гніту і безправ'я. В книзі розповідається про чудову плеяду перших робітників-революціонерів Петра Алексеєва, Степана Халтуріна, Віктора Обнорського, Петра Мойсеєнка та ін., в особі яких у 70-ті роки народився тип робітника-вожака, який «думає про загальні інтереси свого класу і в ряді випадків по-своєму формулює його завдання» (стор. 77).

Згуртовуючись і міцніючи, рух пролетаріату став однією з важливіших передумов виникнення соціал-демократії, утвердження на російському ґрунті марксизму.

У томі широко розкриваються передумови поширення марксизму в Росії: неухильний розвиток капіталізму, крах народницької теорії «самобутності» Росії, зростання робітничого руху, утвердження марксизму в робітничому русі на Заході. Все це вело до того, що «російський революційний рух поступово переходив на той же шлях, яким йшов робітничий рух передових країн Заходу, на шлях марксизму» (стор. 92). В робітничому русі міцнішали елементи організованості та солідарності. Частішали і зростали страйкові виступи робітників. У страйкову боротьбу втягувався пролетаріат національних окраїн. Розвиток робітничого руху свідчив, що російський пролетаріат ставав значною суспільною силою.

Зростання робітничого руху супроводилося кризою революційного народництва. Революційні народники після 1-го березня 1881 р., як вказував Ленін, «вичерпали себе»⁵. Після розгрому керівного центра «Народної волі» народовольський рух розпався на численні гуртки і групи, які переживали організаційний та ідейний розпад. Багато з колишніх народовольців повернуло вправо, зближуючись з буржуазним лібералізмом, створюючи, за висловом Леніна, «ліберально-народниць-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 39.

кий напрям»⁶. Ті ж, що залишалися вірними прапоріві революційного народництва, робили ряд нових, але безуспішних, спроб оживити рух. Про одну з таких спроб — спробу студентської революційної групи О. І. Ульянова поєднати традиційні народницькі погляди з соціал-демократичними — докладно розповідається у книзі (стор. 103).

Поширення наукового соціалізму у 80-ті роки стає справою революційної інтелігенції, що розірвала з народництвом. У книзі широко висвітлюється цей складний процес переходу діячів визвольного руху від народництва до марксизму, відмічається велика роль Г. В. Плеханова як натхненника і керівника першої російської марксистської організації — групи «Визволення праці», як теоретичного засновника російської соціал-демократії. Брошуру Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» Ленін назвав першим «Profession de foi російського соціал-демократизму»⁷.

Цінним у першому томі «Истории КПСС» є те, що тут справді науково, об'єктивно висвітлюється роль і діяльність діячів революційно-визвольного руху в Росії. В. І. Ленін вчив, що «історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками»⁸. Саме з цього виходили автори тому, висвітлюючи діяльність видатних учасників революційного руху, оцінюючи їх роль у визвольній боротьбі. Одним з прикладів є висвітлення і оцінка ролі Плеханова та інших діячів групи «Визволення праці». Відомо, що всі вони пізніше еволюціонували до меншовизму, відійшли від революційного марксизму. Але до цієї еволюції вони діяли як марксиста і в книзі справедливо дається позитивна оцінка та широкий огляд того, що вони зробили за час, коли були послідовними марксистами. В книзі, наприклад, підкреслюється, що В. І. Засуліч «стала першою російською жінкою-марксисткою» (стор. 125).

Плеханівська група «Визволення праці» не була одинокою. В томі широко висвітлюється виникнення і діяльність перших соціал-демократичних груп і гуртків в Росії — групи Д. І. Благоева, гуртків П. В. Точиського, М. Є. Федосеева та ін., які виникали нерідко одночасно і незалежно від плеханівської групи, але в розвитку і діяльності яких праці Плеханова та інші видання його групи відіграли велику роль.

Наприкінці 80-х — початку 90-х років соціал-демократичний напрям в російському революційному русі зміцнився. В умовах загального суспільного піднесення, викликаного голодом 1891—1892 рр., на ґрунті страйкового руху робітників, в містах, в промислових центрах та районах країни виникали все нові й нові соціал-демократичні групи і гуртки, що розгортали соціал-демократичну роботу, залучаючи до неї передових робітників.

Ідеї марксизму, що їх вносили у визвольний рух перші соціал-демократичні групи й гуртки, формували нових борців за свободу, зброєю яких була вже не бомба терориста, а знання законів історичного розвитку. Петербурзькі робітники — учасники соціал-демократичних гуртків Бруснева, закликаючи своїх товаришів до боротьби проти самодержавства, говорили: «Нам варто тільки озброїти себе сильною зброєю — а ця зброя є знання історичних законів розвитку людства; нам варто тільки цим озброїти себе, тоді ми повсюди переможемо ворога» (стор. 160—161). На сторінках книги міститься значний матеріал, що розкриває діяльність перших соціал-демократичних груп та гуртків у Киє-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 81.

⁷ В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 4, стор. 311.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

нобуржуазні погляди, в основі яких лежало міфічне уявлення про особливий уклад селянського господарства; вони розглядали його як щось найвище, краще, порівнюючи з капіталізмом. «Народництво,— зазначав Ленін,— є тепер теорією *реакційною* і *шкідливою*, яка збиває з пуття громадську думку, грає на руку застоєві і всілякій азіатчині»⁹.

В. І. Ленін вперше в марксистській літературі дав всебічну характеристику народництва, показав його класове коріння. На основі глибокого марксистського аналізу економічних відносин в Росії він завдав нищівного удару народницькій ідеології і визначив завдання російської соціал-демократії. У книзі підкреслюється, що ленінська праця «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» стала справжнім маніфестом російської революційної соціал-демократії, а її автор, за словами С. І. Міцкевича, «став ще більш популярним і визнаним авторитетом серед марксистів» (стор. 200).

У книзі також ґрунтовно з'ясовується боротьба Леніна проти «легального марксизму», який розглядається як «ідейно-політична течія передової російської буржуазії, яка не сформувалася ще в самостійну політичну партію» (стор. 207). Ставши перед фактом швидкого розповсюдження марксизму в Росії і зростанням процесу оформлення політичної партії робітничого класу, російська ліберальна буржуазія прагнула «прибрати до своїх рук» робітничий рух, використати марксизм в своїх буржуазних цілях. Ідучи на угоду з «легальними марксистами» в інтересах загальної боротьби проти ліберально-народницької ідеології, Ленін в той же час першим серед російських марксистів відчув, за образним висловом В. В. Воровського, «фальшиві ноти в трелі пана Струве» (стор. 209). Він розкрив основний смисл діяльності «легальних марксистів», що полягав у прагненні очистити марксизм від всякої революційності. Це був прояв ревізіонізму, що випередив бернштейніаду в Німеччині. Одна з найбільших заслуг Леніна перед міжнародним робітничим рухом, підкреслюється у книзі, в тому й полягає, що вже з 1894—1895 рр., з часу перших виступів проти «легально марксистської» ревізії вчення Маркса, він показав зразок непримиренної боротьби з опортунізмом.

Викриваючи міщанські ілюзії ліберальних народників і буржуазний об'єктивізм «легальних марксистів», Ленін відзначав, що боротьба неіснуючих класів проти існуючих становить головний зміст економічної дійсності Росії і що вирішальна роль в цій боротьбі належить пролетаріату, як єдиному і природньому представникові всього трудящого населення країни.

Вже своїми першими працями Ленін вніс великий вклад у розвиток революційної теорії, сприяв утвердженню марксизму в російському революційному русі, почав розчищати ґрунт для створення в Росії революційно-марксистської робітничої партії, розробляти її програму, тактику, принципи організації.

Марксистська робітничая партія могла виникнути лише на ґрунті зближення, злиття наукового соціалізму з робітничим рухом. «Робітничий рух,— вказував Ленін,— зливаючись з соціалізмом і політичною боротьбою, повинен утворити партію...»¹⁰ Створений В. І. Леніним петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» був першою організацією, яка під керівництвом свого засновника почала практично виводити соціал-демократичний рух з вузьких рамок пропаганди марксизму в невеличкому колі передових робітників на

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 464.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 204.

широкий шлях злиття наукового соціалізму з масовим робітничим рухом. Ленінські принципи будівництва пролетарської партії, що склалися пізніше у струнке і цільне вчення про партію пролетаріату, в зародковому вигляді знайшли своє втілення в петербурзькому «Союзі боротьби», який, за визначенням Леніна, був зачатком справді революційної робітничої партії.

У книзі широко і всебічно висвітлюється діяльність ленінського «Союзу боротьби», підкреслюється його вплив на розвиток соціал-демократичного руху в Росії, на виникнення «союзів боротьби» в Києві і Катеринославі та «робітничих союзів» в Москві, Іваново-Вознесенську. Багато сторінок присвячено історії виникнення і діяльності цих організацій, зокрема київського і катеринославського «Союзів боротьби», які в свою чергу сприяли виникненню соціал-демократичних гуртків і груп, посиленню соціал-демократичного руху в інших містах і промислових центрах України. У книзі також широко розповідається про перші соціал-демократичні організації Закавказзя, Польщі, Білорусії, Прибалтики.

Перехід від пропаганди марксизму в гуртках до масової політичної агітації здійснювався в боротьбі Леніна і його прихильників проти тих соціал-демократів, які відстоювали старі форми соціал-демократичної діяльності, а також проти тих, які, висловлюючись за агітацію, обмежували її питаннями економічної боротьби і заперечували необхідність політичної боротьби. Як вказував пізніше В. І. Ленін, це були перші симптоми появи майбутнього «економізму»¹¹, саме симптоми, бо в період 1894—1898 рр., на відміну від наступного періоду розброду й хитання, російська соціал-демократія була «єдиною ідейно»¹². Зазначені суперечки точилися як серед соціал-демократів Петербурга, так і інших міст, зокрема Києва і Катеринослава. У книзі відзначається, що одним із пристрасних поборників політичної агітації серед київських соціал-демократів був робітник-революціонер Ю. Д. Мельников. наводиться його крилатий вислів про те, що «краще підняти масу на один дюйм, ніж одну людину на другий поверх» (стор. 243). Вказується, що протягом літа і осені 1897 р. суперечки в цьому ж питанні йшли серед катеринославських соціал-демократів і що завдяки рішучій позиції учнів Леніна — І. В. Бабушкіна і І. Х. Лалаянца соціал-демократична організація стала переходити до масової агітації і створення «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Суперечки 1894—1897 рр., як правильно відмічається в томі, поклали початок «багаторічної історії принципової і послідовної боротьби революційних марксистів проти опортуністичних елементів всередині російської соціал-демократії» (стор. 221).

В діяльності петербурзького та інших «Союзів боротьби» В. І. Ленін вбачав «блискучий початок», яким ознаменували себе соціал-демократи Росії 90-х років і який «завершився утворенням «Російської соціал-демократичної робітничої партії» (навесні 1898 року)»¹³. В томі коротко, але досить змістовно висвітлюється історія підготовки і проведення першого з'їзду РСДРП. Повсюдне зростання соціал-демократичних гуртків, груп і організацій поставило питання про вироблення загальної програми і тактики революційної боротьби російських марксистів, про об'єднання всіх соціал-демократичних груп і організацій в єдину революційно-марксистську партію. Ідея створення соціал-демократичної партії в Росії, що була вперше висунута Плехановим, ді-

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 299.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 179.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 189.

стала найбільш повне обґрунтування в працях Леніна. Їй була підпорядкована вся його теоретична і організаторська діяльність (стор. 256).

У період культу особи Сталіна історія підготовки і проведення першого з'їзду РСДРП принижувалася, замовчувалася або взагалі заперечувалося будь-яке позитивне значення його в історії нашої партії. Навіть відомі історики партії, торкаючись першого з'їзду РСДРП, зневажливо писали про нього, як про «так званий перший партійний з'їзд»¹⁴, приписуючи йому і прийнятим ним документам «недоліки», яких в дійсності вони не мали¹⁵. Автори першого тому «Истории КПСС» відновлюють історичну правду. Вони докладно висвітлюють підготовку з'їзду, підкреслюючи велику участь в цьому В. І. Леніна, який, навіть перебуваючи в тюрмі, продовжував керувати будівництвом партії. «В листах з тюрми він, — за словами Н. К. Крупської, — підганяє з організацією партії, наполягає всіляко на підготовці з'їзду» (стор. 256). Тоді ж Ленін написав «Проект програми» для майбутньої партії, а влітку 1896 р. — «Пояснення програми». Велику роль в підготовці організації партії відіграла ленінська брошура «Завдання російських соціал-демократів», написана в 1897 р., коли Ленін перебував вже в сибірському засланні. В рукописі її читали члени київської соціал-демократичної організації, на долю яких випало взятися за справу підготовки першого з'їзду після масових арештів і репресій проти діячів петербурзького «Союзу боротьби». У книзі розповідається про енергійну діяльність суворо законспірованої групи київських соціал-демократів, яка, працюючи над підготовкою з'їзду, організувала видання нелегальної загальноросійської «Рабочей газеты», зі сторінок якої пропагувала ленінську ідею об'єднання розкиданих по всій країні соціал-демократичних гуртків, груп і організацій в «одну загальну партію» (стор. 258).

З'їзд скликався в несприятливих умовах не тільки з погляду політичної обстановки, поліцейських переслідувань, але й в зв'язку з тим, що в рядах російської соціал-демократії на цей час виявилися ознаки опортуністичної течії «економістів». «Ініціатори з'їзду, — підкреслюється в томі, — прагнули зберегти принципову позицію соціал-демократії 1894—1896 років» (стор. 260). Автори тому змальовують хвилюючу картину, що зображує обстановку, в якій відбувався у березні 1898 р. на околиці Мінська перший з'їзд РСДРП. Він проходив під виглядом вечірки з приводу іменин дружини господаря квартири — соціал-демократа П. В. Румянцева. «З вікна маленької бокової кімнатки, де засідав з'їзд, була передбачливо на випадок утечі виїнята друга рама. Вікно виходило в сад, за яким протікала річка Свислочь і починалися лісні зарослі. В сусідній кімнаті безперервно топилася піч, аби при нальоті поліції можна було швидко спалити компрометуючі матеріали» (стор. 261).

Читаючи ці рядки, можна дивуватися з того, що і в наші дні знаходяться історики, які, незважаючи на умови, в яких працював перший з'їзд, роблять безпідставні закиди його організаторам і учасникам нібито вони «недооцінювали значення прийняття програми при утворенні партії»¹⁶. Відомо, що організатори і учасники першого з'їзду уважно обмірковували питання про програму і в своїх рішеннях заявили, що «докладна програма партії буде опублікована після розгляду її місцевими комітетами» (стор. 265). В. І. Ленін співчутливо відмічав, що заснована навесні 1898 р. РСДРП «оголосила про свій намір у най-

¹⁴ Н. Попов. Очерки истории ВКП(б), изд. 3-е, стор. 36.

¹⁵ Н. Попов. Очерк истории ВКП(б), изд. XVI, вып. 1, М., 1933, стор. 44—45.

¹⁶ П. Л. Варгатюк. Борьба социал-демократических организаций Украины за свикання I з'їзду РСДРП, «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 72

ближчому майбутньому виробити програму партії»¹⁷. З досвіду скликання і проведення першого з'їзду РСДРП В. І. Ленін зробив висновок про неможливість в умовах суворого царського поліцейського режиму провадити партійні з'їзди в Росії. З'їзд 1898 р. був першим і останнім (за час до 1917 р.) партійним з'їздом, який відбувся в межах Росії.

Перший з'їзд прийняв рішення, які визначали організаційну побудову партії, обрав Центральний Комітет її, який за дорученням з'їзду випустив «Маніфест Російської соціал-демократичної партії», де були викладені основні принципи діяльності партії. Довгий час в оцінці Маніфесту історики виходили не стільки з його змісту, скільки з того факту, що автором його був Струве. Перший том «Истории КПСС» кладе край такому ненауковому підходу до оцінки важливого документу партії. У книзі з'ясовуються обставини, завдяки яким Струве було притягнуто до складання Маніфесту і вказується, що хоча він і був далеким від революційного марксизму, в Маніфесті не міг провести свої реформістські погляди. Пізніше Струве всіляко відмежовувався від Маніфесту, заявляючи, що документ цей «все ще відбивав офіційну, або ортодоксальну концепцію» і що він ні в якому разі не відбивав його поглядів того періоду (стор. 266). «Складений таким чином документ,— зазначається в томі,— був відредагований Радченком — останнім із «стариків», що залишилися на волі, представником ленінського напрямку в петербурзькому «Союзі боротьби» — і випущений в світ» (стор. 266). Важливо відзначити, що Ленін з прихильністю відзивався про рішення і Маніфест першого з'їзду РСДРП як про перші важливіші документи нашої партії¹⁸. В томі розповідається про основний зміст і значення рішень і Маніфесту першого з'їзду, підкреслюється, що він «утворив Російську соціал-демократичну робітничу партію» (стор. 271).

Позитивно оцінюючи виклад історії підготовки і створення РСДРП на першому з'їзді у 1898 р. слід зауважити, що третій розділ потрібно було б так і назвати: «Утворення РСДРП». Це — основне питання даного періоду. Ленін підкреслював, що «утворення партії весною 1898 року було найрельєфнішою і в той же час *останньою* справою соціал-демократів цієї смуги»¹⁹. Назва розділу книги — «Боротьба за з'єднання соціалізму з робітничим рухом» — ширша, виходить за хронологічні рамки 1894—1898 років, бо ж перший з'їзд РСДРП, як вказував Ленін, був лише кроком, правда величезним у боротьбі за з'єднання соціалізму з робітничим рухом, і боротьба за це продовжувалася і після 1898 р. В статті «Насущні завдання нашого руху», яка була опублікована в першому номері «Искры», тобто в кінці 1900 р., Ленін писав, що «необхідність з'єднання соціалізму і робітничого руху теоретично проголошена вже давно,— але практично це з'єднання виробляється лише тепер»²⁰.

З другої половини 1898 р. щойно створена РСДРП вступила в смугу глибокої кризи, суть якої полягала, як вказував Ленін, «у *відсталості керівників* («ідеологів», революціонерів, соціал-демократів) від *стихийного піднесення мас*»²¹. Хвиля масових арештів і репресій, що прокотилася по всій Росії, обезглавила партію, робітничий рух. У тюрмах, на засланні опинилися сотні найактивніших і найдосвідченіших соціал-демократів, марксистський авангард робітничого руху на

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 203.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 290—291; т. 6, стор. 279—280.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 467.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 334.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 401.

чолі з Леніним. На їх місце в соціал-демократичні організації прийшла молодь, що не мала досвіду боротьби і глибокого знання марксизму. Виховані на «легально-марксистській» літературі, в якій виходило головне в марксизмі — вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, ці «молоді» діячі стали джерелом того, як вказував Ленін, «назаднього напрямку» в російському соціал-демократичному русі, який в теорії проповідував ревізіонізм, відхід від принципів революційного марксизму, а на практиці намагався затримати соціал-демократичний рух на його нижчій стадії, зводив класову боротьбу до вузького тред-юніонізму, до боротьби за дрібні, поступові реформи, перетворюючи робітничий рух в пасивну силу, що плентається в хвості ліберальної буржуазії.

У книзі докладно з'ясовуються соціально-економічні умови, які сприяли зростанню й поширенню «економізму» — першої опортуністичної течії всередині РСДРП; розповідається про теоретичний і практичний центри «економізму», про розбід і хитання в місцевих організаціях РСДРП. Опортуністи тимчасово взяли гору над революційно-марксистським крилом РСДРП. Показані соціальні корені економізму як різновидності міжнародного ревізіонізму, реформістсько-ліберальна його суть.

У цих умовах перед російськими революційними соціал-демократами постало насущне завдання — ідейно розгромити опортуністів, подолати роздробленість в РСДРП і об'єднати місцеві соціал-демократичні організації в єдину і централізовану марксистську партію. Це завдання блискуче було розв'язано під керівництвом В. І. Леніна. «Тільки Ленін зумів знайти вихід із тупика, розбити «економічний» напрям, захистити і творчо розвинути вчення Маркса і Енгельса стосовно до нових умов класової боротьби пролетаріату» (стор. 290—291).

Ще в листах із сибірського заслання Ленін вказував на необхідність серйозної війни з ревізіоністськими «критиками» марксизму, «особливо з приводу Бернштейна»²². У серпні 1899 р. він написав славнозвісний «Протест російських соціал-демократів», в якому піддав нищівній критиці програму «економістів», так зване «Credo», викрив його ліберально-буржуазну спрямованість. Велику роль в боротьбі революційних соціал-демократів з бернштейніанством, «легальним марксизмом», «економізмом» і рештками ліберального народництва відіграла книга Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», що внесла великий вклад в розробку теорії, програми і тактики пролетарської партії.

В. І. Ленін розробив свій геніальний план боротьби за подолання ідейного розброду і організаційної роздробленості в РСДРП, який передбачав рішуче розмежування з російськими і західноєвропейськими ревізіоністами, відновлення революційного напрямку в РСДРП. В основі цього плану лежала ідея загальноросійської політичної газети. Газета мала не тільки ідейно-політично, але й організаційно згуртувати російську соціал-демократію, стати «головною і вирішальною ланкою в будівництві партії» (стор. 323), «головним засобом фактичного об'єднання місцевих комітетів і груп РСДРП в єдину і централізовану партію» (стор. 328).

Такою газетою стала «Искра», організатором і натхненником всієї ідейно-теоретичної і організаційної діяльності якої був Ленін. В томі обґрунтовується дата народження «Искры»: 11(24) грудня 1900 р. (стор. 338). Діяльність «Искры» — це новий, важливий, за визначенням Леніна²³, етап у будівництві пролетарської партії в Росії.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 21.

²³ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 48, стор. 212.

Діяльність ленінської «Искры» припадає на перші роки ХХ-го століття, коли всі суперечності, породжені післяреформним розвитком, досягли найбільшої гостроти, коли країна вступила в епоху імперіалізму і центр революційного міжнародного руху перемістився в Росію. У книзі змальовані основні риси нової епохи, вказано, що визначальним фактором світового розвитку стали крайнє посилення експлуатації і нерівності, зростання соціальних антагонізмів, поворот до реакції по всій лінії — у внутрішній і зовнішній політиці, в буржуазній ідеології і культурі. Повсюдно зростала тенденція до згуртування пануючих класів на загальній антипролетарській, антисоціалістичній основі. В цих умовах ідея гегемонії робітничого класу — одна з найважливіших ідей марксизму — висувалася як найзлободенніша, ключова проблема теорії і стратегії марксистських партій (стор. 343—346).

У книзі дається широкий огляд і глибокий аналіз соціально-економічного і суспільно-політичного становища Росії, зокрема відмічається, що «переплетіння найновіших форм капіталізму з домінополітичними формами, що зберігали свою перевагу, а капіталістичних відносин з найсильнішими пережитками кріпосництва, з «воєннофеодальним імперіалізмом» поміщицької монархії — така була головна особливість суспільного ладу Росії» (стор. 348). Корінним джерелом загальної відсталості країни, головним гальмом розвитку виробничих сил не тільки в сільському господарстві, а й в промисловості були пережитки кріпосництва і найбільший з них — царське самодержавство. Потреба звільнитися від цього пережитку була найпекучішою потребою суспільного розвитку і виступала незрівняно гостріше, ніж будь-коли раніше. На початку ХХ століття Росія втретє на протязі півстоліття, говорить в книзі, переживала революційне піднесення, але на цей раз хвиля революційного піднесення була більш грізною і могутньою, ніж на початку 60-х і наприкінці 70-х років (стор. 354).

Вирішальним фактором наростаючої революції був багатонаціональний російський пролетаріат. Страйковий робітничий рух, в якому економічні і політичні страйки перепліталися, доповнюючи один одного, набрав небаченої до того сили. Народилася нова форма боротьби — вуличні демонстрації, початком яких була знаменита, за висловом Леніна, маївка 1900 р. харківських робітників. Боротьба пролетаріату прискорила політичне розмежування і політичне самовизначення інших класів. Характеризуючи становище тих днів, Ленін писав: «Скрізь відчувається наближення великої бурі. В усіх класах заворушення і підготовка»²⁴. У центрі ідейних та політичних боїв основних класів російського суспільства була ленінська «Искра», що збирала під марксистський прапор всі революційні сили соціал-демократії.

В. І. Ленін визначав ідейно-політичне обличчя газети, вів за собою всіх її редакторів і співробітників. «Леніну належала більшість провідних статей «Искры», в яких розроблялися корінні питання теорії, тактики і організації партії, всебічно обґрунтовувалися назрілі завдання робітничого і загальнодемократичного руху» (стор. 368). Керована Леніном «Искра», залишаючися вірною революційному духу вчення Маркса і Енгельса, виконала гігантську роботу по теоретичній розробці і пропаганді ідейних, політичних і організаційних основ пролетарської партії; вона виробила проект програми партії, що разом з книгою Леніна «Що робити?» і іншими його творами «склали міцну основу ідейного об'єднання соціал-демократичних організацій» (стор. 388). Ідеї і положення, розвинуті Леніном в ході його величезної тео-

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 10.

ретичної і практичної боротьби в період «Искры», склали вчення про пролетарську партію. У книзі ґрунтовно з'ясовується величезне теоретичне і практичне значення книги Леніна «Що робити?», яка була «новим словом у розвитку революційної теорії» (стор. 370) і яку один з активних діячів іскрівської організації І. І. Радченко образно називав «ленінським плугом», з допомогою якого іскрівці очищали соціал-демократичний рух від «економістського» бур'яну, підготовлювали ґрунт для відновлення єдності і революційно-марксистського напрямку РСДРП (стор. 380).

В книзі широко показано керівництво «Искрой» революційними виступами пролетаріату. Організуючи і скеровуючи революційну боротьбу пролетаріату, вона допомагала передовим елементам робітничого класу усвідомити свою історичну місію визволителя всього народу від політичного і економічного поневолення. «Искра» і під її керівництвом місцеві соціал-демократичні організації вели боротьбу проти революційного авантюризму есерів, народницько-терористичні погляди яких сковували революційну ініціативу мас, засуджували їх на пасивність. Розповідається також про енергійну боротьбу «Искры» і місцевих комітетів РСДРП проти зубатовщини, що становила велику небезпеку для робітничого руху. У цитованій у томі листівці Київського комітету РСДРП «Кінець зубатовщини» яскраво з'ясовуються причини краху задумів проповідників «поліцейського соціалізму»: «Політичне чуття робітників і діяльність революціонерів відвернули цю небезпеку і царський уряд втратив останній засіб, на який він міг скільки-небудь серйозно розраховувати» (стор. 394).

Розкриваючи роль ленінської «Искры», як передового борця за демократію, показуючи її боротьбу за згуртування навколо робітничого класу, під його прапором всіх демократичних елементів країни, автори тому розповідають про пропаганду «Искрой» і місцевими комітетами РСДРП соціал-демократичних ідей серед селянських мас, відзначають велику роль ленінської праці «До сільської бідноти», що стала «класичним зразком марксистської літератури для селян» (стор. 401—402).

«Искра» виступила полум'яним проповідником ідей пролетарського інтернаціоналізму. Вона звернула увагу соціал-демократів на національне питання як одне із пекучих питань російської дійсності, на проблему, що в умовах імперіалізму набрала міжнародного звучання. Треба відзначити, що проблема інтернаціоналізму російського визвольного руху в першому томі «Истории КПСС» показана як одна із закономірностей, провідних його рис. В книзі підкреслюється, що інтернаціоналізм, втілений в революційні дії,— одна з «чудових традицій демократів 60-х років, продовжена всім наступним революційним рухом Росії» (стор. 42). На інтернаціональний характер нашої партії з перших днів її існування вказував Ленін. В «Тезах по національному питанню» (1913 р.) він писав: «Партія виникає в 1898 році, як «російська» партія, тобто партія пролетаріату всіх національностей Росії»²⁵.

Ленінська «Искра» продовжила і розвинула цю глибоку традицію російського революційно-визвольного руху. Вона розгорнула широку пропаганду послідовного пролетарського інтернаціоналізму, поширювала марксистські погляди з національного питання, виступала проти шовінізму і націоналізму, проти всіх форм і проявів національного гноблення народів. Викриваючи грабіжницьку, колоніальну політику імперіалістичної буржуазії, «Искра» виступала за рівноправність і незалежність усіх народів. «Искра» виховувала у робітничого класу Ро-

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 212.

сії розуміння того, що він є частиною великого цілого, членом братерської сім'ї — міжнародного пролетаріату.

«Искра» і за її закликком місцеві соціал-демократичні організації почали революційну агітацію в армії, повели енергійну боротьбу серед студентства і шкільної молоді. Об'єднання учнівської молоді, що виникали в ті дні, зокрема в Харкові і Києві, «Искра» називала «зародком «молодої гвардії» соціальної революції» (стор. 404). В томі відмічається боротьба «Искры» за передову, демократичну культуру. Вона викривала царизм як головного винуватця народної темряви, висувала широку програму народної освіти.

Організуючи і скеровуючи діяльність місцевих комітетів і груп РСДРП, ленінська «Искра» виховала і згуртувала революційне ядро партії. Його склали відомі агенти «Искры» — професіонали-революціонери, переконані марксисты, люди міцні духом, що мали за своїми плечима великий досвід нелегальної соціал-демократичної роботи. Серед багатьох імен цієї чудової плеяди «героїв іскрівської епохи» (стор. 418), ми зустрічаємо славнозвісні імена учнів і соратників Леніна — І. В. Бабушкіна, М. Е. Баумана, Й. Ф. Дубровинського, Р. С. Землячки, М. І. Калініна, В. З. Кецовелі, П. А. Красикова, Г. М. Кржижановського, Ф. В. Ленгніка, В. П. Ногіна, І. І. Радченка, М. О. Скрипника, О. Д. Стасової, Д. І. Ульянова, М. І. Ульянової, О. Д. Цюрупи та інших. Це були, за словами Леніна, люди які «діяли уперто, неухильно серед пролетарських мас, допомагаючи розвитку їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності»²⁶. Діяльність «Искры», її агентів, ленінська праця «Що робити?» сприяли формуванню нового покоління пролетарських революціонерів, що характеризується іменами Я. М. Свердлова, Г. І. Петровського, Сурена Спандар'яна, Степана Шаумяна, А. В. Шотмана, П. А. Заломова, Ф. Н. Самойлова, Н. Є. Вілонова, П. І. Воеводіна.

Під керівництвом Леніна «Искра» згуртувала цвіт пролетаріату, забезпечила перемогу революційно-марксистського напрямку в російському робітничому русі. «Будучи виразником дум передових робітників, «Искра» вперто і невтомно збирала партію, ставши її ідейно-політичним і організаційним центром» (стор. 445). В статті «Про більшовизм» (1913 р.) В. І. Ленін вказував, що «Искра», перемігши «економізм», «відновила, на началах марксизму і революційних с.-д. принципів, с.-д. партію (засновану в 1898 р., але потім зруйновану арештами)»²⁷.

Історична діяльність ленінської «Искры» завершилась скликанням другого з'їзду РСДРП, який, як вказується у книзі, «повинен був закріпити партійну єдність, що була вироблена «Искрой», завершити об'єднання місцевих соціал-демократичних організацій в бойову і централізовану марксистську партію — партію нового типу» (стор. 438). Під керівництвом Леніна іскрівці, переборюючи дезорганізаторські дії відкритих і прихованих антиіскрівських елементів, утворили Організаційний комітет, який провів велику роботу по підготовці скликання другого з'їзду РСДРП, виробленню проекту статуту з'їзду, визначенню організацій, які мали право брати в ньому участь. «Ідеї і діла «Искры», виховані нею кадри пролетарських революціонерів відіграли виняткову роль в підготовці II з'їзду партії, у виникненні більшовизму» (стор. 445).

Другий з'їзд РСДРП і виникнення більшовизму показується як найважливіша подія, що відкрила нову епоху не тільки в російському,

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 433.

а й в міжнародному робітничому русі. В книзі докладно розповідається про роботу з'їзду і прийняті ним документи і рішення, про рішучу і послідовну принципіальну боротьбу Леніна і його однодумців проти антиіскрівських, опортуністичних елементів, за перемогу іскрівських ідейних і організаційних принципів. Боротьба розгорнулася по всіх основних питаннях марксизму і революції: про гегемонію робітничого класу у визвольному русі і диктатуру пролетаріату; про керівну роль партії і принципи її організаційної побудови; з аграрного і національного питання.

Вирішальну роль у боротьбі за партію відіграв В. І. Ленін. У будівництві партії він надавав з'їздові величезного значення, брав участь в підготовці всіх найважливіших резолюцій, обирався до складу комісії, виступав з доповіддю про Статут партії і з промовами з багатьох питань, які обговорювалися. «В протоколах з'їзду зафіксовано понад сто ленінських виступів, реплік і зауважень» (стор. 450). В книзі вказується на ряд яскравих виступів Плеханова на захист іскрівської лінії, в підтримку позиції Леніна. Але, «на жаль, обіцяної витриманості у Плеханова вистачило ненадовго: незабаром після з'їзду він зайняв хитку позицію, а потім остаточно переметнувся в табір меншовиків» (стор. 452).

Послідовна боротьба Леніна і його однодумців проти опортуністів забезпечила вироблення і прийняття з'їздом революційних рішень, перемогу тих принципових і організаційних основ будівництва пролетарської партії, які були вироблені «Искрой». Другий з'їзд РСДРП був не просто черговим з'їздом. Як зазначав В. І. Ленін ще напередодні з'їзду, він мав носити «ще більш *установчий* характер, ніж перший»²⁸. З'їзд озброїв партію Програмою, Статутом і рядом принципових рішень з питань тактики. Програма, прийнята з'їздом, була єдиною в міжнародному робітничому русі марксистською програмою, в якій боротьба за диктатуру пролетаріату визначалася як головне завдання робітничого класу. Вона демонструвала блискучу перемогу марксизму-ленінізму над опортунізмом і ревізіонізмом в соціал-демократичному русі не тільки в Росії, а й на міжнародній арені. Прийнятий на з'їзді Статут, незважаючи на те, що був зіпсований, за висловом Леніна мартовським формулюванням першого параграфу, знаменував перехід від кустарництва і гуртківщини до всеросійської партійної організації, перемогу ленінських організаційних принципів побудови партії.

У ході вирішення на з'їзді організаційних питань відбулося остаточне розмежування іскрівців. З'їзд завершився, писав Ленін, «з одного боку, формальним об'єднанням партії, з другого боку, розколом її на «більшість» і «меншість»»²⁹. Відбиваючи думки і переконання більшості РСДРП, більшовики, тобто послідовні революційні соціал-демократи, іскрівці, фактично становили собою партію. Другий з'їзд організаційно закріпив їх вплив у партії, зробив, як відмічав Ленін, вибір саме на користь більшовицького напрямку в РСДРП³⁰.

Видатна історична роль другого з'їзду РСДРП полягала в тому, що на ньому була завершена титанічна робота революційних соціал-демократів, очолюваних Леніним, по створенню революційно-марксистської робітничої партії в Росії — РСДРП, як партії нового типу, більшовицької партії. В першому томі «Истории КПСС» є великий матеріал про формування й виникнення більшовизму як закономірного наслідку історичної боротьби Леніна і інших революційних марксистів за

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 249.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 429.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 450.

революційні принципи вчення Маркса і Енгельса, проти російського і міжнародного опортунізму і ревізіонізму. «Більшовизм,— вказується в книзі,— був покликаний до життя всім ходом російського і міжнародного робітничого руху» (стор. XII).

Історія створення революційно-марксистської робітничої партії в Росії висвітлена в першому томі «Истории КПСС» на основі точних фактів і документів, у відповідності з ленінською теоретичною спадщиною. Сторінки книги відтворюють історично правдиву картину тривалого і складного процесу виникнення і будівництва пролетарської партії в Росії. Водночас слід відзначити, що автори не завжди послідовні у проведенні ленінських поглядів при висвітленні питання створення нашої партії. На сторінках тому зустрічаються положення і формулювання, які всупереч іншим положенням і формулюванням в тій чи іншій мірі ведуть до заперечення існування нашої партії від I з'їзду РСДРП, до заперечення існування партії в період між першим і другим з'їздами РСДРП, до штучного протиставлення РСДРП, заснованої на першому з'їзді в 1898 р. (стор. 268) більшовицькій партії, створеній на II з'їзді у 1903 р. (стор. 481). Так, у книзі вказується, що наша «Комуністична партія вийшла на політичну арену на початку XX століття» (стор. IX). Виникає питання, як же пов'язується це з тим, що I з'їзд РСДРП є першим з'їздом нашої партії, що прийняті ним документи були першими документами нашої партії, які свідчили про те, що партія вже в кінці XIX ст. вийшла на політичну арену, відкрито заявивши про свої цілі? До того ж яскравий і багатий матеріал про це вміщено в самій книзі. На стор. 290 наводиться висловлення В. І. Леніна про те, що в період партійної кризи, що наступила після I з'їзду РСДРП, незважаючи на ідейний розброд і організаційну роздробленість, «партія не перестала існувати»³¹. Цитується пояснювальна записка до проекту статуту II з'їзду РСДРП, в якій говориться, що «в основу цього проекту покладено визнання існування РСДРП» (стор. 442). І всупереч цьому на сторінках тому двічі зустрічається положення про те, що після I з'їзду РСДРП «партія як єдине ціле фактично не існувала» (стор. 289 і 481). Це стара формула, яка довгий час панувала в історичній літературі і зустрічалася навіть в літературі після XX з'їзду КПРС, виступає тепер в трохи підправленому вигляді (вставлені слова: «як єдине ціле»). Але ця поправка не поліпшує справи, бо залишається основне: «фактично не існувала», а це не відповідає історичній правді, бо ж, як вказував Ленін, «не маючи єдиного центра, Російська соціал-демократична робітничая партія існує в ряді комітетів і органів, має «Маніфест» і рішення першого з'їзду»³². Саме в цей період Ленін заявляє: «Ми визнаємо себе членами цієї партії, цілком поділяємо основні ідеї «Маніфесту» і надаємо йому важливого значення, як відкритому проголошенню її цілей»³³. Та й на сторінках першого тому «Истории КПСС» є багато матеріалу про РСДРП за даний період, як про існуючу і діючу партію.

У томі докладно і в основному правильно з'ясовується питання про основні завдання, що постали перед революційними соціал-демократами в справі ліквідації організаційної розпорошеності, подолання ідейного розброду і утвердження революційно-марксистського напрямку в РСДРП. Зокрема на стор. 440 наводяться слова Леніна: «Об'єднання, відновлення цілісності партії — найнасушніше завдання російських соц.-демократів, яке настійно вимагає негайного розв'язання»³⁴. І в

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 189.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 279—280.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 319.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 267.

той же час місцями це питання викладене так, що мимоволі складається враження, що справа йшла не про відновлення організаційної цілісності і ідейної єдності *існуючої* партії, а про створення *нової* партії. Так, на стор. 336 говориться: «В «Заяві редакції «Искры» проголошувалося завдання створення марксистської партії...» Насправді в цьому документі Ленін писав, що «питання про найближче і безпосереднє наше завдання ставиться таким чином: який план діяльності повинні ми прийняти, щоб досягти якомога тривкішого відновлення партії?»³⁵.

Звичайно, в тих нових соціально-економічних і суспільно-політичних умовах, що склалися на той час, в умовах загостреної боротьби проти російського і міжнародного опортунізму і ревізіонізму, будівництво партії було справою не простого відновлення того, що було, а значною мірою це була боротьба за побудову, за створення партії. Щоб у цих нових умовах завершити справу відновлення, будівництва організаційної і ідейної єдності РСДРП, потрібні були роки титанічної роботи Леніна по дальшому розробленню питань ідеології і програми партії, політичних і організаційних принципів її побудови, по вихованню і згуртуванню кадрів революціонерів-професіоналів. Але боротьба проходила не на пустому місці, як це декому здається. Прапор РСДРП з 1898 р. незмінно був прапором революційного робітничого руху. Існували і діяли комітети, друковані органи партії. Ленінська «Искра» виступала і діяла як орган РСДРП.

Отже йдеться не про самі тільки терміни — «відновлення», «створення», — а про *послідовність* у висвітленні питання про створення, про будівництво партії. Перший і другий з'їзди РСДРП — це не два з'їзди, які створили дві різні партії (а саме так місцями виглядає це в книзі), а два з'їзди одної партії, які становлять два етапи в розвиткові одного явища — створення і будівництва марксистської робітничої партії в Росії.

У творах В. І. Леніна чітко визначені історичне значення першого і видатна роль другого з'їздів РСДРП в створенні революційно-марксистської партії російського пролетаріату. В травні 1905 р. він писав: «Наша партія почала складатися уже давно, зараз же після широкого робітничого руху 1895 і 1896 років. В 1898 році зібрався перший з'їзд, який заснував Російську соціал-демократичну робітничу партію і намітив її завдання. В 1903 році відбувся другий з'їзд, який дав партії програму, ухвалив ряд резолюцій про тактику і вперше спробував створити цільну партійну організацію»³⁶. Це висловлення Леніна наводиться в першому томі «Истории КПСС» (стор. 537—538). Але у авторському викладі питання, на жаль, місцями бракує ленінської чіткості, ясності і послідовності у визначенні історичної ролі першого і другого з'їздів РСДРП у створенні нашої партії.

Період, що почався після другого з'їзду РСДРП, характерний жорстокою боротьбою більшовиків, очолюваних Леніним, проти дезорганізаторських дій меншовицьких розкольників. В. І. Ленін, який з винятковою пристрасністю боровся за єдність партії, беріг її, не шкодуючи зусиль, прагнув на перших порах до того, щоб запобігти розколу партії. Коли Н. К. Крупська в одному з листів у Катеринослав висловлювала надію, що, мовляв, справа до розколу не дійде, Ленін, переглядаючи текст листа, додав: «*Занадто це було б вже безумно*» (стор. 486). Але, запліплені інтелігентським індивідуалізмом, меншовицькі лідери пішли на це безумство. Свої групові інтереси вони поставили вище за інтереси партії, робітничого класу, забули про свій революційний обов'я-

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 319.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 391—392.

зок. «Меншість другого з'їзду,— вказував Ленін,— не захотіла підкоритися більшості його і почала розкол, який завдав глибокої шкоди с.-д. робітничому рухові»³⁷. У книзі з'ясовується своєрідність розколу, що його вчинили меншовики. Відмовившись підкоритися рішенням II з'їзду, вони в той же час не закликали своїх прибічників до відкритого розриву з партією, бо розрив з РСДРП, яка своєю самовідданою діяльністю завоювала глибоке довір'я і високий авторитет у робітничому класі, стала прапором героїчної боротьби за інтереси трудящих, відразу ж відштовхнув би робітників від розкольників. «Ось чому розкол в РСДРП вилився в жорстоку боротьбу між революціонерами-більшовиками і опортуністами-меншовиками в рамках створеної партії» (стор. 486). Розкольниківська і дезорганізаторська діяльність меншовиків викликала тяжку партійну кризу, особливість якої полягала в тому, що вона йшла зверху, а не знизу.

Переконавшись, що меншовики прагнуть захопити партійні центри і змінити рішення II з'їзду РСДРП, Ленін і більшовики розгорнули рішучу боротьбу проти меншовицьких дезорганізаторів і розкольників, за згуртування партійних організацій на позиціях більшовизму, закликаючи їх «наполегливо боротися за втілення в життя рішень з'їзду і перетворення партії у принципово витриману, організаційно згуртовану колективну силу, здатну очолити революційну боротьбу російського пролетаріату» (стор. 482). В книзі розповідається про хід цієї боротьби. Майже всі місцеві комітети схвально зустріли рішення II з'їзду і висловили готовність до дружньої спільної роботи під керівництвом обраних центральних установ. «Загальний підсумок,— вказується в книзі,— був сумним для меншовиків. Він переконливо показав, що меншовизм чужий революційному пролетаріату, що організаційний опортунізм мартовців рішуче відкидається більшістю місцевих комітетів» (стор. 494).

Спираючись на загартовані революційні кадри партії, на підтримку місцевих комітетів, більшість яких на початок 1904 р. засудила опортуністичну лінію нової «Искры», що стала основним центром меншовицьких розкольників, Ленін з винятковою енергією керував боротьбою за місцеві комітети, впевнено вів партію по шляху подолання партійної кризи. За його ініціативою були створені обласні опорні пункти більшовиків — Північне, Південне і Східне бюро ЦК РСДРП, які згуртували навколо себе місцеві партійні організації і підготували ґрунт для створення самостійних більшовицьких центрів. Величезний вплив на партійні кадри зробила праця Леніна «Крок вперед, два кроки назад», в якій найдокладніше був висвітлений принциповий бік, ідейний зміст боротьби в партії, що їх меншовики всіляко намагалися затушувати. В книзі докладно розповідається про політичне і теоретичне значення цієї ленінської праці. Організаційні основи більшовизму, що їх розробив Ленін, «стали законом для нашої партії, а згодом і для всього світового комуністичного руху» (стор. 507).

Невтомна боротьба Леніна за партію відіграла величезну роль у викритті меншовицького опортунізму, у згуртуванні більшості місцевих партійних організацій на позиціях більшовизму, навколо ленінського лозунгу скликання III з'їзду партії, який мав ліквідувати партійну кризу і показати, що «мартовці — це не тільки меншість II з'їзду, але й меншість партії» (стор. 496). З літа 1904 р. наступила остання стадія партійної кризи, коли, писав Ленін, «російські працівники об'єднуються для відсічі закордонному гуртку, який зганьбив нашу

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 392.

партію»³⁸. Важливе значення в цьому мала нарада більшовиків, що відбулася з ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна і яка ввійшла в історію як «нарада 22 більшовиків». Прийняте нарадою звернення «До партії», написане Леніним, з захопленням було зустрінуте в партійних організаціях Росії і стало платформою, на якій згуртувалися всі здорові сили партії. Утворення в кінці 1904 р. Бюро комітетів більшовистів (БКБ) і заснування друкованого органу більшовиків — газети «Вперед», яка відродила революційні традиції ленінської «Искры», — знаменувало успішне подолання партійної кризи, що була викликана розкольницькою політикою меншовиків. «Під прапором Леніна згуртувалася переважна більшість партійних організацій Росії, що розгорнули боротьбу за скликання III з'їзду РСДРП, за підготовку пролетаріату до грядущої революції» (стор. 516).

Книга завершується заключенням, в якому підбиті підсумки боротьби Леніна і його соратників за створення революційно-марксистської робітничої партії в Росії. «Історія показала, що вихована Леніним партія нового типу, партія більшовиків з'явилася великою революційною силою, що забезпечила успіх боротьби робітничого класу за перемогу демократії і соціалізму в нашій країні і проклала шлях до демократичних і соціалістичних перетворень у всьому світі» (стор. 542).

Народ, країна, прогресивне людство світу давно відчували велику потребу у виданні, зі сторінок якого вставала б яскрава і правдива історія нашої ленінської партії, тобто історія формування, розвитку і діяльності тієї суспільної сили, під могутнім впливом якої з кінця XIX ст. і по наш час відбувалися і відбуваються величезні процеси соціально-економічного, політичного і культурного розвитку народів нашої країни, сили, що впливала і впливає на весь хід світової історії. Перший том «Истории КПСС» — перша книга цієї хвилюючої історії. Її з великим інтересом прочитають мільйони людей нашої країни. Вона буде сприяти засвоєнню сучасним комуністичним і робітничим рухом багатющого досвіду Комуністичної партії Радянського Союзу.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 22.

В. А. ЧИРКО

РОЛЬ В. І. ЛЕНІНА В СТВОРЕННІ ТА ЗМІЦНЕННІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ

В. І. Ленін гаряче любив Україну і доклав багато зусиль, щоб звільнити її трудящих від соціального і національного гніту, створити суверенну Українську державу. Гарантію вільного розвитку України він вбачав у встановленні революційної єдності робітників і селян України та Росії, в зміцненні дружби між ними. Висновок В. І. Леніна про те, що вільна Україна можлива тільки при єдиній дії пролетарів великоруських і українських став бойовим девізом трудящих України в їх боротьбі за нове життя.

Значним вкладом В. І. Леніна в зміцнення великої дружби російського та українського народів є його теоретична і практична робота по створенню й зміцненню воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії в період громадянської війни. В радянській історичній літературі за останні 15—20 років вийшло чимало праць, в яких висвітлюється воєнно-політичний союз республік¹. Але серйозним недоліком праць, що виходили до ХХ з'їзду КПРС, було те, що дослідження зосереджувалось навколо окремих творів Сталіна, роль якого надмірно перебільшувалась, а роль партії та її вождя В. І. Леніна припинувалась. Цей недолік в значній мірі усунуто в літературі, що вийшла після ХХ з'їзду партії. І все ж питання про керівництво В. І. Леніна боротьбою українського народу за його соціальне і національне визволення, робота великого вождя по створенню й зміцненню воєнно-політичного союзу двох великих радянських республік — Української і Російської — дослідниками вивчене ще далеко не всебічно. Зокрема, поза увагою істориків залишилися деякі важливі постанови ЦК РКП(б) про дотримання суверенітету Радянської України та її воєнний союз з Радянською Росією, що приймалися при безпосередній участі і під керівництвом В. І. Леніна. До цього часу ніхто з дослідників не наводив постанови наради членів ЦК КП(б)У з представниками ЦК РКП(б) від 19 травня, постанови Пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р. та інших важливих документів, які підкреслюють

¹ С. И. Якубовская. Объединительное движение за образование СССР, М., 1947; М. І. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951; Д. А. Чугаєв. Коммунистическая партия — организатор Советского многонационального государства, М., 1954; Д. Л. Златопольский. Образование и развитие СССР как союзного государства, Госюриздат, 1954; В. А. Чирко. Об'єднаний рух на Україні за створення Союзу РСР, К., 1954; В. М. Курицын. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—1922 гг., М., 1957; В. В. Пентковська. Роль Леніна в створенні СРСР, К., 1957; С. С. Гилілов. В. И. Ленин — организатор Советского многонационального государства, М., 1960; М. Куліченко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, К., 1962; його ж. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах, Харьков, 1963.

керівну роль комуністів України в боротьбі українського народу за перетворення в життя ленінської ідеї створення міцного воєнного союзу радянських республік.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала вирішальною передумовою для створення і зміцнення воєнно-політичного союзу радянських республік. Політичною основою цього союзу було повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату, економічною основою — соціалістична власність на основні засоби виробництва, ідеологічною — всеперемагаюче вчення марксизму-ленінізму, ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Ленін вчив партію, що добровільний союз націй не можна здійснити відразу, що «до нього треба допрацюватися з найбільшою терпеливістю і обережністю, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовір'я, щоб дати зжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів...»² Необхідно було також забезпечити не тільки правову, але і фактичну рівність між народами шляхом всебічного розвитку їх економіки, культури і національної державності.

Найдоцільнішою формою будівництва багатонаціональної соціалістичної держави на думку В. І. Леніна мала стати радянська федерація. В період громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції, коли на перший план виступали інтереси воєнного самозахисту радянських республік, В. І. Ленін вважав необхідним встановити між ними воєнно-політичний союз, який міг бути створений на основі повної добровільності і рівноправності всіх радянських республік.

Трудящі України на досвіді боротьби проти австро-німецьких і англо-франко-американських імперіалістів та їх буржуазно-націоналістичних посібників переконалися, що тільки єднання Радянської України з РСФРР та іншими радянськими республіками дасть змогу Україні відстояти свою свободу і незалежність.

26 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, висловлюючи волю українського народу, виступив з Декларацією, в якій заявив, що завдання революційної боротьби вимагають єдності з урядами інших радянських республік, в першу чергу з урядом РСФРР. «Тісний історичний, економічний і культурний зв'язок робітничої і селянської України і Радянської Росії, — говорилось в Декларації, — ставить нам за обов'язок рівняти свій революційний класовий фронт насамперед з фронтом російського пролетаріату... У нас однакові політичні, економічні і воєнні завдання... Повний розгром російської буржуазії і російських поміщиків є умовою зміцнення Радянської влади не тільки в Росії, але й на Україні.

Все це обумовлює об'єднання Української Радянської республіки з Радянською Росією на началах Соціалістичної Федерації»³.

28 січня 1919 р. Український уряд звернувся до урядів Росії, Латвії, Білорусії, Естляндії і Литви з пропозицією «...укласти міцний оборонний союз проти всіляких спроб повалити встановлену ціною таких тяжких жертв владу робітників і селян»⁴. Відповідно до цього 31 січня була надіслана телеграма представникам України, які в той час знаходились в Москві, підняти це питання перед урядами Радянської Росії та інших радянських республік⁵.

Враховуючи воєнно-політичну обстановку і прагнення народів нашої країни до тісного об'єднання, Комуністична партія з ініціативи

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

³ Комуністична партія — патхнейшик і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення РСРС, К., 1963, стор. 87.

⁴ Там же, стор. 94.

⁵ «Український історичний журнал», 1962, № 6, стор. 30—31.

В. І. Леніна приступила до оформлення воєнного союзу радянських республік. ЦК РКП(б) і особисто Ленін значну увагу приділяли зміцненню військової єдності РСФРР з Радянською Україною. 8 квітня 1919 р. була написана директива ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про єдність дій. В. І. Ленін вимагав негайно зібрати підписи членів Політбюро, затвердити ці директиви і «вкрай терміново» переслати ЦК КП(б)У⁶. В директиві вказувалось, що успішне ведення війни передбачає єдність дій на всіх фронтах, що в свою чергу вимагає єдності командування Червоною Армією і єдності постачання її на всіх фронтах, а також єдності управління залізничним транспортом. Враховуючи «самостійні тенденції», ЦК РКП(б) застерігав від поспішності у розв'язанні цього питання, вважав необхідним зберегти на деякий час в радянських республіках самостійні комісаріати військових і морських справ, шляхів сполучення, а також органів постачання. ЦК РКП(б) підкреслював, що «необхідна якнайсуворіша директива відповідним органам управління в тому розумінні, щоб ці самостійні комісаріати працювали виключно і в найсуворішій погодженості з директивами, які даються з відповідних комісаріатів РСФРР, оскільки таким шляхом може бути досягнута необхідна єдність, швидкість і точність виконання всіх розпоряджень і дій»⁷. Політбюро ЦК КП(б)У 22 і 24 квітня 1919 р. спеціально обговорювало цю директиву і одностайно схвалило її⁸.

В зв'язку з ускладненням міжнародної і внутрішньої обстановки Радянської країни, В. І. Ленін в кінці квітня 1919 р. ще конкретніше ставить питання про необхідність воєнного союзу радянських республік. Перед тим як дати відповідні рекомендації ЦК Комуністичних партій і урядом радянських республік Ленін вирішив попередньо обговорити їх у керівних військових колах і ЦК РКП(б).

В доповіді Главкома І. І. Вацетиса і члена Реввійськради С. І. Аралова, з якою ознайомився В. І. Ленін, відмічалась зростаюча централізація керівництва збройними силами білогвардійців і інтервентів і відсутність необхідної єдності збройних сил між суверенними радянськими республіками. В. І. Ленін дав таку вказівку Реввійськраді РСФРР: «**Терміново, негайно:** 1) скласти текст директиви від ЦК до всіх «націоналів» про *єдність* (злиття) військової; 2) дати її і в пресу для ряду статей...»⁹ Політбюро ЦК РКП(б) запропонувало ЦК КП(б)У обговорити питання при яких умовах, коли і в якій формі може бути проведене об'єднання сил України з Радянською Росією¹⁰.

Величезну роль в оформленні воєнного союзу Радянської Росії і Радянської України відіграв написаний В. І. Леніним «Проект директиви ЦК про воєнну єдність», в якому ставилось завдання об'єднати збройні сили республіки, матеріальні ресурси оборонного значення і керівництво ними. Цей проект було покладено в основу прийнятих пленумом ЦК РКП(б) 4 травня 1919 р. директив Центральним Комітетом Комуністичних партій України, Литви, Білорусії, Латвії і Естляндії. В них ЦК РКП(б) підбив підсумки військового будівництва в радянських республіках, розкрив помилки, які допускали наркомвоєни і визнав за необхідне встановити «в галузі військового управління і командування найсуворіше начало єдності організації і суворого централізму»¹¹. ЦК РКП(б) рекомендував ЦК Компартій ра-

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 9186, арк. 2.

⁷ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР, стор. 108.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 1, арк. 2, 3.

⁹ Ленінський збірник XXXIV, стор. 118—119.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 3, арк. 2.

¹¹ М. Куличенко. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах, стор. 113.

дянських республік формування військ і використання всіх сил і засобів надалі здійснювати тільки з відома і за згодою Реввійськради РСФРР. Рішення ЦК РКП(б) кляли край розрізним діям всіх наркомвоєнів, встановлювали революційний порядок в справі оборони радянських республік і створювали основи воєнно-політичного союзу і утворення єдиної військової організації радянських республік.

Для законодавчого оформлення воєнного союзу В. І. Ленін вважав необхідним, щоб радянські республіки висловились по цьому питанню, а ЦВК Рад республік прийняли відповідні постанови. ЦК РКП(б) запропонував комуністичним фракціям в Російському і Українському ЦВК підняти питання про створення єдиної військової організації в усіх радянських республіках.

Політика РКП(б) відповідала корінним інтересам трудящих всіх радянських республік і тому знайшла швидкий відгук. Першими підтримали ідею Комуністичної партії про оформлення воєнного союзу суверенних республік трудящі Радянської України. 19 травня відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з представниками ЦК РКП(б) та відповідальними працівниками центральних установ України, яка спеціально обговорила питання про воєнну єдність радянських республік. Нарада одностайно схвалила директиви ЦК РКП(б) з цього питання, визнала необхідним ліквідувати Український фронт і підпорядкувати військові округи Реввійськраді республіки, а командування об'єднаних збройних сил називати «Головнокомандуванням всіма збройними силами радянських республік»¹².

Зразу ж після цієї наради 19 травня 1919 р. відкрилось засідання ЦВК Рад України спільно з Київською Радою робітничих депутатів, Київським повітовим з'їздом селянських депутатів і представниками київських професійних спілок та фабрично-заводських комітетів. Висловлюючи волю українського народу, ЦВК Рад України схвалив постанову «Про об'єднання військових сил радянських республік»¹³. В по-

¹² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 125-а, од. зб. 1, арк. 15.

¹³ Досі в усій нашій літературі прийняття постанови ЦВК Рад України про воєнний союз УСРР з РСФРР помилково датувалося 18 травня 1919 р. Ця дата вперше була включена Л. Каменевим в проект резолюції про воєнний союз радянських республік, який розглядався 1 червня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) і на сесії ЦВК РСФРР (ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 3, од. зб. 10, арк. 2). В прийнятому сесією декреті говорилось: «...Виходячи із резолюції Українського ЦВК, прийнятої на засіданні 18 травня 1919 р...» («Известия Всероссийского ЦИК...», 3 червня 1919 р.).

Є підстави гадати, що саме цим документом користувався В. І. Ленін, вказавши в «Проекті резолюції ЦК РКП(б) про завдання Радянської влади на Україні» дату засідання ЦВК Рад України 18 травня (В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141).

Уважне вивчення архівних і газетних джерел дає можливість зробити висновок, що засідання ЦВК Рад України відбулося не 18, а 19 травня. Про це свідчать такі факти:

1) Згадана нами нарада ЦК КП(б)У, що обговорювала 19 травня питання про єдність сил радянських республік, в прийнятій постанові записала: «Провести через ЦВК Рад України сьогодні ж (Підкреслено автором.-- В. Ч.) декларативну резолюцію про єдність фронту і єдність керівництва збройною боротьбою» (ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 1, арк. 15); 2) зберігся протокол засідання ЦВК Рад України з цього питання, датований 19 травня 1919 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 4, арк. 21); 3) окремі представники ЦК РКП(б), що брали участь в роботі наради ЦК КП(б)У і засіданні ЦВК Рад України, прибули в Київ тільки ранком 19 травня (див. газ. «Красная Армия», орган Наркомвоєнсправ, 20 травня 1919 р.); 4) дату 19 травня вказували газети «Правда» від 22 травня 1919 р.; «Известия Харьковского Совета и губернского исполнительного комитета РК и КД», 22 травня 1919 р. та інші газети, що друкували матеріали про засідання ЦВК Рад України; 5) в збірниках документів, що друкували постанову ЦВК Рад України «Образованіе СССР», М., 1949, стор. 125; «История Советской Конституции», Держгюрвидав, 1957, стор. 206—207; «Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР», Держполітвидав УРСР, 1962, стор. 129—130 та ін.; наводилась дата 18 травня з поси-

станові говорилося: «1. Вся збройна боротьба з ворогами радянських республік повинна бути об'єднана в усіх існуючих радянських республіках.

2. Всі матеріальні засоби, необхідні для ведення цієї боротьби, повинні бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру»¹⁴.

ЦВК доручив Президії звернутися до ЦВК всіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби.

Таким чином, ЦК РКП(б), Комуністична партія України і Уряд УСРР вважали необхідним провести в інтересах оборони об'єднання людських і матеріальних ресурсів всіх радянських республік при повному збереженні їх суверенітету. Проте окремі діячі партії, не рахуючись з національними особливостями України, ставили питання про її злиття з Радянською Росією. Таку позицію, зокрема, займав Л. Каменев. У розмові з кореспондентом «Правди» 24 травня 1919 р. він прямо заявив, що «взагалі потрібно злити Україну з Росією» і зробити це «дуже швидко»¹⁵. Партія рішуче відкинула такі великодержавницькі пропозиції.

27 травня 1919 р. Пленум ЦК КП(б)У спеціально обговорив питання про взаємовідносини між УСРР і РСФРР і висловився за негайну централізацію військового командування, за об'єднання не лише військових сил, а й рад народного господарства, залізничного транспорту, фінансів і комісаріатів праці. Було ухвалено направити в Москву представників від України для остаточного розв'язання питання про об'єднання республік. Разом з тим Пленум визнав необхідним оберігати суверенітет Радянської України, рішуче зупиняти дії тих, хто його порушував¹⁶.

Рішення ЦВК України гаряче підтримали уряди інших радянських республік. Лише після цього В. І. Ленін визнав за можливе приступити до законодавчого оформлення союзу. 28 травня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) обговорило питання про взаємовідносини Радянської Росії з Радянською Україною і схвалило пропозиції ЦК КП(б)У. В постанові Політбюро ЦК РКП(б) зазначалось, що створюються п'ять об'єднаних наркоматів, наркоми яких стають союзними, а на Україні вводиться інститут уповноважених цих наркоматів¹⁷.

Розроблені Політбюро ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна положення про воєнно-економічний союз УСРР і РСФРР лягли в основу проекту договору про воєнний і економічний союз суверенних радянських республік, який 1 червня 1919 р. був обговорений і схвалений Політбюро ЦК РКП(б) за участю представників від нацкомпартій¹⁸. Того ж дня відкрилася сесія ЦВК РСФРР з участю представників України, Латвії, Литви і Білорусії, яка прийняла Декрет про створення воєнного союзу радянських республік для боротьби з світовим імперіалізмом. Будучи формально законодавчим актом РСФРР, Декрет являв собою, по суті, договір незалежних радянських республік.

ланням на газету «Коммунист», орган Центрального і Київського міського комітетів КП(б)У, 20 травня 1919 р. Дійсно, в цьому номері газети за 20 травня надруковано матеріали засідання ЦВК Рад України. У повідомленні вказано, що це засідання відбулося «вчора», тобто 19 травня. Отже, є всі підстави вважати дату засідання ЦВК Рад України 19 травня 1919 р.

¹⁴ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднувачого руху українського народу за утворення СРСР, стор. 119.

¹⁵ Газ. «Правда», 24 травня 1919 р.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 20, арк. 4.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 9, арк. 1.

¹⁸ М. Куличенко. Назв. праця, стор. 117.

В. І. Ленін вважав Декрет ЦВК договором, який «означає тісну федерацію»¹⁹.

Цей союз не мав собі подібних і рівних в історії. На противагу воєнним блокам, пактам, договорам, що укладають імперіалісти для поневолення народів, воєнний союз радянських республік був договором трудящих, що звільнилися від соціального і національного гніту, для захисту завоювань робітників і селян, для визволення трудящих. Розділивши між собою суверенні права в управлінні людськими і матеріальними ресурсами, радянські республіки значно зміцнили свої сили в боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, в будівництві соціалізму.

Першим кроком в реалізації постанови ЦВК РСФРР було об'єднання збройних сил України і Росії. 4 червня 1919 р. Реввійськрада РСФРР постановила частини 2-ої Української армії об'єднати з частинами, що прибули з РСФРР і перейменувати в 14 армію, а на основі 1 і 3 Українських армій створити 12 армію²⁰. За наказом Реввійськради РСФРР від 19 червня 1919 р. на території України почали діяти всі декрети, законоположення, постанови і накази, що стосувалися Червоної Армії і Наркомвоєнсправ Радянської Росії²¹. Військові частини українського фронту отримали нові поповнення, в числі яких була значна кількість комуністів і передових російських робітників, був зміцнений командний склад армії, поліпшена політико-виховна робота.

Борючись за об'єднання збройних сил України і Росії, В. І. Ленін з величезним тактом і увагою ставився до суверенних прав Радянської України, до національних почуттів українського народу. Він вимагав від командирів і політпрацівників військових частин, що діяли на Україні, обережного, чуйного ставлення до трудящих України. Призначений членом Реввійськради 12-ої армії С. І. Аралов в своїх спогадах пише, що В. І. Ленін, відправляючи членів Реввійськради на формування 12-ої армії, говорив, що головним завданням він ставить «створення з окремих частин, загонів, дивізій стійкої, дисциплінованої армії. Друга, найважливіша обставина — показати українському народові, що Комуністична партія проводить правильну марксистську політику. Нам необхідно, — говорив Ленін, — обов'язково завоювати довір'я українців до політики партії, до командування армії... Залучайте солдатів і командирів з українців, які показали себе відданими Радянській владі... Ведіть політичну роботу так, щоб кувати єдину, дружну робітничо-селянську армію з українців і росіян. Вчіться розуміти і говорити українською мовою. Які будуть приходити папери, звіти, зведення українською мовою, приймайте їх, перекладайте, не відсилайте назад. Максимум рівноправності. Добивайтеся того, щоб український червоноармієць не бачив у вас «москаля», а бачив би свого товариша...»²²

В. І. Ленін приділяв значну увагу тісному економічному співробітництву двох радянських республік — України і Росії. Спільна боротьба з ворогами вимагала об'єднання не тільки збройних сил, але й погодження їх господарської діяльності. Воєнний союз неминуче мусив доповнитись економічним. Ще в січні 1919 р. уряд України ухвалив постанову про об'єднання банків двох республік. На Україні за-

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 295.

²⁰ В. М. Курицын. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—1922 гг., М., 1957, стор. 69.

²¹ Там же.

²² С. И. Аралов В. И. Ленину и Красная Армия, вид-во «Знание», 1959, стор 33—34.

проводжувались розрахункові знаки РСФРР. 7 березня 1919 р. уряд Радянської України прийняв постанову про об'єднання Уккранднаргоспу з ВРНГ РСФРР і встановлення єдиної економічної політики УСРР і РСФРР²³. Встановлювався загальний для обох республік виробничий план, єдині ціни на сировину, промисловість України фінансувалася ВРНГ через Раднаргосп УСРР.

Встановлення єдиної господарської політики і виробничих планів, єдності товарних фондів обох республік обумовило запровадження нових принципів постачання Червоної Армії, централізації всього воєнного заготівельного апарату, воєнних підприємств у всеросійському масштабі. Вживалися заходи до погодження діяльності Наркомпраці РСФРР та комісаріату праці України, готувався проект декрету, що передбачав об'єднати керівництво господарським життям РСФРР і УСРР в руках Вищої Ради народного господарства, здійснювалися заходи по централізації управління залізничним транспортом.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін і керований ним уряд Радянської Росії подавали Україні повсякденну допомогу у відбудові народного господарства. На мітингу робітників Петрограду 13 березня 1919 р. В. І. Ленін говорив: «Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали!»²⁴.

В. І. Ленін особисто керував справою допомоги Україні. Він організовував відправку на Україну спеціалістів для відбудови шахт, рудників, фабрик і заводів, проявляв турботу про постачання промтоварів, сільськогосподарських машин, про відпуск грошей і т. д. В проекті розпоряджень РНК РСФРР, складеному Леніним у січні 1919 р., зазначалось:

- «1) Послати максимум грошей у Харків.
- 2) ВРНГ — якнайнегайніше туди мануфактури та ін...
- 3) Створити центр у Харкові...

Людей послати.

Організаторів хоч би кілька,— знайомих з продовольчою справою»²⁵.

За особистою вказівкою В. І. Леніна на керівну роботу в уряді Радянської України ЦК РКП(б) направив Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, М. І. Подвойського, О. Г. Шліхтера та інших. Багатьох з них В. І. Ленін особисто інструктував. Організовані В. І. Леніним, Комуністичною партією економічне співробітництво і взаємодопомога між Радянською Росією і Радянською Україною були найважливішою умовою успіхів обох республік в боротьбі з ворогами, в проведенні перших соціалістичних перетворень, в зміцненні братерської дружби українського і російського народів.

На жаль, напружена робота по здійсненню договору від 1 червня 1919 р. була перервана в зв'язку з окупацією України денікінцями і відновилася лише після їх розгрому. Як тільки Червона Армія розпочала визволення України, В. І. Ленін поставив на обговорення Політбюро ЦК РКП(б) питання про відновлення Радянської влади на Україні та її федеративних зв'язків з Радянською Росією. 14 листопада 1919 р. було вирішено скликати спеціальне засідання Політбюро і

²³ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР, стор. 102.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 64.

²⁵ Ленинский сборник XXIV, стор. 188.

Оргбюро ЦК РКП(б) за участю українських партійних і радянських працівників. Таке засідання відбулося 20 листопада²⁶. В. І. Ленін написав проєкт резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, який 21 листопада 1919 р. обговорювався на засіданні Політбюро, а 29 листопада був затверджений Пленумом ЦК РКП(б)²⁷. В резолюції вказувалось, що партія неухильно стоїть на точці зору визнання самостійності Української СРР, а визначення форм взаємовідносин між УСРР і РСФРР повинно бути остаточно вирішено українськими робітниками і трудящими селянами. В даній момент,— зазначалось в резолюції,— взаємовідносини між обома республіками визначаються федеративним зв'язком на основі рішень ВЦВК від 1 червня і ЦВК України від 19 травня 1919 року²⁸.

В. І. Ленін виступив з великою промовою про завдання Радянської влади на Україні на VIII Всеросійській конференції РКП(б). Володимир Ілліч підкреслив необхідність зміцнення дружби українського і російського народів, вказав на необхідність суворого проведення на Україні національної і земельної політики Комуністичної партії і Радянської влади. VIII конференція РКП(б) підтвердила, що право розпоряджатися українською державою належить виключно робітникам і селянам України і тим самим засудила недооцінку національного питання окремими працівниками.

В «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінієм», Ленін писав, що «великоруським і українським робітникам обов'язково потрібен тісний військовий і господарський союз»²⁹ в боротьбі за перемогу завоювань соціалістичної революції, але питання про форми цього союзу повинні вирішити самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад. При цьому В. І. Ленін звертав увагу російських і українських комуністів на необхідність вести рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму і великоруського шовінізму. «Хай же комуністам Росії і України,— писав Володимир Ілліч,— вдасться терпеливою, наполегливою, упертою спільною роботою перемогти націоналістські підступи всякої буржуазії, націоналістські передсуди всякого роду і показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за Радянську владу, за знищення гніту поміщиків і капіталістів, за всевітню Федеративну Радянську Республіку»³⁰.

Історичні рішення VIII конференції РКП(б), ленінські вказівки обговорювались і були схвалені численними конференціями і зборами, які проходили в партійних організаціях України взимку і навесні 1920 р. На основі ленінських вказівок і постанов партійних конференцій, комуністи України розгорнули широку роз'яснювальну роботу в масах про необхідність відновлення і дальшого зміцнення федеративних зв'язків Радянської України з Радянською Росією. Орган ЦК КП(б)У, газета «Коммунист», в передовій статті від 19 лютого 1920 р. писала, що «братерський союз і найтісніше об'єднання господарських і військових апаратів радянських республік — такі є відправні пункти нашої політики в національному питанні».

Важливу роль в роз'ясненні питання про взаємовідносини між УСРР і РСФРР відіграли безпартійні конференції робітників, селян і червоноармійців. В резолюції селянського з'їзду Херсонської губер-

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 41, арк. 2.

²⁷ В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 39, стор. 611.

²⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. 1, стор. 430.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 266.

³⁰ Там же.

нії говорилося «в галузі взаємовідносин радянських республік з'їзд визнає необхідним існування єдиної регулярної Червоної Армії Радянської України і Росії, єдиного фронту стратегічної боротьби з силами контрреволюції, а також тісного політичного і економічного союзу Росії і України з усіма іншими радянськими республіками, що звільняються»³¹.

Безпартійні конференції показали, що ленінська ідея тісного державного союзу Радянської України і Радянської Росії пустила глибоке коріння. «Наша політика,— говорив В. І. Ленін,— пускає глибокі корені на Україні, і ми певні, що наступний Всеукраїнський з'їзд Рад робітників і селян урочисто підтвердить цю політику»³².

Спираючись на волю широких мас трудящих, КП(б)У провела велику роботу по відновленню і зміцненню федеративних зв'язків Радянської України з Радянською Росією. 11 грудня 1919 р. Всеукраїнський ревком у своїй відозві до робітників і селян України підтвердив воєнно-політичний союз УСРР з РСФРР. «Цей союз,— говорилося у відозві,— закріплюється тепер спільними перемогами над ворогом, спільним для українських і російських робітників і селян»³³. 27 січня 1920 р. Всеукрревком видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР», в якій вказував, що на розвиток договору від 1 червня 1919 р. про об'єднання діяльності Радянських республік всі декрети і постанови УСРР по об'єднаних наркоматах скасовуються і замінюються декретами РСФРР. Одночасно Всеукрревком визнав необхідним відновити роботу комісії по виробленню конкретних форм об'єднання республік, обраної відразу після укладення договору від 1 червня 1919 р.

Велике значення в розвитку державного союзу обох республік мали опубліковані 21 лютого 1920 р. тези ЦК КП(б)У «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії», в яких підкреслювалось, що інтереси зміцнення диктатури пролетаріату вимагають тісного державного союзу і братерського співробітництва українського і російського народів. Ці тези 17 і 18 січня 1920 р. були обговорені і схвалені Політбюро ЦК РКП(б) з участю В. І. Леніна³⁴. Вони лягли в основу резолюції IV конференції КП(б)У про державні відносини Радянської України і Радянської Росії.

В резолюції IV Всеукраїнського з'їзду «Про державні відносини між УСРР і РСФРР» говорилося, що Радянська Україна, «зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки, об'єднаною спільністю політичного і соціального ладу, спільністю боротьби в минулому проти царя, поміщиків та капіталістів і спільною боротьбою нині за своє існування...»³⁵. З'їзд підтвердив угоду між ЦВК УСРР і РСФРР про об'єднання комісаріатів: військового, фінансів, народного господарства, пошти і телеграфу, залізничного транспорту, праці і зобов'язав майбутній склад Українського уряду проводити й надалі політику найтіснішого зближення з Радянською Росією.

З'їзд прийняв постанову про доцільність включення в ЦВК РСФРР 30 представників УСРР. В. І. Ленін і ЦК РКП(б) підтримали цю ініціативу і 16 червня 1920 р. на сесії ВЦВК до складу ВЦВК було введено 30 представників від України.

³¹ Газ. «Вісті», 5 березня 1920 р.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 296.

³³ Газ. «Правда», 17 грудня 1919 р.

³⁴ Журн. «Вопросы истории», 1961, № 4, стор. 33.

³⁵ Образование СССР. Сборник документов. 1917--1924, М.—Л., 1949, стор. 152.

Однією з умов утворення і зміцнення воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії В. І. Ленін вважав нещадну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму, який в той період особливо яскраво проявився в діяльності партії боротьбистів. Вони виступили проти тісного державного союзу, проти воєнної і економічної єдності обох республік, вимагали створення окремої української Червоної Армії з окремим командуванням. Центральний орган боротьбистів газета «Боротьба» 29 травня 1919 р. опублікувала передову статтю «Не треба помилок», в якій називала помилкою утворення воєнного союзу Радянської України з Радянською Росією.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін допомогли комуністам України своєчасно зрозуміти справжнє обличчя боротьбистів і виробити по відношенню до них, як і до інших дрібнобуржуазних партій, правильну тактику. В. І. Ленін ставив перед комуністами України завдання рішуче виступати проти кожного контрреволюційного кроку партії боротьбистів і підготувати її ліквідацію. Разом з тим він вимагав уважно підходити до тактичних прийомів боротьби, йти на угоди з революційно-демократичною частиною цієї партії, яка прагнула до співробітництва з Радянською владою.

В. І. Ленін особисто показував блискучі приклади в здійсненні тактики по відношенню до українських дрібнобуржуазних партій. Коли вирішувалося питання про введення боротьбистів в уряд Радянської України В. І. Ленін 18 квітня 1919 р. в телеграмі голові Раднаркому УСРР писав: «Щодо есерів раджу ніяк не давати більше трьох і гарненько оточити цих трьох наглядом більшовиків, а якщо не погодяться — їм же гірше, ми будемо у вииграші»³⁶. Ознайомившись з резолюцією катеринославської організації українських есерів, які виступили проти політичного, господарського і воєнного союзу України з Радянською Росією, проти дружби українського народу з російським, В. І. Ленін в телеграмі голові Раднаркому України наприкінці квітня 1919 р. писав, що ця резолюція викриває есерів як мерзотників, захисників куркулів і вимагав поставити їх під найсуворіший нагляд, а в разі найменшого їх відступу від лінії уряду в питанні як продовольчому, кооперативному, фінансовому і в питанні найтіснішого зближення з Росією підготувати вигнання їх з ганьбою³⁷. В. І. Ленін переслав цю резолюцію в редакцію «Правди» з своїм листом, в якому писав: «Надрукуйте оце з докладним і спокійним розбором, доводячи *детально*, що *такі* хитання есерів в бік куркуля і відокремлення від Росії, тобто *дроблення* сил, перед Колчаком і Денікіним, *об'єктивно* ведуть до *допомоги* буржуазії і Колчакові»³⁸.

Здійснення на практиці ленінської тактики використання блоків і компромісів з хиткими дрібнобуржуазними елементами і партіями сприяло посиленню боротьби проти явно контрреволюційних дрібнобуржуазних партій, прискорило перехід трудящих мас на сторону Радянської влади, умножувало сили в боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. В. І. Ленін на IX з'їзді РКП(б) дав оцінку політики Комуністичної партії щодо боротьбистів. «Ми,— говорив Ленін,— цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК... те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта пари добрих битв»³⁹.

³⁶ Ленинский сборник, XXXVI, стор. 74.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 287.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 321.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 426.

З допомогою ЦК РКП(б), особисто В. І. Леніна у партійній організації України була викрита група націонал-ухильників на чолі з Г. Лапчинським, П. Поповим, Я. Ландером та іншими, яка виступила за розрив державного союзу України з Радянською Росією, за відокремлення КП(б)У від РКП(б). Питання про антипартійні дії цієї групи розглядались 18 грудня 1919 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б). За пропозицією В. І. Леніна всім учасникам групи була оголошена догана за порушення партійної дисципліни і безвідповідальне політиканство.

В. І. Ленін особисто і через апарат ЦК РКП(б) і РНК РСФРР допомагав українським більшовикам вести боротьбу проти великодержавного шовінізму. Коли стало відомо, що окремі завідуючі залізницями на Україні не приймають доповідей, написаних українською мовою, ЦК РКП(б) 7 лютого 1920 р. направив начальнику політшляху, воєнним комісарам Харківського і Київського округів Південно-Західного фронту телеграми, в яких запропонував «негайно дати точні інструкції по воєнному і залізничному відомствам на Україні про точне дотримання директив ЦК партії»⁴⁰. ЦК РКП(б) запропонував надіслати такі ж директиви всім об'єднаним комісаріатам, що діяли на Україні⁴¹.

Восени 1920 р. знову постало питання про конкретизацію і дальше зміцнення державного союзу Радянської України з Радянською Росією. Це диктувалось рядом обставин.

По-перше, розгром іноземних інтервентів і наближення до кінця громадянської війни давало можливість відмовитись від надмірної централізації, запровадженій в період воєнного комунізму, і розширити права Радянської України в керівництві Червоною Армією, в управлінні залізничним транспортом тощо. По-друге, перехід від війни до миру давав можливість розширити права органів господарського управління, зокрема Промбюро України, вимагав встановлення міцного економічного союзу обох республік для успішної боротьби з розрухою і голодом, для будівництва соціалізму. По-третє, необхідність конкретизації державних відносин між Радянською Україною і Радянською Росією диктувалась і тим, що окремі працівники державного апарату РСФРР продовжували недооцінювати суверенітет Радянської України, як і інших Радянських республік, вважали його тактичним, тимчасовим явищем, викликаним умовами війни, вели лінію на перетворення суверенних Радянських республік в автономні республіки РСФРР. Таку позицію продовжували займати Л. Каменев, народний комісар в справах національностей Й. Сталін, його заступник А. Каменський та ін.

Зважаючи на це Політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1920 р. прийняло рішення: а) поставити перед ЦК РКП(б) питання про посилення самостійності Промбюро і його більш тісний зв'язок з Раднаркомом УСРР; б) з'ясувати, якої думки уповноважені наркоматів шляхів сполучення, фінансів, зовнішньої торгівлі, праці про бажане розширення їх самостійності; в) порушити питання про більшу участь України в керівництві спільними збройними силами; г) визнати необхідним врегулювання взаємовідносин центральних установ УСРР і РСФРР взагалі і зокрема в справі представництва при наркоматах і відомствах республік⁴². На необхідність розширення прав Радян-

⁴⁰ И. И. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян 1919—1920, К., 1958, стор. 192.

⁴¹ Там же.

⁴² М. Куличенко. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР, стор. 119—120.

ської України і зміцнення її державного союзу з РСФРР вказувалось і в постанові Раднаркому УСРР від 9 листопада 1920 р.⁴³

Пропозиція комуністів України була негайно підтримана В. І. Леніним, ЦК РКП(б). 10 листопада ЦК РКП(б) прийняв постанову, в якій говорилось, що наркомати військових справ і залізничного транспорту РСФРР повинні мати в складі Українського Раднаркому свої уповноважених⁴⁴. Промбюро, що до цього часу було органом ВРНГ РСФРР на Україні, перетворювалось в Раднаргосп УСРР. Було збільшено представництво Радянської України на всеросійських з'їздах Рад. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) підтримали також ініціативу комуністів України про створення федеративної комісії для дальшої конкретизації взаємовідносин між УСРР і РСФРР в зв'язку з новими умовами і завданнями їх співробітництва. 7 грудня 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення створити таку комісію, якій доручив «розробити і внести в ЦК проект постанови про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФРР і УСРР»⁴⁵. В результаті роботи комісії був підготовлений союзний договір між Радянською Україною і Радянською Росією. Схвалений Пленумом ЦК РКП(б), цей договір 28 грудня 1920 р. був підписаний В. І. Леніним від імені уряду РСФРР. Союзним договором Радянська Україна і Радянська Росія офіційно визнавали взаємну незалежність і суверенність. На відміну від договору від 1 червня 1919 р., який оформив воєнно-політичний союз радянських республік, в новому договорі центр ваги переносився на економічні питання. В першій статті договору говорилось, що обидві республіки вступають між собою «в воєнний і господарський союз». Договором передбачалось об'єднання замість п'яти наркоматів, як було встановлено при укладенні воєнного союзу, семи наркоматів: воєнних і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу. Об'єднані наркомати обох республік входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в Раднаркомі УСРР своїх уповноважених, які затверджувались і контролювались Українським ЦВК і з'їздом Рад. Керівництво і контроль над об'єднаними наркоматами здійснювались через Всеросійські з'їзди Рад і ВЦВК, в які Україна направляла своїх представників⁴⁶.

Союзний договір сприяв поширенню і зміцненню господарських зв'язків між республіками, встановлював одноманітність в структурі радянських органів влади, забезпечував братерську допомогу, взаємне співробітництво між республіками.

Так, під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна був утворений і зміцнений воєнно-політичний союз Радянської України з Радянською Росією, що склався в огні громадянської війни. Воєнно-політичний союз радянських республік був важливим етапом на шляху до утворення СРСР.

Утворення СРСР і розквіт всіх національностей нашої країни є торжеством ленінської національної політики, служить запалюючим прикладом для народів колоніальних і залежних країн в їх боротьбі проти імперіалізму за свободу і незалежність.

⁴³ ЦДАРЖ УСРР, ф. 2, оп. 2, од. зб. 10, арк. 58.

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 41, арк. 4.

⁴⁵ «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 36.

⁴⁶ Съезды Советов в документах, т. 1, М., стор. 149—150.

А. Д. ЯРОШЕНКО

В. І. ЛЕНІН І КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

За останні роки наша історична література збагатилась численними працями, в яких висвітлюється життя і революційна діяльність В. І. Леніна. Однак, деякі аспекти діяльності Володимира Ілліча ще й досі не знайшли належного висвітлення. Однією з порівняно мало розроблених історичних проблем лишається проблема «В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях». Головною причиною цього був шкідливий вплив культу особи Сталіна і, зокрема, необгрунтований розпуск у 1938 р. одного з бойових загонів міжнародного комуністичного руху — Комуністичної партії Польщі (КПП) і її складових частин — компартій Західної України і Західної Білорусії (КПЗУ і КПЗБ). Цей розпуск, як і безпідставні репресії проти ряду визначних діячів КПЗУ (багато з яких були учасниками створення перших комуністичних організацій і груп на західноукраїнських землях, мали змогу бачити і слухати В. І. Леніна, боролися за втілення в життя ленінських ідей на цих землях) створював значні труднощі в розробці питань історії КПЗУ.

Зроблена в дні роботи XX з'їзду КПРС Центральними Комітетами КПРС, ПОРП, компартій Італії, Болгарії і Фінляндії спільна Заява про зняття з Компартії Польщі тяжких, необгрунтованих звинувачень, як і історичні рішення з'їзду, відкрили радянським історикам широкий шлях для всебічної і глибокої розробки історії революційного руху на західноукраїнських землях, висвітлення героїчної історії Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), яка до 1923 р. мала назву Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Внаслідок цього з'явився ряд праць про поширення ленінських ідей на західноукраїнських землях, про зв'язок Леніна з передовими діячами революційного руху на Західній Україні¹. Проте в працях з історії революційного руху Західної України, автори лише побіжно торкаються теми «В. І. Ленін і Комуністична партія Східної Галичини». Ця стаття є спробою висвітлити це питання.

Численні архівні і літературні джерела, як і спогади учасників революційного руху, свідчать, що історія бойового авангарду західноукраїнського пролетаріату — Комуністичної партії Східної Галичини (1919—1923 рр.) тісно пов'язана з ім'ям великого Леніна, є яскравим втіленням торжества ленінських ідей на західноукраїнських землях.

¹ Б. Дудикевич. За шасть, за волю. Збірник «Ленінізм торжествує», Львів, 1957; М. Волянчук, Б. Дудикевич. Сяйво ленінських ідей, Львів, 1959; М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960; А. Ярошенко. Під ленінським прапором (В. І. Ленін і революційний рух Західної України), Львів, 1961; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963.

Ще з кінця XIX — початку XX століть під впливом визвольної боротьби, керованою В. І. Леніним робітничого класу, відбувається активне поживлення революційного руху на західноукраїнських землях. Значну роль в історії революційної боротьби західноукраїнських робітників і селян відіграла ленінська «Искра», яка не лише транспортувалася до Росії через Галичину, але й в значній кількості осідала там. За прикладом своїх російських братів західноукраїнські трудящі рішуче піднялися на боротьбу проти царського ярма австро-угорської монархії в період першої російської революції 1905—1907 рр. Та особливо великий вплив ленінських ідей на західноукраїнських землях проявляється в період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і в пожовтневий період. Кожен виступ, кожен заклик В. І. Леніна в ці роки швидко доходив і до трудящих західноукраїнських земель, закликав їх до революційної боротьби. Так, наприклад, з львівських газет «Кур'єр львівський», «Газета львівська», «Напшуд» та інших ще в квітні — травні 1917 р. трудящі Галичини дізналися про повернення В. І. Леніна з Швейцарії до Росії, про Квітневі тези, про його статті та виступи. Пізніше львівські, чернівецькі, ужгородські та інші газети широко сповіщали своїх читачів про проголошені в дні Великого Жовтня ленінські Декрети про владу Рад, про мир, землю і права народів, які надихали їх на боротьбу за своє соціальне й національне визволення.

Під впливом Великого Жовтня, за прикладом російських, українських робітників і селян трудящі західноукраїнських земель брали активну участь у листопадовій революції 1918 р. в Австро-Угорщині, в поваленні ненависного царського ярма. Однак, відсутність бойового авангарду трудящих — Комуністичної партії стала однією з причин того, що владу на західноукраїнських землях захопили українські буржуазні націоналісти, а потім польські загарбники. Досвід робітників і селян Росії і України, які під керівництвом більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним повалили капіталістичний лад і завоювали собі нове, вільне соціалістичне життя, утворення Української Радянської держави і Комуністичної партії України вказували передовим західноукраїнським робітникам на необхідність створення своєї бойової комуністичної організації.

Дослідження революційного руху на західноукраїнських землях яскраво показує, як під могутнім впливом ленінських ідей, Жовтневої революції швидко зростала класова свідомість західноукраїнського пролетаріату. Уже наприкінці 1918 — початку 1919 рр. в цілому ряді місць Східної Галичини — Дрогобичі, Львові, Стрії, Станіславі, Тернополі, Бродях, Бучачі та інших створюються перші нелегальні комуністичні гуртки і групи. Значну роль у створенні комуністичних організацій і груп на західноукраїнських землях відіграли колишні військовополонені та біженці-галичани, які були свідками і учасниками Жовтневої революції в Росії. Повернувшись після укладення Брестського миру додому, вони принесли в своїх серцях ідеї боротьби за владу Рад. В цьому велика заслуга Комуністичної партії Росії, яка виконуючи свій інтернаціональний обов'язок перед міжнародним пролетаріатом, зробила дуже багато для того, щоб військовополонені стали активними бійцями революційно-визвольної боротьби. Відзначаючи цю роботу нашої партії, В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б) говорив, що «сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацями більшовизму захопили ці країни цілком. І якщо там панують групи або партії з нами солідарні, то це завдя-

ки тій... роботі іноземних груп в Росії, яка становила одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії...»². За висловом В. І. Леніна, ця праця була справжньою основою «того, що зроблено нами для III Інтернаціоналу»³.

Це була надзвичайно важлива допомога молодим революційним силам Східної Галичини. З революційної Росії і України до Східної Галичини, як і до інших західноукраїнських земель, повернулися тисячі військовополонених і біженців.

В умовах піднесення революційного руху, все більшого загострення класової боротьби, представники існуючих західноукраїнських комуністичних організацій і груп, зібравшись у лютому 1919 р. в Станіславі на крайову партійну конференцію, проголосили утворення Комуністичної партії Східної Галичини, обрали ЦК КПСГ на чолі з К. Савричем (Максимовичем). Утворення КПСГ — одного з перших бойових загонів міжнародного комуністичного руху — було яскравим проявом впливу ленінських ідей на розвиток революційного руху на західноукраїнських землях.

У дні роботи конференції галицьких комуністів-підпільників з центру Радянської Росії пролунав палкий заклик — «Звернення» ЦК РКП(б) і представників ряду інших комуністичних партій до 39 революційних робітничих партій і організацій світу з пропозицією взяти участь в роботі I конгресу III Комуністичного Інтернаціоналу. Серед підписів, які були під цим документом, першим стояло ім'я вождя світового пролетаріату В. І. Леніна. Хоч це звернення безпосередньо не було адресоване Комуністичній партії Східної Галичини, яка в той час ще тільки створювалась, та воно швидко стало відоме і галицьким комуністам, які вирішили надіслати на I конгрес Комінтерну свого представника⁴. Проте через військові дії представник галицьких комуністів, мабуть, не встиг своєчасно прибути до Москви і не зміг взяти участь в засіданнях конгресу. У списках делегатів I конгресу його прізвище відсутнє.

Не маючи змоги виступити на конгресі, делегат галицьких комуністів вирішив звернутися до В. І. Леніна з спеціальним листом, в якому розповідав про розвиток революційного руху на західноукраїнських землях і утворення Компартії Східної Галичини. Закінчувалась доповідь словами: «даліші міркування... я подам на обговорення, яке очевидно відбудеться завтра»⁵. Це дає підставу зробити висновок, що делегат КПСГ не лише передавав цей документ В. І. Леніну, але й домовився про побачення з ним. Цей документ написаний німецькою мовою під назвою: «Доповідь представника Комуністичної партії Східної Галичини. Голові Ради Народних Комісарів товаришеві Леніну»⁶.

Доповідь датована 17 квітня 1919 р. Якщо врахувати ту обставину, що на складання цього значного за обсягом документа представнику КПСГ необхідно було витратити у Москві принаймні з тиждень, то можна твердити, що його написання почалося десь числа 10, а можливо і раніше, на початку квітня 1919 р.

Хоч розшукати інші свідчення про перебування делегата КПСГ в Москві не вдалося, цілком імовірно, що В. І. Ленін ознайомився з його доповіддю і був поінформований про утворення КПСГ. Про це В. І. Ленін міг дізнатися також і з сторінок першого номера журналу «Комму-

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

³ Там же.

⁴ Первый конгресс Коммунистического Интернационала, М., Партиздат, 1933, стор. 231—235.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 2, арк. 4.

⁶ Там же, арк. 1.

нистический Интернационал», в якому була опублікована ленінська стаття «Третій Інтернаціонал і його місце в історії», а також документи і матеріали I конгресу Комінтерну, серед яких було вміщено інформаційну статтю «Галичина між двома радянськими республіками», під якою стояв підпис: «Делегат Комуністичної партії Східної Галичини»⁷ В серпневому номері цього ж журналу було вміщено доповідь представника КПСГ, в кінці якої зазначалося: «На заключення заявляк від імені Комуністичної партії Східної Галичини про наш вступ до III Інтернаціоналу...»⁸ Опублікування цієї доповіді збігається з офіційною датою вступу КПСГ до Комінтерну.

Відомо, що В. І. Ленін уважно стежив за виходом на історичну арену кожної пролетарської партії і організації. Ще в дожовтневий період він цікавився революційним рухом на західноукраїнських землях, підтримував зв'язки з рядом його діячів, виступав за те, щоб «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських, і російських»⁹.

Тісні зв'язки В. І. Леніна з діячами КПСГ встановилися в 1920 р. Про це свідчать такі факти: напередодні II конгресу Комінтерну, 23 квітня 1920 р. у Києві зібралась перша конференція галицьких і буковинських комуністів, які перебували в той час на Радянській Україні. Конференція звернулася з палким привітанням до В. І. Леніна. «Комуністи-більшовики Галичини,— говорилося в цьому документі,— зібравшись на свою першу конференцію, святкують разом з її відкриттям і друге світле радісне свято — 50 років хосенного і дорогого життя великого провідника пролетаріату всього світу товариша Леніна... Ми, члени першої галицької комуністичної конференції, клянемося всі сили і життя віддати за ту справу, в боротьбі, за яку нас вів стільки літ товариш Ленін...»¹⁰

У червні 1920 р. обраний на київській конференції Галицький організаційний комітет при ЦК КП(б)У (Галорком) надіслав у ЦК РКП(б) на ім'я В. І. Леніна спеціального листа, в якому розповідалось про діяльність галицьких і буковинських комуністів на Україні, про заходи по поданню допомоги революційному рухові на західноукраїнських землях і, зокрема, підпільній КПСГ¹¹.

Особливо значну роль в історії зв'язків В. І. Леніна з діячами КПСГ відіграв II конгрес Комінтерну, що відбувався у Москві влітку 1920 р. У роботі конгресу на правах секції Комінтерну брала участь делегація КПСГ, що складалась з представників Галоркому при ЦК КП(б)У М. Левицького і підпільного ЦК КПСГ у Східній Галичині Арнольда Барала (Савки).

29 липня 1920 р. «Правда» на першій сторінці спеціального додатку «Вісник 2-го конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» вмістила статтю керівника делегації КПСГ М. Левицького «Становище в Галичині і Буковині»¹², в якій розповідалось про виникнення і діяльність Комуністичної партії на західноукраїнських землях. В той же день В. І. Ленін особисто зустрічався з делегатами КПСГ і до делегатської книжки М. Левицького зробив такий запис комуністам західноукраїнських земель: «Привет галицийским коммунистам. 29.VII. 1920. В. Ульянов (Ленин)»¹³.

⁷ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1919, № 1, стор. 130.

⁸ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1919, № 4, стор. 562.

⁹ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 197.

¹⁰ Газ. «Галицький комуніст», 24 квітня 1920 р.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 37, оп. 1, од. зб. 1, арк. 24—25.

¹² Газ. «Правда», 29 липня 1920 р.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, інв. № 14830.

В. І. Ленін провів значну роботу по підготовці і скликанню конгресу, виступив на ньому з програмними доповідями, що лягли в основу дальшої роботи Комінтерну. З нагоди 50-річчя В. І. Леніна делегати конгресу вирішили подарувати йому альбом, в якому висловили глибокі почуття пошани своїх народів і партій до великого вождя революції. Серед них є запис і представника КПСГ: «Провадь, товаришу, вперед всесвітню революцію. М. Левицький (Галичина, Буковина)»¹⁴.

Як з особистих розповідей представників КПСГ, так і з матеріалів преси, численних телеграм, які стали надходити від трудящих, звільнюваних Червоною Армією літом 1920 р. повітів Східної Галичини, В. І. Ленін був добре обізнаний з становищем і життям трудящих західноукраїнських земель.

Керований галицькими комуністами Тернопільський ревком 2 серпня 1920 р. направив В. І. Леніну телеграму: «Перший ревком на галицькій території шле привіт великому вождю пролетарської революції всесвіту. Тернопільський ревком»¹⁵.

Були послані також привітання від Першого повітового з'їзду волосних і сільських ревкомів Ровенщини, зборів селян села Борки Великі на Тернопільщині, мітингу трудящих міста Заліщики, Першого з'їзду сільських ревкомів Гусятинського повіту, повітових селянських з'їздів у Луцьку, Збаражі та ін. У телеграмах і листах трудящі палко дякували В. І. Леніну і Комуністичній партії за звільнення їх Червоною Армією з-під панського гніту, за турботу про їх долю, давали любимому вождеві обіцянку, не шкодуючи своїх сил, боротися за торжество радянського життя на західноукраїнських землях.

Влітку 1920 р. КПСГ очолила радянське і партійне будівництво у визволених Червоною Армією повітах Східної Галичини. У зв'язку з тим, що на той час фактично існували два керівні центри КПСГ — Галорком при ЦК КП(б)У і крайовий підпільний ЦК КПСГ у Львові, вирішено було об'єднати їх, що і було здійснено 11 серпня 1920 р. На першому пленумі новоствореного ЦК було прийнято рішення іменувати надалі партійну організацію Комуністичною партією Галичини (КПГ), а також обрано Політбюро, Оргбюро і Секретаріат ЦК КПГ¹⁶.

Як писав в своїх спогадах голова Політбюро ЦК КПГ і голова тимчасового Радянського уряду Східної Галичини — Галревкому В. П. Затонський, В. І. Ленін постійно цікавився ходом радянського будівництва у Східній Галичині, діяльністю КПГ. «Від Леніна,— писав В. П. Затонський,— Галревком одержав спеціального наказу: «Робіть все, що можливо, щоб широкі маси робітників та біднішого селянства негайно й наочно відчули, що Радянська влада несе їм життя. Ленін нам наказував не панькатись з буржуазією та куркульнею і якомога розбивати єдиний національний фронт, кожне національне угруповання, виховуючи натомість інтернаціональну солідарність працюючих «...Ленін вимагав від мене, щоб йому щотижня надсилати інформаційні листи»¹⁷.

Про те, як галицькі комуністи втілювали в життя ці вказівки, свідчить такий факт: в одному з листів секретаріату ЦК КПГ до повітових партійних комітетів визволених районів Східної Галичини про роботу на селі говорилося: «Будування радянського ладу і його закріплення неможливе без активної участі в цьому селянських мас. Без притягнення пролетарських та півпролетарських елементів села до бу-

¹⁴ Журн. «Исторический архив», 1957, № 2, стор. 23.

¹⁵ Трудящі України В. І. Леніну. Збірник документів, К., 1960, стор. 51.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 4-а, арк. 1—11.

¹⁷ Газ. «Комуніст», 14 липня 1929 р.

дування нового життя ми не зможемо закріпити перемог Червоної Армії, не зможемо міцно налагодити радянський апарат в Галичині... **Треба на ділі показати сільській бідності, що тільки Радянська влада може створити для неї кращі умови життя»**¹⁸.

Враховуючи досвід соціалістичної революції в Росії і на Україні, Центральний Комітет Компартії Галичини розгорнув широку роботу по керівництву радянським і партійним будівництвом на визволених західноукраїнських землях, спрямував діяльність крайових, повітових і сільських органів Радянської влади, керував роботою повітових, міських і сільських партійних організацій, утворенням перших комсомольських організацій, організацією допомоги трудящим частинам Червоної Армії. Ленінська ідея влади Рад була покладена галицькими комуністами в основу державного будівництва на території визволених повітів, а в партійному будівництві використовувався досвід ленінської більшовицької партії у цій справі. Про це свідчили не лише організаційні форми партійних організацій Східної Галичини, здійснювані на основі тимчасового статуту, в основу якого були покладені принципи статуту РКП(б), але й увесь зміст діяльності Компартії Галичини. В КПСГ вперше в історії революційного руху на західноукраїнських землях було втілено великий інтернаціональний принцип побудови кожної дійсно пролетарської марксистської партії — об'єднання в єдиних партійних рядах пролетарів усіх національностей: українців, поляків, євреїв та ін.

Про перші кроки ЦК КПГ по керівництву радянським і партійним будівництвом доповів В. І. Леніну у листі від 6 вересня 1920 р. В. П. Затонський. Він інформував Володимира Ілліча про діяльність окремих керівних діячів галицького робітничо-селянського уряду і ЦК КПГ, відомих Леніну. Слід відзначити і таку деталь: з 5 членів Політбюро ЦК КПГ В. І. Ленін був особисто знайомий з трьома (Затонським, Левицьким і Баралем), а про інших двох — (Барана і Краснокутського) добре знав з інформацій В. П. Затонського¹⁹, з яким Іллічу доводилося не раз зустрічатися в той час, коли Затонський у січні 1918 р. був представником першого Українського Радянського уряду в Раді Народних Комісарів РРФСР²⁰. Керуючого справами Галревкому Івана Сіяка Володимир Ілліч не лише приймав у Кремлі, але й особисто рекомендував його у грудні 1919 р. до вступу в лави Комуністичної партії²¹.

В. І. Ленін був добре обізнаний і з справою утворення Галицького ревкому. 16 липня 1920 р. це питання обговорювалося на одному з засідань липневого пленуму ЦК РКП(б), яке проходило під керівництвом Володимира Ілліча²².

В. І. Леніну і пізніше не раз доводилося знайомитися з питаннями діяльності КПСГ, які ставилися тоді Центральним Комітетом КП(б)У перед ЦК РКП(б). Так, наприклад, 10 листопада 1920 р. пленум ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна розглядав питання про дальші взаємозв'язки Компартії Галичини і ЦК КП(б)У²³.

Важливу роль в озброєнні комуністичних партій світу ленінською тактикою боротьби за маси у післявоєнний період відіграв III конгрес Комінтерну, який відбувся в червні — липні 1921 р. у Москві. Серед багатьох делегатів конгресу була і делегація КПСГ. Під час роботи

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 459, арк. 80.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1969, арк. 1—10.

²⁰ В. Морозов. Володимир Петрович Затонський, К., 1964, стор. 36—39.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 2, інв. № 508.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 31, арк. 1—2

²³ Там же, од. зб. 41, арк. 1.

конгресу, 6 липня 1921 р., відбулась відома угода між делегаціями КП(б)У і КППР про входження Компартії Східної Галичини до складу Компартії Польщі на правах її автономної частини^{24–25}.

Делегація КПСГ мала щастя бачити і слухати В. І. Леніна не лише під час його виступів на засіданнях конгресу, але й під час окремої, спеціальної зустрічі. Як відомо, 11 липня 1921 р. В. І. Ленін виступав на нараді членів німецької, польської, італійської, угорської, чехословацької делегацій на III конгресі Комінтерну²⁶. Він розповів про необхідність нової тактики комуністичних партій капіталістичних країн в їх боротьбі за маси на новому етапі розвитку міжнародного комуністичного руху. Серед документальних матеріалів ЦК КПЗУ вдалося розшукати текст цієї промови В. І. Леніна, записаний польською мовою²⁷.

В. І. Ленін надавав великого значення революційному рухові в Польщі, зокрема, на західноукраїнських землях. Так, в листі В. І. Леніна до польських комуністів від 19 жовтня 1921 р. відзначалось швидке зростання революційного руху в Польщі, вказувалось, що тогочасне становище в Польщі, зокрема, проведення поміщицької аграрної реформи «штовхає неодмінно більшість сільського населення — всю біднішу частину селян — до комуністів»²⁸. Відзначаючи відповідальність, яка лягла на польських комуністів в період піднесення революційного руху, В. І. Ленін одночасно застерігав їх від поспішності, нерозуміння необхідності старанної підготовки до перемоги в революційній боротьбі, закликав не піддаватись на ворожі провокації, щоб «не дати урядові і буржуазії задушити революцію кривавим придушенням *передчасного* повстання»²⁹. Оскільки КПСГ на той час вже була складовою частиною Компартії Польщі, лист В. І. Леніна до польських комуністів мав безпосереднє відношення і до комуністів західноукраїнських земель. Ідеї ленінського листа до польських комуністів були взяті на озброєння комуністами КПСГ, а пізніше КПЗУ.

Важливу роль у поширенні ленінських ідей на західноукраїнських землях відіграла преса КПСГ. Так, наприклад, газета «Наша правда», в період 1921—1923 рр. систематично друкувала статті і промови В. І. Леніна, зокрема його промову на III конгресі Комінтерну³⁰, на Всеросійському конгресі металістів 6 березня 1922 р.³¹, статтю «До десятирічного ювілею «Правди»³² та ін. Значну роль у пропаганді ленінських ідей відігравали також молодіжний комуністичний журнал «Наш стяг», газета «Трибуна робітніча», листівки і відозви ЦК КПСГ.

Закордонне бюро допомоги КПСГ у Відні в період 1920—1923 рр. організувало видання «Комуністичної бібліотеки КПСГ». Першою в цій серії книжок було видано праці В. І. Леніна «Держава і революція»³³, «Чергові завдання Радянської влади»³⁴. Вперше українською мовою було видано коротку біографію В. І. Леніна та ін. Вихід книги В. І. Леніна «Держава і революція» галицькі комуністи присвятили 50-річчю з дня народження Володимира Ілліча. В передмові до цієї

^{24–25} Газ. «Наша правда», 22 жовтня 1921 р.

²⁶ Ленинский сборник, XXXVI, М., 1959, стор. 281–284.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 63, арк. 80—82.

²⁸ Журн. «Комуніст України», 1962, № 5, стор. 3.

²⁹ Там же, стор. 4.

³⁰ Газ. «Наша правда» (орган КПСГ), 30 липня 1921 р.

³¹ Газ. «Наша правда» (орган КПСГ), 15 квітня 1922 р.

³² Там же, 27 травня 1922 р.

³³ В. І. Ленін. Держава і революція. Переклад П. Дятлова, Відень, 1920,

книжки говорилося: «Праця його (В. І. Леніна - А. Я.) тісно сполучена спершу з програмою, тактикою, організацією революційного крила російської соціал-демократії, а потім з усією творчістю і самим іменем Російської Комуністичної партії і III Комуністичного Інтернаціоналу. Словом, пером, невтомною працею, кров'ю злучена особа Леніна з Світською владою, з диктатурою пролетаріату, з комуністичною будучиною людства... Отже, виявляючи свою пошану до юбіляра товариша Леніна і увагу до його корисної, творчої революційної діяльності, друкуємо сю книжку.

Хай здоров живе товариш Ленін!»³⁵

У жовтні 1920 р. Закордонне бюро допомоги КПСГ у Відні вирішило надіслати свої видання ленінських праць українською мовою В. І. Леніну. В листі, написаному редактором «Комуністичної бібліотеки КПСГ» П. Дятловим говорилося:

«Товаришеві В. Леніну. Москва, Кремль. Шановний товаришу! Надсилаємо Вам: 1, 2, 3, 4, 6, 7 і 10 номери «Комуністичної бібліотеки», яка видається тут у Відні для українських робітників по цю сторону фронту... Першим номером ми видали Вашу книгу «Держава і революція». П'ятий номер тепер ще друкується — «Чергові завдання Світської власті», дев'ятий номер «Диктатура пролетаріату і ренегат Каутський» — ще тільки перекладається....

Чи не знайшли б Ви трохи часу, щоб написати декілька рядків до українського видання цієї книги»³⁶.

В. І. Ленін одержав надіслані йому перші номери видань «Комуністичної бібліотеки КПСГ», і в адресованому йому листі підкреслив слова: «Комуністичної бібліотеки», яка видається тут у Відні для українських робітників по цю сторону фронту», «Диктатура пролетаріату і ренегат Каутський», «написати декілька рядків до українського видання цієї книги»³⁷. Деякі з цих книжок Володимир Ілліч включив до своєї особистої бібліотеки в Кремлі³⁸.

Ці помітки В. І. Леніна свідчать про увагу його до листа і, очевидно, намір Ілліча виконати прохання галицьких комуністів.

У 1921 р. видавництво Закордонного бюро КПСГ у Відні розпочало видання «Бібліотеки комуністичної молоді». Серед видань цієї серії окремою брошурою було видано промову В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу «Завдання Спілки комуністичної молоді».

Як свідчать архівні джерела, випущені віденським видавництвом КПСГ українською мовою ленінські, а також інші комуністичні праці успішно переправлялись галицькими комуністами на західноукраїнські землі, ставали на озброєння сотень і тисяч бійців революційного підпілля, передових сил революційного руху не лише Західної України, але й Північної Буковини та Закарпаття.

Восени 1923 р. у відповідності з рішенням II з'їзду КППРП Комуністична партія Східної Галичини була реорганізована і перейменована на Комуністичну партію Західної України — один з бойових загонів міжнародного комуністичного руху. Наслідуючи славні революційні традиції своєї попередниці — КПСГ, КПЗУ була дійсно марксистсько-ленінською пролетарською партією.

³⁵ В. І. Ленін. Чергові завдання Світської власті, Відень, 1920, стор. 4.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КППРС, ф. 2, інв. № 30391.

³⁷ Там же.

³⁸ Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог. М., 1961, стор. 67, 122

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

ЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ В. І. ЛЕНІНА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Відправні теоретичні положення з питань культури сформулювали основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони дали наукове визначення суті культури, вказали на значення її в суспільному житті людей, відкрили об'єктивні закони розвитку культури, показали, що процес культурного розвитку народів підпорядкований загальним законам розвитку людського суспільства.

Новим, вищим етапом у розвитку марксистського вчення про культуру є праці В. І. Леніна. Володимир Ілліч був теоретиком і організатором будівництва соціалістичної культури. Він відстоював марксистське вчення про культуру від нападків опортуністів, розвинув його, поглибив, дав всебічне обґрунтування закономірності культурної революції після соціалістичного перевороту в країні, вказав на велику перетворюючу роль культури в житті суспільства, на конкретні шляхи культурного розвитку народів Радянського Союзу.

Не можна зрозуміти і правильно відтворити історію культурної революції в СРСР і зокрема на Україні без знання ленінської спадщини з питань культури — його теоретичних праць і його великої державної діяльності в галузі культурного будівництва.

Перші спроби наукового дослідження проблеми культурної революції на Україні були зроблені ще в 20-х — на початку 30-х рр. Це були невеликі за обсягом розвідки з окремих питань української радянської культури. Найбільш значними серед них були монографії і статті Я. П. Ряппо¹, А. Малишкіна², Я. Звигальського та М. Іванова³, А. Приходько⁴, О. Полторацького⁵ та ін.

У працях згаданих авторів висвітлюється історія радянської загальноосвітньої школи, розвиток вищої та спеціальної середньої освіти, здійснення українізації та інші питання національно-культурного будівництва в республіці.

Дослідження з питань культурного будівництва 20-х — початку 30-х рр. ще мали недоліки методологічного характеру, хибували на суб'єктивізм. І це не випадково. У них була ще слабка джерельна ба-

¹ Я. П. Ряппо. Народна освіта на Україні за десять років революції, Харків, 1927.

² А. Малишкін. Освітня політика за доби диктатури пролетаріату (друге видання), Харків, 1926.

³ А. Приходько. Культурне будівництво на Україні (за 1925—26 та 1926—27 роки), вид-во «Пролетарій», 1927, 110 с.

⁴ Яків Звигальський, Микола Іванов. Професійна освіта на Україні, Харків, 1927.

⁵ О. Полторацький. Ради в культурному будівництві, Харків, 1929.

за, обмежене використання і недостатньо глибокий аналіз ленінських праць, рішень Комуністичної партії, декретів Радянського уряду з питань культурного будівництва.

Починаючи з 30-х рр. протягом майже двох десятиліть історія культурної революції в радянській історіографії, особливо на Україні, майже не досліджувалась. На цьому, безперечно, позначився негативний вплив культу особи Сталіна. Вершиною теоретичної думки в суспільних науках вважалися праці й окремі висловлювання Сталіна, хоч відомо, що нерідко вони були теоретично недосконалими або містили помилкові твердження. Монопольне право на щось нове, оригінальне в теорії було закріплене за одним Сталіним, а будь-хто інший з теоретичних кадрів міг лише коментувати готові сталінські теоретичні положення і висновки.

Ігнорування теоретичної спадщини В. І. Леніна та недооцінка його діяльності, замовчування ролі ряду видатних партійних і державних діячів ленінської школи і їх теоретичних праць, зокрема А. В. Луначарського, Н. К. Крупської, а на Україні — В. П. Затонського, М. О. Скрипника, Г. І. Петровського, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, П. П. Постишева та ін., безпідставні звинувачення і репресії до них у роки культу Сталіна не давали можливості історикам з партійних, ленінських теоретичних позицій підійти до розгляду складного процесу культурної революції в нашій країні.

Внаслідок історичних рішень XX, XXI і XXII з'їздів КПРС, прийняття нової Програми партії, рішучої критики культу особи Сталіна, викриття і засудження його згубних наслідків, партія відновила ленінські норми внутріпартійного і внутрідержавного керівництва, вжила рішучих заходів до розширення радянської демократії, піднесення духовного життя радянського народу.

Створилися найбільш сприятливі умови також для розвитку суспільних наук. В галузі історичної науки останніми роками вийшло в світ ряд монографічних досліджень з історії радянського суспільства, зокрема з історії культурної революції. На основі марксистсько-ленінського вчення про культуру радянські історики і філософи М. П. Кім⁶, І. С. Смирнов⁷, К. П. Абросенко⁸, А. Е. Мордінов⁹, А. І. Арнольдов¹⁰ та ін. в своїх працях досліджують історію культурної революції в СРСР, дають наукове висвітлення таких важливих питань, як керівна роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в культурному будівництві в нашій країні, творча діяльність народних мас у розвитку радянської культури, значення культурної революції для розвитку національних культур народів Радянського Союзу і країн світової соціалістичної системи.

Посилили увагу до наукового дослідження питань культурного будівництва і українські історики. Вийшли в світ монографічні дослідження І. Д. Золотоверхого — про становлення української радянської

⁶ М. Ким. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР, М., 1955; М. Ким. Сорок лет советской культуры, М., 1957; М. П. Ким. О закономерностях культурной революции, журн. «Вопросы истории», № 5, 1960 та ін.

⁷ И. С. Смирнов. Ленин и советская культура, Государственная деятельность В. И. Ленина в области культурного строительства (октябрь 1917 г.— лето 1918 г.), М., 1960.

⁸ К. П. Абросенко. Рост культуры советского общества, М., 1958.

⁹ А. Е. Мординов. О социалистическом содержании и национальной форме советской культуры, М., 1959.

¹⁰ А. И. Арнольдов. Социализм и культура. Культурная революция в европейских странах народной демократии, М., 1962.

культури (1917—1920 рр.)¹¹, Г. М. Шевчука — про культурне будівництво в Українській РСР у відбудовний період (1921—1925 рр.)¹², О. О. Михайлова — про культурний розвиток українського села (1929—1941 рр.)¹³, М. В. Ковалюка — про українську радянську культуру в роки Великої Вітчизняної війни¹⁴, а також монографії Н. Мілюкової¹⁵, В. І. Питова¹⁶, М. М. Моторнюка¹⁷, Т. М. Шашла¹⁸, О. Я. Завадської¹⁹, В. С. Петренка²⁰, Ю. О. Курносова і А. Г. Бондар²¹, присвячені історії розвитку народної освіти, вищої школи, підготовці кадрів радянської інтелігенції, піднесенню культурно-технічного рівня колгоспного селянства України. Але узагальнюючих праць про культурну революцію на Україні, як бачимо, ще не створено. Немає також ґрунтовних досліджень про велику роль В. І. Леніна в розвитку української радянської культури.

Історики України у великому боргу перед партією і народом в справі наукового дослідження ленінської теоретичної спадщини щодо історії України. «Ленін і Україна» — це широка і надзвичайно важлива проблема, яку необхідно найуважніше досліджувати нашим історикам, філософам, економістам.

Історія знає немало великих діячів культури, видатних революціонерів, партійних і радянських діячів, які багато зробили для українського народу, зокрема для розвитку його культури.

Щодо титанічної діяльності В. І. Леніна, то вона стала визначальною у великій революційній боротьбі за соціалізм для всіх народів нашої країни, в тому числі й для трудящих Радянської України. В. І. Ленін стояв біля колиски Української Радянської Соціалістичної Республіки і Комуністичної партії України.

Багато ленінських праць, виступів, записок, зауважень, партійних і радянських документів (рішень партійних з'їздів, конференцій, декретів Радянського уряду, написаних особисто В. І. Леніним, або вироблених за його участю) були присвячені цілком або частково питанням розвитку української культури.

Кожне теоретичне положення чи думка, розвинуті в цих ленінських працях та документах, викладені в них поради, пропозиції набирали особливої ваги, бо вони завжди були спрямовані на розв'язання невідкладних завдань розвитку української культури в цілому або її окремих важливих компонентів — мови, літератури, преси тощо. В. І. Ленін писав чи виступав перед будь-якою аудиторією завжди на злобу дня.

¹¹ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920), К., 1961.

¹² Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 роках, К., 1963.

¹³ О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941), К., 1963.

¹⁴ М. В. Коваль. У битві з фашизмом. Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів, К., 1964.

¹⁵ Н. Мілюкова. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.), К., 1960.

¹⁶ В. Питов. Высшая школа Украинской ССР в период перестройки, К., 1962.

¹⁷ М. Моторнюк. Виховання нової людини, вид-во Львівського університету, 1963.

¹⁸ Т. М. Шашла. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні, К., 1963.

¹⁹ О. Я. Завадська. Школи України в період перебудови системи народної освіти, К., 1964.

²⁰ В. С. Петренко. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953—1961 рр.), К., 1964.

²¹ Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР, К., 1964.

Це було однією з найважливіших рис стилю його роботи. Ніколи ці виступи, праці В. І. Леніна не були поверховими. Навпаки, всі вони вражають глибокою обізнаністю їх автора в питаннях, яким вони присвячені. Ця обізнаність Володимира Ілліча давалася ціною його великої й напруженої праці. Яскравим свідченням цього є, наприклад, Ленінські праці, присвячені різним питанням української культури.

В. І. Ленін ще з юнацьких років знайомився з історією України, літературою, мовою, звичаями, народною творчістю українських трудящих мас. Про це відомо із спогадів рідних В. І. Леніна, Н. К. Крупської, А. І. Ульянової-Єлізарової, М. І. Ульянової та соратників Володимира Ілліча. Про це свідчать також книги і документи, якими користувався В. І. Ленін. У його бібліотеці в Кремлі серед інших є й такі книги, як «Автобіографія» М. І. Костомарова, «Енеїда» І. Котляревського, «Під мінаретами» і «Що записано в книгу життя» М. Коцюбинського, а також праці з історії партійних організацій України, «Матеріали другої Всеукраїнської наради з питань освіти (Харків, 17—25 серпня 1920 р.)», брошури Г. Ф. Гринька «Чергові завдання радянського будівництва в галузі освіти» і «Хозяйственные основы культурного строительства» з дарчим написом «Тов. Леніну», багато іншої літератури про Україну та з різних питань культури взагалі²².

В. І. Ленін тримав постійний зв'язок з партійними організаціями України, з трудящими, інтелігенцією, партійними і радянськими працівниками. В бесідах з ними він порушував важливі питання про завдання культурного розвитку українського народу. Про це пишуть у своїх спогадах В. Я. Чубар, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Ф. П. Дідук, П. І. Мешков. Вони розповідають про те, з якою проникливою цікавістю В. І. Ленін розпитував їх про умови праці на Україні, про розвиток української літератури, мови, школи, навчання дітей і тут же давав цінні зауваження і поради щодо практичного проведення в життя національної політики партії в цілому та окремих важливих партійних рішень і декретів уряду про розвиток української культури.

Для дослідження історії культурної революції на Україні особливе значення має вивчення ленінської теоретичної спадщини в галузі національного питання, яка відноситься до 1912—1914 рр. Саме в роботах цього періоду, зокрема в статтях «Робітничий клас і національне питання», «Тези по національному питанню», «Як єпископ Никон захищає українців?», «Національний склад учнів у російській школі», «Критичні замітки з національного питання» (1913 р.), «Чи потрібна обов'язкова державна мова?», «Про право нації на самовизначення», «Про національну гордість великоросів» (1914 р.) В. І. Ленін вказує на джерела і розкриває суть українського як і всякого іншого буржуазного націоналізму, з яким Комуністичній партії, робітничому класу і трудящим масам довелося вести гостру боротьбу.

Розвінчуючи облудну буржуазно-націоналістичну теорію так званого «єдиного потоку», В. І. Ленін дав марксистське розуміння суті «національної культури». «В кожній національній культурі,— писав Володимир Ілліч Ленін,— є хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — причому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури. Тому «на-

²² Бібліотека Леніна в Кремле. Каталог, М., 1961, стор. 134, 142, 196, 227, 232, 330, 447, 498.

ціональна культура» взагалі є культура поміщиків, попів, буржуазії»²³.

Вказуючи далі на те, що у великоруській культурі є великоруська культура Пуришкевичів, Гучкових і Струве, а поряд з нею є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова, В. І. Ленін писав: «Є такі ж дві культури в Україні, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.»²⁴

Після перемоги Великої Жовтневої революції, коли національне питання в політиці партії і в практиці радянського будівництва було одним з найважливіших завдань, В. І. Ленін не припиняє наполегливо розробляти програмові вимоги Комуністичної партії з національно-культурного будівництва.

Вороги революції — ідеологи II Інтернаціоналу — Каутський, Бауер, російські меншовики, зокрема Суханов, та інші опортуністи і маловіри твердили, що пролетаріат Росії за своєю «культурною відсталістю» не може здійснити соціалістичну революцію і організувати соціалістичне будівництво. Російський пролетаріат, говорили вони, повинен спершу підготувати культурні кадри, а потім уже брати владу до своїх рук.

Комуністична партія рішуче відкинула контрреволюційні вигадки опортуністів. В. І. Ленін викрив їх як зрадників пролетаріату і прислужників капіталізму. Він писав, що коли певний рівень культури мусить бути в країні для того, щоб революція перемогла, «то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а потім уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи»²⁵.

Серед праць та документів, написаних В. І. Леніним у перші роки Радянської влади, особливе місце займає «Проект резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні», де великий вождь писав, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків пригнічувалась царизмом і експлуататорськими класами і що тепер, в умовах Радянської влади, всі члени партії повинні сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури, проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, перетворити її в знаряддя комуністичної освіти трудящих²⁶.

Ленінська резолюція «Про Радянську владу на Україні», ухвалена Пленумом ЦК РКП(б) в листопаді 1919 р. і підтверджена 3 грудня 1919 р. VIII Всеросійською партійною конференцією, відіграла історичну роль у розвитку української радянської культури. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У в ряді постанов з національного питання та культурного будівництва в наступні роки виходили з неї і неодноразово звертали увагу партійних організацій і комуністів на необхідність суворо дотримуватися її в практичній роботі.

Важливе значення для правильного висвітлення боротьби партії за здійснення ленінської національної політики, за дальший розвиток соціалістичної культури народів СРСР мають продиктовані В. І. Леніним наприкінці 1922 і в січні — лютому 1923 р. статті: «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще», а також ряд листів, зокрема «До питання про національності або про «автономізацію». Останній, як і ряд інших листів В. І. Леніна, довгий час був маловідомий і опублікований в 1956 р. за рішенням XX з'їзду КПРС.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

²⁴ Там же, стор. 15.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 422.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

Теоретичні положення, викладені в листі «До питання про національності або про «автономізацію», характеризують В. І. Леніна як натхненника і творця Союзу Радянських Соціалістичних Республік, показують його піклування про здійснення в практиці національно-державного будівництва, в економічному і культурному розвитку національних радянських республік принципів пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення дружби між усіма народами СРСР. Володимир Ілліч рішуче засудив великодержавний ухил у національному питанні як головну небезпеку на той час і вказав, зокрема, на впровадження в життя найсуворіших правил щодо вживання національної мови в усіх республіках СРСР.

Радянські історики повинні ще й ще раз глибоко вивчити ці документи, як і всю ленінську теоретичну спадщину з національного питання і культури, з тим, щоб створити, нарешті, всебічно розроблену, глибоко наукову і правдиву історію культурної революції, показати непорушність ленінських принципів у політиці Комуністичної партії з питань національно-культурного будівництва на сучасному етапі боротьби за комунізм.

Це одне з першочергових завдань також і українських істориків. Між тим їх більш ніж скромний доробок у галузі дослідження історії культурної революції на Україні можна пояснити насамперед ще недостатнім вивченням усієї неоціненної ленінської теоретичної спадщини з питань культури. Досі чимало документів, де йдеться про Україну, ще не вивчені істориками і не осмислені в розумінні їх значення як важливого джерела і методологічної основи для дослідження історії культурного будівництва на Україні.

З огляду на ленінські теоретичні настанови з питань культури, роботам наших істориків, на наш погляд, досі бракувало глибокого висвітлення вирішальної ролі народних мас у розвитку культури. Ця серйозна хиба була породжена перш за все згубним впливом на всю нашу історичну науку культу особи Сталіна, коли роль окремих діячів в історії незаслужено перебільшувалась, а роль народних мас іноді зводилась нанівець. Як відомо, Сталін, вульгаризуючи теоретичні положення марксизму-ленінізму про роль народних мас, про те, що народ є творцем усіх матеріальних і культурних цінностей, основною рушійною силою в розвитку суспільства, назвав радянських людей тільки гвинтиками у великому механізмі історії.

Але ж відомо, що навіть у царській «тюрмі народів», в країні тупих аракчеевих і боягузливих лібералів, де на голгофу відправляли найкращих, найвідважніших діячів прогресивної культури, де над трудящими масами тяжів соціальний і національний гніт, панівні класи не могли задушити великої енергії народу до творчості. Як Прометей — закутий і знівечений, народ залишався нескореним, творчий дух його жив і розвивався. У народу немає, як у будь-якого навіть самого великого художника, лебединої пісні його творчості. Народ безсмертний, і вічно живі його творіння. Переможною естафетою передаються вони з покоління в покоління, розквітаючи і збагачуючись новим соціальним змістом та ідейним звучанням, ще більш яскравими барвами та різноманітністю національних форм.

Народ, за висловом О. М. Горького, «не тільки — сила, яка створює всі матеріальні цінності, він єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою і геніальністю творчості філософ і поет, який створив всі великі поеми, всі трагедії землі і найвеличнішу з них історію всесвітньої культури»²⁷.

²⁷ М. Горький. Літературно-критичні статті, К., 1951, стор. 58.

Ще більш яскраво і зримо проявляється свідома участь народних мас у розвитку історії, в матеріальному і духовному виробництві під час великих народних революцій і після їх перемоги. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Революція -- свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції. В такі часи народ здатний на чудеса...»²⁸

Далі. Ще досі в наших дослідженнях з історії культурної революції на Україні слабо показаний взаємовплив у розвитку соціалістичних культур на шляху до створення інтернаціональної культури. А іноді ще зустрічаються праці, які наголошують лише на впливі культури великого російського народу на культуру українського народу. Але ж така постановка питання суперечить ленінському положенню про розвиток культур народів шляхом взаємовпливу. Отже потрібно говорити не лише про вплив, а й про взаємовплив братніх культур. Цей взаємовплив характерний був і для минулих епох. Великі російські революціонери-демократи, говорячи про творчість геніального поета України Т. Г. Шевченка, яка була у вищій мірі оригінальною, самобутньою, вказували, що на розвиткові поезії Шевченка великою мірою позначився вплив передової російської літератури і літературної критики, але, в свою чергу, вплив поезії Т. Г. Шевченка і його громадсько-політичної діяльності позначився також на творчості і світоглядів представників революційно-демократичної літератури і суспільної думки Росії.

Слабо ще розкриваються в роботах, присвячених розвитку української культури у соціалістичну добу, питання її спадкоємності. В. І. Ленін вчив, що будівництво соціалістичної культури неможливе без використання всього того передового, що створено народними масами в галузі культури у минулі епохи, перш за все в період капіталізму. «...Від роздушеного капіталізму,— говорив В. І. Ленін,— ситий не будеш. ...Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо»²⁹. Володимир Ілліч прямо ставив питання про необхідність «поєднати побідносну пролетарську революцію з буржуазною культурою, з буржуазною наукою і технікою», наголошуючи при цьому, що це завдання важке, і якби ми не могли переконати всіх трудящих, особливо селянство, у важливості і необхідності «взяти всю буржуазну культуру собі,— тоді справа комунізму була б безнадійна»³⁰.

В. І. Ленін з усією партійною принциповістю вів боротьбу проти шкідливих дій однієї з найбільш небезпечних для розвитку соціалістичної культури течій — «Пролеткульту», прихильники якої ставили своїм завданням створити особливу, «пролетарську культуру», яка б нічого спільного не мала з найкращими зразками передової культури нашого народу в минулому. Викриваючи чужі інтересам трудящих прожектерські теорії пролеткультівців, В. І. Ленін переконливо пояснював, що марксизм у своєму розвитку також «не відкинув найцінніших завоювань буржуазної епохи, а, навпаки, засвоїв і переробив усе, що було цінного в більше ніж двохтисячолітньому розвитку людської думки і культури»³¹.

Наша сучасна соціалістична культура народів Радянського Союзу, також і українська радянська культура, є законною спадкоємицею всіх великих скарбів передової культури, яку створили російський, ук-

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 88-89.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

³⁰ Там же, стор. 55.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 279.

раїнський та інші народи в минулому. Цю спадкоємність ми спостерігаємо і в літературі, і в мистецтві, і в науці, і в народній освіті. Читаючи, наприклад, сучасні поезії М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини, А. Малишка, чаруючу публіцистику О. Довженка чи романи М. Стельмаха ми відчуваємо в них благодетельний вплив поетичної майстерності О. Пушкіна і М. Лермонтова, Т. Шевченка і А. Міцкевича, О. Блока і В. Маяковського, публіцистики В. Белінського і М. Добролюбова, великих майстрів прози М. Гоголя, М. Горького і М. Коцюбинського.

У дослідженнях з історії культурної революції ще не дається належного аналізу взаємозв'язку явищ суто культурного характеру з загальним процесом розвитку нації, з національним питанням.

В історичних дослідженнях слід ширше показувати особливості культурної революції на Україні на відміну, наприклад, від культурного будівництва в Радянській Росії. Ці особливості зумовлені насамперед тією обставиною, що український народ до революції зазнавав жорстокого національного гноблення з боку самодержавства і великоруської буржуазії. Це породжувало націоналістичні настрої серед відсталих і недосвідчених у політиці трудящих України, особливо серед селянства, а також дрібнобуржуазної інтелігенції. На цьому ґрунті на Україні вирости дрібнобуржуазні націоналістичні партії, які в складних умовах боротьби за перемогу соціалістичної революції і громадянської війни проводили антирадянську політику, підтримувану куркульською контрреволюцією.

Комуністична партія України, враховуючи ці обставини, проводила напружену виховну роботу серед робітничого класу, трудящого селянства й інтелігенції, щоб згуртувати їх навколо Комуністичної партії і Радянської влади, викриваючи в той же час зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів та великодержавних шовіністів.

Є ряд інших питань, висвітлення яких має дуже важливе значення для розуміння всієї величі та історичного значення здійсненого за лєнінським вченням революційного перевороту в галузі культури як у Радянському Союзі в цілому, так і зокрема на Україні. Це — значення культурної революції для марксистсько-лєнінського виховання трудящих і залучення їх до активної участі в управлінні державою, для підвищення продуктивності праці й високої організації виробництва. Освітнє і культурне піднесення маси населення, — писав В. І. Лєнін, — є однією з необхідних умов піднесення продуктивності праці³².

Або взяти значення культурної революції для розкріпачення жінки і залучення її до управління державою. До революції, за образним визначенням видатного російського поета-публіциста М. О. Некрасова три нелюдські долі переслідували жінку — «з рабом одружитись», «стати матір'ю сина-раба» й «до могили рабові коритись».

Велика Жовтнева революція і перемога соціалізму знищили цю пекельну муку жіноцтва, цю ганьбу, породжену ладом кріпацтва й капіталізму. Розкріпачення жінки — величезний крок Радянської влади у культурному розвитку народу. З цього приводу В. І. Лєнін вказував, що Радянська влада «відразу змела всі без винятку законодавчі сліди нерівності жінки, відразу забезпечила їй повну рівність по закону».

Кажуть, рівень культури найбільше характеризується юридичним становищем жінки. В цьому вислові є зерно глибокої істини. І з цієї точки зору тільки диктатура пролетаріату, тільки соціалістична держава могла здійснити і здійснила вищий культурний рівень»³³.

³² В. І. Лєнін. Твори, т. 27, стор. 224.

³³ В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 370.

Це питання заслуговує на широке висвітлення в працях з історії культурного будівництва.

Історики немало приділили уваги висвітленню ролі союзу робітничого класу й селянства в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої революції і побудову соціалізму. Але навіть у спеціальних дослідженнях з цього питання, як і в працях про культуру, ще дуже поверхово розкривається велика роль союзу робітничого класу і селянства у здійсненні культурної революції, роль робітничого класу, соціалістичного міста в культурному розвитку села, в ідейному і культурному вихованні селянських мас.

Окремий інтерес для дослідження історії культурного будівництва викликає питання про роль радянської інтелігенції, зокрема учительства, до якого В. І. Ленін через усе життя проніс у своєму серці велику повагу і любов за його велику працю на благо народу.

Історія духовної культури радянського суспільства — це історія мільйонів наших трудівників, нових людей, народжених соціалістичним ладом. Це — історія їх зростання, виховання.

Справді, споконвіку люди народжувались або рабами або панамі і виховувались на моралі — «людина людині — вовк». Соціальне становище визначало долю людини і долю її дітей, їх право на працю, на користування наслідками своєї праці, на відпочинок, освіту, культуру.

Коли до революції якийсь Терешко Сурма був захоплений «суєтною» мрією вивести свого малого Матюшу в люди, то він зв'язував це з єдиним ідеалом: «Будеш учитися — будеш паном».

Соціалізм покінчив з цією мораллю. Освіта і культура, які в буржуазному суспільстві були обернені в засіб насильства й експлуатації, стали надбанням народних мас. Не паном, а Людиною, борцем за щастя людства, трудівником, справжнім комуністом стає у наших умовах той, хто оволодіває великими скарбами людської культури. Після перемоги Великого Жовтня вперше в історії в нашій країні людина народжується вільною, рівноправною. І виховання її моралі, її світогляду здійснюється на зовсім новій основі — «людина людині — друг, товариш і брат». Знаменно, що вже в перші дні революції радянські люди, навчившись грамоти, прочитали на сторінках букварів: «Ми не раби», «Нема рабів», «Нема панів».

Значення культурної революції для виховання нової людини навіть важко збагнути. Для цього потрібно було б розглянути цілий ряд важливих суспільних процесів, які відбулися в нашій країні саме внаслідок проведення культурної революції. А все це разом зводиться до того, що ми підійшли по-справжньому до практичного здійснення будівництва комуністичного суспільства, чого ми не могли б зробити без соціалістичної культури і освіти трудящих мас.

Розкрити це питання в історичному дослідженні — завдання таке ж важливе, як і не легке. Але воно посилене для радянського історика, озброєного вченням В. І. Леніна.

Зрозуміло, що коли ми говорили про значення праць В. І. Леніна для дослідження історії культурної революції і про необхідність більш глибокого висвітлення окремих питань цієї проблеми, то малося на увазі, що історики повинні досліджувати питання розвитку радянської культури не тільки в період соціалістичного будівництва, але й особливо у роки розгорнутого будівництва комунізму.

Хотілося б коротко зупинитися ще на одному моменті, на нашу думку, цілком доречному тим більше, коли йдеться про дослідження з історії соціалістичної культури. Це — про наш ще невисокий щодо стилю, мови, форми рівень викладу питань історії культури.

Ми часто знаходимо у наших працях немало слабких сторінок, де — тільки цитати з документів та по два-три абзаци отого немудрого «так, наприклад...» замість оригінальної думки, справжнього аналізу фактів, влучних висновків тощо.

Причиною цього є, рідше — недосвідченість, а найчастіше — поспішність і невимогливість автора до себе. Справді, хто сказав, що музи слова повинні бути знайомі одним лише поетам? Їх такою ж мірою мусять пізнати й історики — полум'яні пропагандисти ідей комунізму, невтомні літописці, творці наукової історії нашого народу, якщо вони хочуть стати справжніми майстрами історичної науки і завоювати ще більшу повагу широких мас читачів.

Нудне описательство, байдужість до мови, форми і стилю — такі ж несумісні з науковою працею історика, як і поверховість, необгрунтованість положень і доказів, теоретична безпорадність. Завітним бажанням В. І. Леніна було «писати для народу». А народ вимагає, щоб, кажучи одним словом, було написано цікаво. Про ленінську вимогу «писати для народу» потрібно завжди пам'ятати всім нам — і літераторам, і філософам, і публіцистам, і історикам. Потрібно весь час учитися писати — учитися у великих майстрів історичної науки минулого, у видатних публіцистів, а найперше — у Маркса, Енгельса, Леніна.

Нас особливо вражають полемічність ленінських праць, революційна пристрасність, політична гострота, теоретична безкомпромісність наукових узагальнень і висновків. Досить уважно придивитися, «вслухатись» у мову В. І. Леніна, переглянути покажчик до його творів, щоб переконатися також у багатстві лексики ленінського тексту, в майстерності використання творів художньої літератури і критики, прислів'їв, приказок, крилатих слів і виразів, фольклорних творів. Особливо ж ми, історики, не можемо нехтувати вимогою писати красиво, образно, коли йдеться про дослідження історії культури. Тут, прямо скажемо, потрібна та живинка, яка мусить бути в будь-якому справжньому ділі, а найперше — в науковій творчості. Тоді й праці наші про культуру стануть не лише за змістом, але й за формою справді-таки культурними, достойними тих золотих зерен, якими налиті зрілі ниви нашої соціалістичної культури.

ГЕНРИК ЯБЛОНСЬКИЙ

Головний вчений секретар
Президії Польської Академії наук,
академік

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ПОЛЬЩІ

В червні 1964 р. у Варшаві відбулася сесія Комітету історичних наук Польської Академії наук, що підвела підсумок розвитку історичних наук за двадцять років Народної Польщі. Під час сесії працювало кілька секцій, учасники яких — спеціалісти різних періодів і розділів історії критично аналізували все, що зробила післявоєнна польська історіографія, дискутували з різних питань історичної науки, висловлювали свої міркування й оцінки.

Сесія, безперечно, полегшила написання цієї статті, хоч питання судження й оцінки, викладені в статті, є висновками, до яких автор прийшов у результаті дискусії, що проходила минулого року у Варшаві.

Таку оговірку зроблено внаслідок двох причин: по-перше, щоб віддати шану польським колегам (Арнольду, Бардаху, Данишевському, Кормановій та багатьом іншим), чий вклад у підбір матеріалів, що стали базою для дискусії, був надзвичайно великий; по-друге, щоб сказати про згаданий Комітет історичних наук у Польській Академії. Його неабияка заслуга уже в тому, що він згрупує представників споріднених дисциплін: істориків у широкому значенні слова, археологів, етнографів, істориків мистецтва і т. п. Треба сказати, що робота Комітету нерідко викликає критичні зауваження, оскільки він не завжди справляється з усіма своїми завданнями, однак він є платформою, де спеціалісти різних галузей знань зіставляють, порівнюють свої досягнення, і це полегшує історикам, незалежно від місця їх роботи, планувати й координувати свої праці, а керівництву Академії за таких умов легше орієнтуватися в стані й потребах споріднених наук.

У даній статті зроблено спробу висвітлити проблеми історичної науки у вузькому значенні слова.

Багатогранні питання історії в даний час розробляють різні науково-дослідні установи. Найстаріші з них — університетські кафедри при історичному факультеті Варшавського університету, при історико-філософських факультетах Ягеллонського, Лодзінського, Познанського і Вроцлавського університетів, гуманітарних факультетів університетів м. Люблін (університет ім. Марії Кюрі-Скłodовської) і Торуня. Історичні відділи є також на історико-філософських факультетах Вищих педагогічних училищ у Гданьську, Катовіце, Кракові, Ополі. Історики працюють, крім того, на історико-соціологічному факультеті Вищої школи суспільних наук при ЦК Польської об'єднаної робітничої партії та на історико-педагогічному факультеті Військово-політичної

академії. Історичні кафедри є й на інших університетських факультетах та в інших вищих учбових закладах: економічних, сільськогосподарських та ін. Кафедри, як правило, укомплектовані кваліфікованими спеціалістами.

Треба зазначити, що багато відомих істориків працюють поза стінами історичних та історико-філософських факультетів. Це, наприклад, Юліуш Бардах і Богуслав Леснодорський — професори юридичного факультету Варшавського університету. Про цей факт доречно нагадати, щоб підкреслити, якого великого поширення набули в нашій країні наукові історичні установи.

Крім згаданих вищих навчальних закладів, у Польщі є ще й приватний вищий навчальний заклад з кількома історичними кафедрами. Це — Католицький Люблінський університет.

Безперечно, науковці вузів не лише викладають історію, а й ведуть широку науково-дослідну роботу. Та найінтенсивніше ця робота провадиться в спеціальних науково-дослідних установах, серед яких, насамперед, треба назвати установи Польської Академії наук, зокрема Інститут історії, Інститут історії матеріальної культури та кілька спеціалізованих установ: лабораторія польсько-радянських відносин, кабінети історії науки і техніки, історії освіти, історії журналістики та ін.

У польській історичній науці велику роль відіграє Інститут історії партії при ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, в якому значна увага приділяється дослідженню початку робітничого руху в Польщі.

Останнім часом широко розгорнув свою діяльність Військовий історичний інститут. Установи, де приділяється увага питанням історії, є при Головному комітеті Об'єднаної селянської партії («З'єднане Стронництво людове»), при Центральній Раді професійних спілок та при інших організаціях.

Перелік найважливіших історичних закладів Польщі не був би повний без групи інститутів, що не обмежуються виключно історичними дослідженнями, але де історія, однак, посідає дуже важливе місце. Зокрема, добре відомий радянським товаришам Західний інститут у Познані, Сілезький науково-дослідний інститут у Катовіце, Сілезький інститут в Ополі та Західно-поморський інститут у Щеціні. Ці інститути видають свої наукові праці, монографії і бюлетені.

Спеціальні завдання, головним чином допоміжного характеру, стоять перед Інститутом міжнародних справ, де також досить широко висвітлюється історична тематика.

І, нарешті, слід згадати про Єврейський історичний інститут, який формально вважається науковим товариством, а фактично веде звичайну науково-дослідну роботу і перебуває на державній дотації. Єврейський інститут, як і інші, випускає кожні три місяці бюлетень польською мовою, а також і щорічник («Блетер фар гешихтер») єврейською мовою.

Науково-дослідну роботу в галузі історії ведуть державні архіви, наукові бібліотеки й музеї. Визначну роль відіграє Польське історичне товариство. В його відділах, що діють у 39 містах країни, відбуваються жваві дискусії, а лектори товариства популяризують історичну науку в усіх куточках Народної Польщі. Товариство організувало 4 наукові станції, випускає 12 журналів і серійних видань.

Історична проблематика займає чимало місця і в діяльності багатьох регіональних (місцевих) наукових товариств.

Така численність дослідних установ і закладів привела, природно, до існування великої кількості історичних журналів; разом з ар-

хеологічними їх понад 50. Це створює широкі можливості для публікації невеликих за обсягом наукових праць. Найважливіші періодичні видання, які носять характер центральних,— це «Історичний шоквартальний журнал («Квартальник хісторични») — орган Інституту історії ПАН, «Історичний огляд» («Пшегльонд хісторични») — орган Польського історичного товариства, «З поля боротьби» («З поля вальки») — орган Інституту історії партії та «Військовий історичний огляд» («Войськови пшегльонд хісторични»).

Книжки з історії у Польщі випускають різні видавництва. Це, насамперед, Державне наукове видавництво, яке за період 1959—1963 рр. випустило 149 назв історичного характеру; видавництво Польської Академії наук «Оссолінеум» за той же період випустило 135 назв книжок на історичну тематику, а партійне видавництво «Книга і знання» («Ксьонжка і ведза») — 125 назв. За той же час по кілька десятків томів історичної літератури випустило видавництво Об'єднаної селянської партії (Народне кооперативне видавництво), видавництво «Загальне знання» («Ведза повшехна»), видавництво Міністерства Національної Оборони. Це лише найбільші видавництва, оскільки назвати всі ті центральні або місцеві (регіональні) видавництва, які випустили по 10 і більше назв з історичної літератури, неможливо. Однак, як видно, і згадана кількість у своїй сумі дає досить солідну цифру. До питання про видавництва повернемося ще раз, коли говоритимемо про їх детальну характеристику.

Підсумовуючи сказане вище, можна без перебільшення твердити: щодо кількості науково-дослідних закладів і можливостей публікацій у нашій країні справи цілком задовільні. Наведені цифри ще нічого не говорять однак про спрямованість і рівень наукових праць. З'ясування цього — зовсім окреме дослідження і не входить у завдання даної статті.

Не будемо зупинятися на детальному викладі характеру історичних наук, а також суперечок серед науковців, які мали місце за час існування Народної Польщі, оскільки і це не є завданням даної статті. До того ж, тут важко сказати якусь новину для радянських істориків. Багато з них брали безпосередню участь у дискусіях, що відбувалися в Польщі. Досить згадати хоч би покійних академіків Грекова й Космінського. Інформації про наші дискусії неодноразово з'являлися в радянській пресі.

На одному питанні, точніше заході, однак, доречно зупинитися, оскільки він серйозно вплинув на напрям і розвиток наукових праць з різних галузей історичної науки й спричинився до справжнього перевороту в справі популяризації історичної проблематики серед польської громадськості, особливо на периферії. Йдеться про ювілейні торжества на честь Тисячоліття Польської держави.

Постановою від 26 лютого 1958 р. Сейм Польської Народної Республіки оголосив 1960—1966 рр. періодом торжеств на честь Тисячоліття. В цій постанові, зокрема, говорилося, що «торжества Тисячоліття нагадають нам про славу історію становлення й розвитку держав перших П'ястів, розкриють спадковість творчої політичної думки, яка протягом десяти віків була фактором, що єднав народ, а також об'єднував його зусилля в боротьбі за визволення. Польська Народна Республіка перетворила в життя велику справу суспільної перебудови в межах країни, обриси якої були ще на початку нашого історичного існування. Ми повернулися на споконвічні землі вітчизни завдяки перемозі над гітлерівським фашизмом Радянського Союзу, Війська Польського та сил союзників. Зусиллями всього суспільства ці землі були

освоєні й навечно возз'єднані з організмом Польської Народної Республіки.

Святкування Тисячоліття має множити зусилля нашого народу в справі будівництва і піднесення могутності Польської Народної Республіки, зміцнити значення й роль Польщі як глашатая мирних стремлень, близьких усім народам. Торжества на честь Тисячоліття ясно покажуть усьому світові участь нашого народу в загальному прогресі людства, свідчитимуть про наше місце і роль у Європі».

Одночасно Сейм запропонував уряду виділити кошти для реалізації програми заходів під час святкування Тисячоліття. Державна Рада утворила Комітет по підготовці ювілейних торжеств Тисячоліття з секретаріатом при Польській Академії наук.

Відповідно до програми, розробленої Підготовчим комітетом і затвердженої Державною Радою, «Торжества в зв'язку з Тисячоліттям Польської Держави охоплюють усю історію Польської Держави й народу, включаючи й події останніх років. На період 1960—1966 рр. припадають ювілеї великих подій, що істотно впливали на історію польського народу. Такі ювілейні дати стануть основою свят: 1. Тисячоліття вступу Польщі на історичну арену. 2. 550-річчя битви під Грюнвальдом. 3. 600-річчя Ягеллонського університету. 4. Річниця, пов'язані з національно-визвольною боротьбою польського народу. 5. Двадцятиріччя Народної Польщі».

Одночасно план торжеств передбачає «святкування інших роковин, які вплинули на розвиток польської культури та політичної історії народу; ювілеї міст і населених пунктів, які доповняють у регіональних планах згадані вузлові торжества,— все це важливо для поглиблення патріотизму, виховання якого досягається шляхом усвідомлення цінних традицій даного міста або місцевості, а на західних землях — їх польського минулого, їх історичної ролі в перші сторіччя існування Польської держави, їх боротьби за збереження польської мови, звичаїв і т. п. у пізніші періоди».

Незабаром Підготовчий комітет було реорганізовано в Науковий комітет по торжествах на честь Тисячоліття при Всепольському комітеті Фронту єдності народу, якому доручено керівництво всіма заходами, пов'язаними з Тисячоліттям Польської держави.

При воеводських комітетах Фронту створено спеціальні історичні комісії. Такі самі комісії організовано в багатьох великих містах і повітах.

Під знаком ювілейних свят Тисячоліття вже розпочато дві важливі громадські кампанії. Одна — під лозунгом: «Тисяча шкіл на честь Тисячоліття», друга — «Сто мільйонів дерев на відзнаку Тисячоліття». Перша кампанія розгорнулася на підтримку державної акції по будівництву шкіл, коли уряд звернувся до населення з закликком відзначити Тисячоліття країни будівництвом шкільних приміщень на громадські кошти. Треба сказати, що хоч заходи, пов'язані з Тисячоліттям, триватимуть ще два роки, кампанія по будівництву шкіл (ці школи називають «тисьонцлятками» — тисячорічками) підходить до свого завершення: незабаром тисячну школу з повним обладнанням буде передано учням.

Мета другої кампанії, що розрахована головним чином на участь у ній молоді,— насадження лісів на сільськогосподарських пустошах.

На перший погляд може здатися, що обидві кампанії не пов'язані з історичним характером відзначення Тисячоліття. Однак широкі маси населення сприйняли їх як частку одного великого плану заходів на честь свята, в якому передбачається природне доповнення од-

ного заходу іншим. Це знайшло свій вияв і в пропаганді, коли школи, які будуються на зібрані гроші, було названо «пам'ятками Тисячоліття», і в назвах шкіл, і в святах, пов'язаних з їх відкриттям. У той же час надзвичайно посилюється інтерес громадськості до історії своєї місцевості, свого міста, а часто навіть і села. Наслідками цього стали широка ініціатива по організації місцевих археологічних та історичних винаходів, виставок, проведенню масових заходів історичного характеру, нарешті, публікації. У зв'язку з цим майже при всіх регіональних Історичних комісіях було створено видавничі секції, завданням яких стало стежити за плануванням, підготовкою і публікацією історичних праць, присвячених району або подіям, зв'язаним з цим районом. Про розмах заходів, які провадяться, свідчить хоча б такий приклад. Лише одне Бидгощське воеводство запланувало видати понад 40 найменувань історичних книг, присвячених Тисячоліттю Польської держави.

За таких умов перед Науковим комітетом по торжествах з нагоди Тисячоліття постала проблема: як забезпечити належний рівень цих видань? Адже виконання видавничих планів — справа надзвичайно тяжка навіть при найінтенсивнішому використанні наших наукових кадрів. З другого боку, не бажано гальмувати ініціативу, яку виявляють місцеві громадські діячі, оскільки сам по собі величезний інтерес до минулого ми розглядаємо як надзвичайно цінний інструмент громадського виховання.

Готовність громадськості безкоштовно допомогти ювілейним торжествам на честь Тисячоліття, пробудження величезного інтересу до історії — все це, природно, створило сприятливий ґрунт для централізованого проведення дослідних робіт, присвячених цій знаменній даті. Кожного року уряд та Польська Академія наук для цього виділяють великі кошти. Цими фондами, зрозуміло, користуються не лише історики, ними субсидуються праці археологів, етнографів та ін. Наприклад, завдяки цьому вітчизняні музикознавці могли розпочати інвентаризацію музичних пам'яток.

Усі заходи, пов'язані з тисячолітнім ювілеєм Польської держави, мають величезний вплив на розвиток історичної науки, створюючи для цього особливо сприятливі умови і залучаючи істориків до широкої громадської діяльності. Це сталося тому, що керівництво Польської об'єднаної робітничої партії надає важливого значення розвитку всіх суспільних наук, вбачаючи в історичній науці невичерпне джерело виховання. Звідси випливає, що програма ювілейних заходів на честь Тисячоліття, її детальні вказівки стали своєрідним планом діяльності не тільки для популяризації історії, але, особливо в перший період свят, у галузі наукових досліджень. Цим пояснюється і те, що в планах Підготовчого та Наукового комітетів, а, отже, і в планах наукових закладів, видавництв і т. ін. особливу увагу приділено тим подіям минулого, які багато розповідають сучасному поколінню поляків. А це, в свою чергу, привело до більш інтенсивної роботи не тільки над вивченням джерел Польської держави або історії польської культури, але також і над розробкою нової і новітньої польської історії.

Так, наприклад, беручи за один з узлових моментів торжеств Грюнвальдську річницю, Комітет рекомендував, зокрема, звернути увагу на історію зв'язків Мазурії і Вармії з колицкою польської вітчизни, на маніфестацію єдності цих народів, на їхні традиції, що виникли ще за часів Грюнвальдської битви, і т. ін. Ювілейні торжества на ознаменування 600-річчя існування першого польського універси-

тету послужили практичним приводом для висвітлення всього шляху прогресивної польської науки, а зокрема й історії прогресивного молодіжного руху аж до останнього часу. Однак, найголовнішим вважається відображення подій найближчого нам часу. Ось чому Комітет, рекомендуючи ретельно вивчати історію національно-визвольної боротьби, звернув увагу на те, що «розкриття зіткнень прогресивних течій у польських повстаннях з реакційними прагненнями, показ співробітництва польських патріотів з революційними силами Росії та руху солідарності всіх прогресивних сил у Європі, нагадає сучасному поколінню про інтернаціональні й патріотичні традиції народу». У наукових і популярних працях рекомендувалося відображати вклад польського народу в національно-визвольну боротьбу та світовий суспільний рух, традиції участі поляків у визвольній боротьбі американського народу, у французькій революції, революції 1848 р., Паризькій комуні, у Великій Жовтневій соціалістичній революції, у боях в Іспанії — скрізь, де прогресивні сили польського народу боролися за «вашу і нашу свободу».

Важливими з точки зору впливу на постановку досліджень були директиви щодо новітньої історії. Плануючи програму торжеств, складачі виходили з передумови, що поворотним моментом в історії Польщі був вступ польського народу в 1944 р. на шлях соціалістичного розвитку. Саме Народна Польща — результат самовідданої боротьби польського народу на одному з важливіших етапів його історичного розвитку. Почесне завдання істориків полягає в тому, щоб розкрити шляхи, якими народ прийшов до утворення Народної Польщі. Водночас рекомендувалося розгорнути роботу по вивченню досягнень польського народу в соціалістичному будівництві та виявленню відмінностей між Польщею довоєнною і Народною.

Настанови йшли по лінії, що її досі намагалися дотримуватися органи, які спрямовують розвиток польської науки. Це, насамперед, відбито в практиці підготовки кадрів, в організації науково-дослідної роботи і, нарешті, у видавничій діяльності.

Безсумнісно, питання про наукові кадри — одне з найважливіших. Але перш ніж перейти до цього, вважаю за потрібне з'ясувати різницю між польською і радянською термінологією, оскільки вона часто викликає багато непорозумінь. Звання доктора в Польщі — це нижчий науковий ступінь, що відповідає радянському званню кандидата наук. Вище наукове звання — доцент. Воно присуджується відповідною радою факультету або Вченою радою інституту в разі позитивної оцінки всього наукового багажу кандидата після того, як дисертацію подано і відбувся колоквіум. Це звання відповідає радянському званню доктора наук.

На кінець 1961 р. у Польщі в галузі історії (за винятком археології, етнографії та інших споріднених наук) працювало 145 так званих самостійних наукових працівників: 60 професорів і 85 доцентів. У наступні роки деякі доценти стали професорами, а кількість самостійних науковців збільшилась за рахунок нових доцентів. У 1962 р. з'явилося ще 7 доцентів (1 — з історії до XVIII ст., 2 — з нової та новітньої історії, 4 — з економічної історії). У 1963 р. додалося ще 9 доцентів (1 — з стародавньої історії, 1 — з історії до XVIII ст., 3 — з нової та новітньої історії, 4 — з економічної історії). Такий розподіл — результат проведення політики зміцнення більш слабких ділянок, зокрема економічної історії, нової та новітньої історії, що частково видно з наведених даних.

Особливо наочно це можна уявити, порівнюючи кількість доктор-

ських дисертацій, які захищалися протягом 1959—1963 рр. Про це красномовно розповідає вміщувана таблиця:

Тематика	Докторські дисертації		
	1959—1961 рр.	1962 р.	1963 р.
Стародавня історія	4	2	—
Історія Польщі та загальна історія до кінця XVIII ст.	40	10	13
Історія Польщі і загальна історія, нова та новітня історія	62	28	27
Економічна історія	58	6	11
Допоміжні історичні дисципліни	3	4	—
Всього:	167	50	51

Як видно з таблиці, молоді історики виявляють великий інтерес до нової та новітньої історії, причому збільшується інтерес до історії Народної Польщі.

Та щоб мати вичерпне уявлення про зростання молодих наукових кадрів, слід враховувати також і споріднені дисципліни, наприклад, історію держави і права, тому що праці в цій галузі дуже схожі з історичними. Ці обставини мають свою рацію: адже ж головним центром наукових досліджень з питань держави і права є відповідне відділення Інституту історії Польської Академії наук. З цієї дисципліни за період 1959—1963 рр. захищено 30 докторських дисертацій.

Говорячи про наукові кадри, слід звернути увагу на те, як у Польщі вирішується питання про забезпечення кожного вченого роботою. Допоміжні наукові працівники (асистенти, ад'юнкти), науково-технічні працівники, спеціалісти в галузі географії, бібліотекарі працюють лише в одному місці. Зате значна частина самостійних наукових працівників повинна працювати за сумісництвом у двох установах. Зовсім недавно єдиними центрами наукової роботи були вищі учбові заклади. Інститут історії Польської Академії наук існує лише з 1952 р., тому з багатьох спеціальностей Інституту доводиться використовувати університетських професорів. З загальної кількості 54 самостійних наукових працівників Інституту лише 34 професори і доценти (64%) — це власне співробітники Інституту. Але становище поліпшується, оскільки створюються перспективи на майбутнє. В Інституті працюють 48 докторів, які найближчим часом стануть доцентами.

Розвиток історичної науки і зростання кадрів можна простежити по публікаціях. Найбільш однорідні вони, зрозуміло, в таких установах, як Інститут історії партії та Військово-історичний інститут. Більш різномірні ті публікації, які готуються на університетських кафедрах. Однак наслідки останньої політики, що послідовно впроваджується в життя, добре видно на прикладі Інституту історії. За один лише 1963 р. тут було видано 30 томів, 18 з яких присвячені XIX і XX ст., а з цієї кількості 11 — періоду після 1918 р.

Підвищений інтерес польських істориків до нової й новітньої історії зацікавив професора Ст. Арнольда, який звернув увагу на те, що в 1961 р. з загальної кількості 236 найменувань книг з історії Польщі періоду 1864—1945 рр. присвячено 42 праці, причому XX ст. — 32. У 1962 р. при тій же кількості публікацій XX ст. присвячено 70 найменувань. Історики почали також більше цікавитися подіями польського

робітничого руху. З цих тем у 1960 р. було видано 12 назв, у 1961 р.— 20, а в 1962 р.— 45.

Розширення мережі науково-дослідних закладів, невідомих передвоєнній Польщі, таких як Польська Академія наук, Інститут історії партії та ін., було тісно пов'язане з змінами в методології польської історичної науки. Після першого періоду, коли відновлювали свою роботу вузи, архіви, бібліотеки, комплектувалися наукові кадри, розвивалася дидактична наукова робота, настав час розгорнати широкі дискусії з проблем методології, розроблювати перспективні плани наукових досліджень, затверджувати програми праць окремих істориків і цілих закладів, які треба було створити для виконання накресленої програми.

Всі ці заходи протягом короткого часу порівняно з іншими галузями наук дали свої позитивні наслідки. Вже через кілька років переважна більшість учених-істориків міцно стала на фундамент історичного матеріалізму. Особливо важливим було те, що цю методологію визнали вчені старшого і середнього покоління, ті, що мали багаторічний досвід дослідницької роботи і володіли багатомисною ерудицією. Це дозволило приступити до вирішення ряду серйозних проблем, насамперед у галузі медієвістики і, частково, нової історії. У цьому зв'язку слід згадати два важливі завдання. Перше — це підготовка багатотомних праць синтетичного характеру, друге — розширення вивчення історії західних земель, яким зовсім не приділяла уваги стара польська історіографія, а німецька історіографія, досить велика за змістом і обсягом, зображувала події у перекрученому вигляді.

Слід зауважити, що в цій галузі польській історичній науці вдалося досягти важливих результатів. Сім уже виданих томів з історії Польщі охоплюють події початку ХХ ст., наступні частини готуються до друку. Вийшли перші томи історії Сілезії, швидко розгорнулася робота над історією Помор'я. Уже вийшла в світ праця з історії держави і права. Триває робота по підготовці таких важливих видань, як «Історичний атлас Польщі» і «Польський біографічний словник»; видано нові спеціальні праці з допоміжних історичних дисциплін: польської хронології, генеалогії, сфрагістики та ін. Зосереджено увагу на тих періодах історії, які особливо важливі для польського народу. Так, наприклад, завдяки мобілізації сил спеціалістів з різних історичних дисциплін видано багатотомну серію праць, присвячених польському Ренесансу, який відіграв визначну роль у розвитку польської культури. Ряд цікавих праць присвячено початку польської державності, реформації в Польщі та ін. Набагато краще ми тепер знаємо історію польського національно-визвольного руху.

У цьому неповному реєстрі особливе місце належить спеціалістам з питань економічної історії та історії суспільних відносин. Видано ряд цінних праць з історії промисловості й гірничої справи на польських землях, історії виробничих відносин у сільському господарстві, історії селянського руху. Останнім часом видається все більше праць з історії робітничого класу і робітничого руху і, нарешті, праць, присвячених другій світовій війні та Народній Польщі.

Значних успіхів досягли також і спеціалісти споріднених дисциплін: історії науки і техніки, історії освіти, мистецтва та ін. У розвиток стародавньої історії Польщі величезний вклад внесли археологи, у поглиблення знань з новітньої історії — етнографи й соціологи.

Велику увагу приділено також друкуванню джерел, починаючи з найстародавніших і кінчаючи матеріалами останніх подій. В результаті спільної праці радянських і польських істориків з'явилися два

видання: джерел з історії повстання 1863—1864 рр. та польсько-радянських відносин. Видання джерел у Польщі має особливо важливе значення тому, що під час другої світової війни польським архівам і бібліотекам було заподіяно великих спустошень. Для прикладу наведемо такий факт. Як відомо, в жодній країні світу немає повного комплекту редактованої Адамом Міцкевичем «Трибуни народів» («La Tribune des Peuples»). Нам недавно вдалося видати повний комплект «Трибуни», використавши для цього розрізнені екземпляри з польських і закордонних бібліотек.

Загалом баланс праць з історії Польщі позитивний, хоча і не позбавлений багатьох недоліків.

На жаль, інакше доводиться оцінювати підсумки зробленого післявоєнної польською історіографією в галузі загальної історії. Безумовно, за 20 років у Польщі з'явилося багато цінних праць і з питань загальної історії. Більше за всіх видали дослідники Середньовіччя; багато зроблено в галузі історії античного світу; в галузі нової та новітньої історії. Чимало зроблено для дослідження історії сусідніх країн, зокрема, Німеччини. Проте загальний розмах досліджень у цій галузі значно слабший, ніж з історії Польщі. Можна знайти багато причин, що призвели до такого становища, але головне — це недостатні зусилля в організації роботи, інакше кажучи, недостатня опіка з боку органів, завданням яких є організація науки. Щоправда, в усіх університетських центрах є кафедри загальної історії, а також історії народів СРСР, але вони приділяють більшу увагу скоріше контактам Польщі з іншими країнами, ніж загальній історії у повному значенні цього слова, хоч, звичайно, період святкувань на честь Тисячоліття схилив саме до таких досліджень.

Як і досі, існує необхідність перегляду поглядів старої історіографії на відносини польського народу з іншими народами. Не слід також забувати, що стан архівних матеріалів у Польщі не забезпечує можливості широкого розвитку досліджень у галузі загальної історії без тривалих відряджень за кордон.

Все це певною мірою виправдовує існуючий стан дослідження загальної історії в Польщі, проте слід підкреслити, що наші здібні й цінні кадри спеціалістів у цій галузі протягом тривалого часу не мали відповідної опіки.

Останнім часом вжито заходи з метою виправити становище на цій ділянці історичного фронту. В Інституті історії ПАН створено Сектор історії СРСР і країн Центральної та Східної Європи, організовано Кабінет з історії колоніалізму. Кабінет сходознавства ПАН, і, частково, Кабінет суспільних і культурних проблем сучасної Африки ПАН теж вивчатимуть історичні проблеми. Над питаннями історії та мовознавства Африки працює також відповідний сектор при Варшавському університеті. Поступово зміцнюються університетські кафедри загальної історії. Цей процес прискорюється, насамперед, за рахунок тих жвавих контактів, які підтримують польські історики з різними центрами, особливо з того часу, коли органи, що керують польською наукою, та й самі історики, усвідомили наявні недоліки.

Коли однак говорити про недоліки польської історичної науки, то головну турботу мають викликати не ті чи інші проблеми в галузі досліджень. Тематичні прогалини вже помічені; вони, зокрема, обговорувались на останньому з'їзді істориків і на згаданій уже сесії. Вжито заходів, щоб їх ліквідувати.

Головне завдання, яке стоїть сьогодні перед усіма, хто відповідає за розвиток історичної науки,— це використання накопиченого вели-

чезного дослідницького потенціалу для посилення суспільної ролі історичних наук, збільшення впливу на формування громадської самосвідомості громадян країни, що будує соціалізм. Коли при оцінці існуючого становища брати до уваги лише кількість наукових закладів, кількісний склад кадрів, обсяг видань і т. ін., то не залишається нічого іншого, як висловити величезне задоволення. Але у тому й питання, що справа на цьому не закінчується, що це — тільки початок.

Одна з найважливіших рис марксистської методології суспільних наук, одне з найважливіших джерел її величезної пізнавальної сили полягає в тому, що явища розглядаються у їх розвитку (динаміці) і змінності, що спостерігаються процеси, які відбуваються в них, а це, з свого боку, тісно пов'язане із створенням теорії на конкретному історичному матеріалі. Звідси — значення історичних наук і результатів їх досягнень для всіх суспільних наук і для практики суспільного життя.

Найчастіше звертають увагу лише на один аспект суспільного значення історії: на її участь у формуванні людської свідомості і людських рис, причому найпоширенішим фактором впливу є історичний досвід свого власного народу. Безсумнівно, це питання першорядного значення. Коли цієї ролі не виконає образ минулого, що виник внаслідок сумлінних наукових досліджень, то його місце займе яка-небудь псевдоісторія. Порожнини, по суті, в цьому питанні ніколи не буває.

Проте, суспільне, в деякому розумінні практичне, значення історії набагато ширше. Історія може й повинна відіграти видатну роль у з'ясуванні багатьох актуальних питань сучасності. На історичній арені виникли як самостійний фактор народи з іншою, ніж європейські, структурою, з зовсім іншими історичними традиціями. Щоб розібратися у ситуації, що склалася, необхідна допомога історика. Але це ще не все. Як можна без історії, без її допомоги вірно вирішити суперечки, що непокоять сьогодні найпрогресивнішу частину людства, про мир і війну, про нації, національно-визвольні війни, про суспільну роль мас і форми їх активної участі у формуванні історичного процесу і т. ін.? Інакше кажучи, без історії, без її допомоги не може бути створений правильний образ сучасності, оскільки визначити характерні для нашої епохи риси можна лише у порівнянні з іншими епохами. А визначити риси сьогоденної епохи — це значить значно наблизити до себе образ завтрашнього дня. І, що найважливіше: тільки на такій основі можна правильно намітити шляхи дії, щоб з максимальним ефектом в інтересах суспільства використати наявні в нас можливості.

Безумовно, для цього недостатньо самої лише історії. Проте твердження, ніби можна обійтися без історії, безглузде, хоч так думають деякі спеціалісти, які не бачать нічого, крім розвитку соціологічних методів досліджень, які хотіли б здати історію в архів, потішаючи себе мріями, що зможуть дістати відповіді на всі найважливіші питання сучасності і передбачити майбутнє лише з допомогою соціології.

Неважко довести безглуздість цієї точки зору. Розвиток історії народів і суспільств не відбувається прямолінійно і рівномірно за задалегідь встановленими схемами. Коли б це було можливо справді, досить оволодіти наукою про суспільні формації, визначити місце того чи іншого суспільства на певному відрізку часу у рамках ухваленої схеми — і все б абсолютно з'ясувалося і в даний момент, і у перспективі, аби не суперечити законам логіки. Але справа саме в тому, що це аж ніяк неможливо. Високо оцінюючи величезні успіхи соціо-

логії, ми повинні враховувати обмеженість її пізнавальних можливостей,— коли, звичайно, результати соціологічних досліджень не пов'язати якнайтісніше з науковими дослідженнями істориків, бо тільки додержуючись цієї умови, можна орієнтуватися у величезній кількості явищ, а також одержати типове і специфічне. А це дозволить виявити закони й закономірності серед суперечливих явищ, які взаємно впливають одне на одне.

Все це приводить нас до розуміння величезного значення гуманітарних наук загалом та історичних зокрема, але при умові, що слово «наука» ми вживаємо у належному значенні. Упорядковувати факти, вибирати їх з минулого, висвітлювати і знаходити справжні зв'язки з ними можна лише базуючись на науковій методології, тобто користуючись на кожному конкретному ступені тією методологією, яка є найвищим досягненням філософії.

Але історія, а також історики не повинні й не можуть бути тільки споживачами. Користуючись певним методом, базуючись на ньому в своїх дослідженнях, вони можуть і повинні прагнути безперервно збагачувати його, систематично вдосконалювати. І велич марксизму не тільки в тому, що він є найвищим досягненням філософії, але й у тому, що він завжди живий, що по своїй суті є запереченням косності й схематизму.

Ось чому історичні дослідження, що ґрунтуються на марксистській методології, повністю заслуговують право називатися наукою, наукою величезного суспільного й політичного звучання (такою, зрештою, історія залишалася завжди і всюди), саме наукою. Ця наука створює зброю боротьби з усім тим, що хотіло б спотворити історію, вона активно включається у боротьбу прогресу з реакцією та відсталістю. Чим краще усвідомлює історик суспільне значення своєї дисципліни, тим активніша його позиція. Він мусить пам'ятати, що найкраще він служить прогресу науковою правдою, не спотвореною будь-якою брехнею, і що він сам або служитиме цій правді й прогресу, або стане некорисним і непотрібним.

Ми давно прагнемо формувати погляди наших істориків саме в такому напрямі. Проте за останні кілька років поряд з величезними успіхами у розширенні обсягу досліджень, у збільшенні загального інтересу до історії, а, отже, і у зростанні можливості впливу історії, можна було спостерігати негативні явища, що заважали повністю використовувати цю сприятливу ситуацію. Не треба забувати, що в умовах, які створилися, перед польською історичною наукою можна і слід ставити завдання незрівнянно складніші й важливіші, ніж кілька років тому до відзначення Тисячоліття.

Не можна не відзначити, що переважна більшість істориків декларує, і мабуть, щиро, свій зв'язок з марксизмом, прагне застосувати його в наукових дослідженнях. Але у практиці трапляються випадки, коли такі вчені роблять поступки чужій методології, хай навіть несвідомо, коли в їхніх працях відсутній зв'язок з історичними дослідженнями й висновками споріднених наук: філософії, економіки, соціології та ін. Але найгірше те, що мала місце і подекуди збереглася недостатня наступальна активність у боротьбі з ворожими науковими теоріями та поглядами.

Безперечно, ці негативні явища були наслідком послаблення інтересу до проблем методології досліджень, а також згасання методологічних дискусій. Причини треба шукати в помилках минулого періоду, в деяких проявах схематизму, у виникненні своєрідної боязні догматичних перегинів. Навіть коли в цьому і є частка правди, то це зовсім не означає, що ми можемо примиритися з існуючими фактами.

Не можна не відзначити того, що методологічна й політична слабкість (хай нас не лякає це слово) історичного фронту дедалі послаблюватиме зв'язок між діяльністю істориків та потребами країни, оскільки історики, які погано розбираються в актуальних політичних проблемах, будуть неспроможні визначити, які саме історичні питання підлягають дослідженню у зв'язку з необхідністю належного формування рис сучасного покоління, що саме треба досліджувати в минулому для з'ясування суті явищ сучасності.

Звичайно, не варто перебільшувати масштаб цих явищ. У зв'язку з відзначенням Тисячоліття польська історична наука виконала чимало нелегких завдань, що їх поставило перед ними «суспільне замовлення». Торжества Тисячоліття й пов'язані з ними наукові роботи плануються і здійснюються централізовано. Цей своєрідний «зв'язок з життям» частково зменшує значення згаданих недоліків і недоробок. Проте було б помилкою проходити повз негативні явища; чим раніше ми почнемо їх усувати, тим більші можливості відкриються для дальшого розвитку історичних наук.

З величезним задоволенням слід вітати той факт, що швидка реакція на ці негативні явища вже почала давати свої плоди. Свідомі зусилля привели в останній період до нового пожвавлення методологічних дискусій, а науковий секретаріат ПАН, прагнучи розширити ці дискусії, 6 жовтня 1964 р. ухвалив рішення про організацію спеціального журналу «Методологічні проблеми історичних наук».

Ці зусилля в комплексі з плановим розвитком дальших досліджень, розширенням їх обсягу й тематики дають підставу вірити, що історичні науки не тільки не втратять завойованих позицій, але ще й зміцнять їх. Давно вважають, що історичні науки в Польщі — найсильніша ділянка гуманітарних наук. І справа честі кожного польського історика постаратися, щоб це твердження не розходилося з істиною.

Товідошлення

Ф. М. РУДИЧ

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ПРИНЦИПУ МАСОВОСТІ КОНТРОЛЮ І ЗАЛУЧЕННЯ ТРУДЯЩИХ ДО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ

У ленінських працях післяжовтневого періоду, де обгрунтовуються наукові принципи управління народним господарством, важливе місце займає думка про те, що механізм управління соціалістичним виробництвом неможливий без добре налагодженого контролю — неодмінної ланки виробництва, що забезпечує чітку його роботу. І це цілком закономірно. У період становлення молодої Радянської держави потрібно було не лише створити наукові основи управління соціалістичною економікою, але й організувати облік та контроль за виробництвом і розподілом продуктів у повсюдних і універсальних формах¹. Розробляючи принципи партійно-державного контролю, В. І. Ленін вказував на необхідність «...всю трудящу масу, і чоловіків і жінок особливо, провести через участь в Робітничо-селянській інспекції»², підкреслюючи тим самим глибоко народний, масовий характер контролю за соціалістичного ладу. Масовість В. І. Ленін розглядав не як самоціль, а як ефективний засіб організації всеосяжного контролю, як дійову форму залучення трудящих до управління народним господарством. «В робітничу інспекцію,— говорив В. І. Ленін,— ви повинні залучити найбільш боязливих і нерозвинених, найбільш несміливих робітників і повинні рушити їх вгору. Нехай вони піднімаються в цій роботі. Подивившись, як робітничу інспекція бере участь у державних справах, нехай вони від найпростіших занять, на які здатні,— спочатку тільки як поняті,— далі поступово переходять до більш важливих ролей в державних справах. Ви дістанете з широких джерел помічників, які візьмуть на себе державний тягар, придуть на допомогу і на роботу»³. Принцип масовості контролю, таким чином, В. І. Ленін розглядав у нерозривній єдності з залученням трудящих до управління виробництвом.

Виконуючи настанови XXII з'їзду партії, листопадовий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС ухвалив створити органи контролю, поклавши в основу рішення ідеї В. І. Леніна про єдиний, всеохоплюючий, постійно діючий партійно-державний контроль з широким залученням трудящих до його діяльності. Найбільш масовою ланкою нині створеного контролю є групи і пости сприяння, які виступають опорними пунктами в усій роботі по організації систематичної перевірки практичного виконання директив КПРС і Радянської держави.

З моменту появи первинних ланок партдержконтролю минуло по-

¹ Див. В. І. Ленін. Полное собрание Сочинений, т. 36, стор. 130.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 271.

³ Там же, стор. 377.

рівняно небагато часу. Та і за цей період групи і пости сприяння набули чималий досвід, виробили дійові форми і методи роботи, визначили своє місце у прискороному створенні матеріально-технічної бази комунізму, формуванні комуністичних суспільних відносин, вихованні нової людини. Їх досвіду присвячено ряд брошур⁴, авторами яких виступають, як правило, голови груп сприяння, працівники органів партдержконтролю. Узагальнений досвід допоможе народним контролерам краще використовувати те нове, що з'явилося в роботі низових ланок партдержконтролю, творчо застосовувати ленінські принципи контролю в умовах комуністичного будівництва.

Разом з тим, дальше узагальнення багатогранної діяльності масового народного контролю, розгляд роботи груп і постів сприяння як громадських органів по залученню трудящих до управління виробництвом становлять інтерес і для теоретичного розуміння набутого досвіду, і для з'ясування деяких тенденцій дальшого розвитку цих органів.

Партійні організації та органи партійно-державного контролю приділяють необхідну увагу **виробленню організаційних форм низових ланок партдержконтролю**, висуненню до їх складу найбільш активних і авторитетних товаришів. Організаційна структура груп сприяння, що склалася, відповідає, як правило, масштабам сучасного виробництва. Так, характерна для багатьох підприємств побудова органів контролю на Луганському тепловозобудівному заводі імені Жовтневої революції. У заводській, 5 цехових групах і 42 постах сприяння 278 чоловік; серед членів групи 124 робітника, 154 інженерно-технічних працівника, в тому числі 84 жінки, 150 комуністів, 42 члени ВЛКСМ. В її складі начальник цеху, юрист, робітники, секретар заводського комітету ЛКСМУ, голови цехових груп сприяння⁵.

Проведено велику організаторську роботу по створенню груп і постів сприяння. Однак подекуди комітети партдержконтролю послабили увагу до її завершення. У Московському районі Києва, наприклад, у лютому 1964 р. групи і пости сприяння діяли тільки в 230 організаціях з 273. Більше того, як показала перевірка, в 13 організаціях зовсім не було ні груп, ні постів⁶. Нерідко ці групи нечисленні, організаційно слабкі, безініціативні, не вміють виділити у роботі головне, не попереджають промахів і помилок у роботі колективів.

Досвід підтверджує, що там, де до керівництва групами залучені досвідчені організатори, які вміють налагодити працю виробничого колективу — там усе гаразд, і, навпаки, там, де низові ланки очолюють пасивні, безініціативні люди — справа страждає.

Серйозної уваги заслуговує питання про повсюдне обрання голів груп сприяння до керівних органів партійних організацій. Але з цим ще не все гаразд. Так, у Московському районі Києва в лютому 1964 р. голови груп сприяння стали заступниками секретарів парторганізацій лише в 148 первинних організаціях з 273, тобто всього 62,4%⁷, а загалом по Україні на початок 1964 р. — близько 70%⁸. На чолі груп і по-

⁴ Г. Борщ. Народные контролеры, Одесса, 1963, 33 с.; Группы содействия партгосконтролю, М., 1963, 119 с.; Народный контроль действует, Донецк, 1963, 87 с.; А. Острейко. Дозорные народа, Симферополь, 1963, 33 с.; Сила громадського контролю, Львів, 1963, 72 с.; Борці за комуністичне господарювання (з досвіду роботи груп сприяння партійно-державному контролю в промисловості), К., 1964, 87 с.; та ін.

⁵ Группы содействия партгосконтролю, стор. 18.

⁶ Поточний архів КПДК Київського промислового обкому КП України і облвиконкому. Доповідна записка «Про результати перевірки роботи КПДК Московського району м. Києва», лютий 1964 р., стор. 6.

⁷ Там же, стор. 7.

стів сприяння, безперечно, можуть стояти безпартійні товариші, які виявили здібності до організаторської роботи. Життя дає десятки прикладів їх успішної діяльності. Разом з тим передбачення «Положенням про групи і пости сприяння комітетам партдержконтролю» обрання голів груп заступниками секретарів парторганізацій підвищує авторитет низових ланок партдержконтролю і створює необхідні передумови для повсякденного партійного керівництва їх діяльністю.

Практика все більш підтверджує життєвість і дійовість низових ланок партдержконтролю. Головна тенденція в їх розвитку полягає в тому, що масовість, активність і ефективність діяльності народних контролерів постійно зростає. Так, якщо на 1 грудня 1963 р. в Українській РСР діяло 135 тис. постів і груп сприяння, які об'єднували понад 825 тис. чоловік, то на 1 грудня 1964 р. в республіці було понад 170 тис. груп і постів сприяння, які нараховували 1 млн. 175 тис. народних контролерів⁹, а всього в країні на кінець минулого року було створено 770 тис. груп і постів сприяння, в роботі яких брали участь 4,3 млн. чоловік¹⁰. Таким чином, органи партійно-державного контролю стали справді масовими, що свідчить про дедалі зростаючу участь трудящих у державних справах та їх глибоку заінтересованість у розв'язанні насущних питань комуністичного будівництва.

В. І. Ленін особливо підкреслював, що в перевірці людей, у перевірці фактичного виконання справи — «суть всієї роботи, всієї політики»¹¹, що головне у здійсненні контролю не тільки і навіть не стільки «ловити», «викривати», скільки вміти виправляти, що для виправлення «треба, по-1-е, вивчати і вивчити ведення справи в тій чи іншій установі, підприємстві, відділі і т. под.; по-2-е, вчасно *провести* необхідні практичні зміни, здійснити їх на ділі»¹².

Відмітною рисою діяльності груп і постів сприяння в сфері матеріального виробництва є те, що, з одного боку, вони стають опорними пунктами, спираючись на які комітети партдержконтролю вишуковують і приводять у дію резерви, внаслідок чого прискорюється розвиток промисловості, ефективніше використовуються державні кошти; з другого — стають організуючими центрами по здійсненню контролю в межах підприємства. Це говорить за те, що в нинішній системі партдержконтролю втілені ленінські ідеї про сполучення державних і громадських засад у здійсненні контролю.

Характерно, що у виконанні цільових завдань органів партдержконтролю одночасно беруть участь широкі маси народних контролерів. Так, у рейді по перевірці зберігання й вивезення вантажу на залізницю, проведеному наприкінці 1963 р., тільки у Львівській області брало участь понад 15 тис. народних контролерів і активістів. Про дієвість хньої роботи свідчить той факт, що під час перевірки було вивезено 6 тис. т вантажу, призначеного для промислових підприємств області¹³. Результати по республіці — 366 тис. т, в тому числі 35 тис. т гінеральних добрих¹⁴.

Спираючись на низові ланки, органи партдержконтролю вивчають

⁸ Поточний архів КПДК ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР. Звіт про роботу КПДК за 1963 р., стор. 30—31.

⁹ Поточний архів КПДК ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР. Статистичний звіт на 1 грудня 1964 р.

¹⁰ «Неделя», 6—12 вересня 1964 р., стор. 2.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 191.

¹² Там же, стор. 21.

¹³ Поточний архів КПДК Львівського промислового обкому КП України і облвиконкому. Звіт про роботу КПДК за 1963 р., стор. 8. 9.

¹⁴ Поточний архів КПДК ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР. Звіт про роботу КПДК за 1963 р., стор. 8.

потреби народного господарства, виробляють практичні заходи до їх задоволення. Якщо питання, що виникають, з якихось причин не можуть бути вирішені в межах області або республіки, комітети входять з пропозиціями до союзних органів. Народні контролери зокрема вивчили, як забезпечуються запасними частинами промисловість і сільське господарство республіки.

До Комітету партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР були внесені пропозиції про організацію централізованого виробництва запасних частин, виробництво метизів на спеціалізованих підприємствах, зміцнення бази міжколгоспних будівельних організацій, поліпшення підготовки кадрів економічного профілю та багато ін.

Таким чином, комітети партдержконтролю, залучаючи групи і пости сприяння до вирішення питань державного значення, втягують їх у діяльність державних органів. Все це підвищує оперативність і гнучкість комітетів, політичну й трудову активність трудящих, розширює демократичні основи в управлінні народним господарством.

Залучення до роботи груп сприяння широких мас трудящих під час перевірки того чи іншого питання, усунення з допомогою колективу виявлених недоліків, виховання у робітників почуття непримиренності до помилок і зловживань — характерні риси діяльності **народних контролерів у межах свого колективу**. Робота їх має більше успіху, авторитет стає вищим, коли вони кваліфіковано вирішують ключові проблеми, життєво важливі для всього колективу.

Один з головних напрямків у роботі груп і постів сприяння — контроль за якістю продукції. Здійснюючи його, народні контролери не тільки вживають заходів до удосконалення процесу виробництва, але й використовують дійові форми залучення трудящих до роботи по випуску продукції відмінної якості. Так, наприклад, 1962 р. львівська фірма «Прогрес» завершила поганими результатами, надіславши у торговельну мережу понад 34 тис. пар неякісного взуття і сплативши понад 48 тис. крб. штрафу. Шукаючи виходу, фірма поряд з удосконаленням технологічного процесу, виробила дійові форми громадського контролю за якістю виготовленої продукції. З ініціативи групи сприяння за участю трудящих проводилися масові рейди перевірки трудової, виробничої й технологічної дисципліни, громадські огляди якості продукції. Робота народних контролерів широко висвітлювалась у багатотиражній газеті, в передачах по місцевому радіо, у яскравих сатиричних плакатах і фотовітринах. В результаті кількість бракованого взуття зменшилась у 5 разів і становила на кінець 1963 р. 0,1% до загальної кількості вироблюваної продукції. Набагато менше стало взуття занижених сортів, непродуктивних витрат¹⁵.

Виявляючи внутрішні резерви виробництва, групи сприяння нерідко зустрічалися з фактами несумлінного ставлення до праці, випуску неякісної продукції і т. п. Якщо на початковому етапі їх діяльності переважали заходи адміністративного впливу, коли винних притягали до адміністративної відповідальності, то тепер переважають методи виховного характеру. Наприклад, Дарницький районний комітет партдержконтролю м. Києва отримав листа від колективу будівельників Кучурганської ДРЕС, де повідомлялося, що завод «Стройдеталь» постачає будові некомплексний залізобетон і негабаритні металоконструкції, чим зриває будівельно-монтажні роботи. За порадою районного комітету ПДК на будівництво ДРЕС виїхав головний інже-

¹⁵ Поточний архів КПДК Львівського промислового обкому КП України і облвиконкому. Звіт про роботу КПДК за 1963 р., стор. 13, 14.

нер заводу і розповів будівельникам про заходи, що їх вживають на заводі для уникнення браку, вислухав зауваження робітників. Про результати відрядження він доповів колективу підприємства. Удосконалення технології виробництва, встановлення громадського контролю за якісним випуском продукції й інші заходи, здійснені на підприємстві, припинили рекламації на адресу заводу.

У своїй діяльності групи сприяння спираються на підтримку партійних та господарських керівників і, як правило, одержують необхідну допомогу з їхнього боку. Більшість керівників розуміє, що з допомогою народних контролерів легше усунути недоліки й промахи в роботі колективу. Але подекуди, коли треба підтримати народних контролерів, керівники виявляють черствість і бюрократизм. Ось який випадок трапився на київському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського. Тут створилося неблагополучне становище з штатно-фінансовою дисципліною, і група сприяння вирішила організувати перевірку. Директор заводу тов. Сорока не підтримав ініціативу народних контролерів і грубо заборонив групі сприяння працювати. Районному комітету партдержконтролю довелося роз'яснити цьому директорові, як треба ставитися до діяльності народних контролерів.

В. І. Ленін пристрасно ненавидів прояви бюрократизму, закликаючи випалювати цю прокляту спадщину минулого розпеченим залізом. Подолання в наші дні елементів бюрократизму в механізмі управління виробництвом, даліше посилення зв'язку з трудящими, залучення їх до діяльності органів партдержконтролю становлять характерні риси діяльності народних контролерів.

Однією з важливих умов успішної роботи груп і постів сприяння є широка гласність їх діяльності. Низові ланки використовують для цього пресу, радіо, телебачення, семінари, активи, звіти про свою роботу на зборах трудящих. Республіканські, обласні, багатотиражні газети присвячують спеціальні сторінки діяльності народних контролерів. Так, наприклад, у газеті «Львівська правда» двічі на місяць виходить сторінка «Під народний контроль». У 1963 р. підготовлено 19 сторінок, а всього в газеті за цей же період опубліковано 250 відповідних матеріалів. Одночасно організовано 90 передач про діяльність народних контролерів по радіо й телебаченню¹⁶. У Дарницькому районі Києва випускається «Інформаційний бюлетень», який розповідає про кращі групи й пости сприяння. З допомогою кінолюбителів підготовлено «Дарницький «Фитиль», який гостро засуджує тунеядців, п'яниць, порушників трудової дисципліни.

Щодо цього хочеться зробити одне зауваження. У питаннях гласності органи преси, радіо, телебачення на першому етапі захоплювалися «викривальним» боком діяльності груп і постів сприяння, різного роду сенсаційними повідомленнями.

Звичайно, і це слід висвітлювати. Можливо, на початковому етапі саме цьому потрібно приділяти більше уваги. Багато газет роблять це і досі, але основне тепер — висвітлення організаторської роботи, яка спрямована на попередження недоліків і характеризує основний зміст роботи груп сприяння.

Два важливих висновки слід зробити з аналізу діяльності низових ланок партдержконтролю. По-перше, групи сприяння активніше включаються в діяльність районних, обласних, республіканських органів партдержконтролю, сприяючи тим самим удосконаленню форм і методів їх роботи. По-друге, групи і пости сприяння зміцнюють зв'яз-

¹⁶ Поточний архів Львівського обкому КП України і облвиконкому. Звіт про роботу КПДК за 1963 р., стор. 37, 38.

ки з широкими верствами трудящих. У своїй діяльності народні контролери спираються на колективи підприємств. Їх авторитет серед трудящих особливо зростає внаслідок уважного ставлення до питань, які піднімають робітники, рішучим викоріненням елементів бюрократизму, тяганини в діяльності окремих господарських керівників.

Підсумовуючи все сказане, слід звернути увагу на два моменти: координацію діяльності та формування у трудящих умінь і навиків у контролюванні та управлінні виробництвом.

Питання про координацію тісно пов'язане з однією характерною рисою в розвитку громадського контролю на сучасному етапі. Йдеться про збільшення кількості громадських органів, які займаються контролем. Пошлемося на конкретний приклад. На київському заводі «Арсенал» імені В. І. Леніна громадський контроль здійснюють групи і пости сприяння партдержконтролю в кількості 150 чоловік, штаб і загін «Комсомольського прожектора», який об'єднує більше 500 молодих контролерів, комісії по здійсненню парторганізаціями права контролю за діяльністю адміністрації, інспекції профспілкової організації¹⁷. Поряд з цим, контроль на заводі здійснюється по лінії вищих партійних, радянських і державних органів. Виникає питання, чи не відпаде тепер, коли створені групи сприяння партдержконтролю, необхідність існування інших форм громадського контролю? Тим більше, що нерідко на практиці вони допускають дублювання й паралелізм у роботі, а окремі активісти беруть участь водночас у роботі кількох контрольних органів.

Мабуть, на сучасному етапі було б передчасно зводити весь громадський контроль лише до діяльності груп сприяння. По-перше, громадські органи мають багаторічний досвід практичної роботи, який потрібно вивчати групам та постам сприяння. По-друге, такі органи контролю, як штаби і загопи «Комсомольського прожектора», об'єднують специфічну категорію трудящих і є громадськими об'єднаннями по залученню молоді до громадського контролю і вихованню у неї навиків управління виробництвом. По-третє, виникнення й розвиток численних форм громадського контролю відтворює процес зростання творчої активності трудящих. Ліквідація громадських органів означала б штучне гальмування цього процесу.

Цілком вірогідно, що в майбутньому, коли групи сприяння акумулюють досвід інших форм громадського контролю, вироблять свій зразковий механізм, необхідність в інших органах громадського контролю відпаде і буде створена єдина система всенародного контролю. Винятком, мабуть, стануть загопи та штаби «Комсомольського прожектора», які виступають специфічною ланкою в системі партдержконтролю.

Але це лише один бік питання. Другий — стосується взаємодій груп і постів сприяння з іншими громадськими об'єднаннями трудящих, які беруть участь у рішенні тих чи інших питань господарської діяльності підприємства. Наведемо приклад. На чернівецькому промисловому об'єднанні «Трембіта» створені й працюють постійно діючі виробничі наради, громадські бюро економічного аналізу і бюро нормування праці, групи і пости сприяння партдержконтролю, різні комісії профспілкової організації, у роботі яких беруть участь 560 чоловік¹⁸. Подібна картина характерна для більшості підприємств. Успіх

¹⁷ Стенограма теоретической конференции «О сочетании государственных и общественных начал в управлении производством», проведенной на заводе «Арсенал» имени В. И. Ленина, 4 марта 1964 г., стор. 63, 70.

¹⁸ Газ. «Радянська Буковина», 25 вересня 1964 р.

груп і постів сприяння, ефективність контролю значною мірою залежать від ступеня залучення спеціалістів, новаторів виробництва до участі в роботі цих громадських об'єднань. Діяльність громадських об'єднань лише виграє, якщо вони по-справжньому використовують права і повноваження низових ланок партдержконтролю.

Таким чином, питання про перетворення груп сприяння в організуючі центри на практиці означає, що групи сприяння повинні виступати координаційними органами, навколо яких об'єднується весь громадський контроль, а також громадські організації.

Другий момент у діяльності громадського контролю — **формування умінь і навиків проведення контролю та управління виробництвом**. Як показує досвід, форми навчання народних контролерів весь час збагачуються й удосконалюються. В республіці ряд університетів марксизму-ленінізму створили факультети народних контролерів. Популярності набувають народні університети та університети правових знань, школи і постійно діючі семінари, де керівники груп і постів, активісти партійно-державного контролю вивчають теорію і практику проведення контрольної роботи.

Особливу увагу органи партдержконтролю приділяють підготовці резерву, залученню молоді до участі в контролі. На це ще в перші роки Радянської влади, коли органи державного контролю лише зароджувалися, звертав увагу В. І. Ленін. Залучення молоді до цієї справи провадиться шляхом делегування кращих представників комсомольських організацій у низові ланки партдержконтролю. Використовуючи це право, комсомольські організації України, наприклад, надіслали в групи і пости сприяння 65 тис. членів ВЛКСМ. Беручи участь у всенародному контролі разом з старшими товаришами-комуністами, юнаки і дівчата оволодівають принципами контролю, набувають навиків управління сучасним соціалістичним виробництвом. Інший шлях — це участь юнаків і дівчат у роботі загонів і штабів «Комсомольського прожектора». Так, у комсомольських організаціях України налічується близько 500 тис. молодих контролерів, а всього в роботі штабів і загонів «Комсомольського прожектора» бере участь понад 3 млн. чоловік¹⁹.

Успіх діяльності штабів і загонів «Комсомольського прожектора» набагато залежить від організації систематичного навчання його членів, повсякденного керівництва з боку партійних організацій і комітетів партдержконтролю. Про це свідчить і досвід. Так, у Києві з метою ознайомлення «прожектористів» з практикою проведення контрольної роботи проведено триденний семінар, де на практичних заняттях молоді контролери проводили рейди по перевірці організації праці та завантаженості устаткування, збереженню матеріальних цінностей, використання автомобільного транспорту і т. ін. Після семінару створені загони провели на ряді підприємств перевірку стану збереження державних коштів, організували виставку виявлених матеріальних цінностей і запросили на неї керівників підприємств, представників громадських організацій. Матеріали рейду обговорювалися на зборах колективів трудящих. Про підсумки роботи загонів «Комсомольського прожектора» по економії та ощадливості була направлена доповідна записка в КПДК Київського обкому КП України та облвиконкому. Матеріали перевірки широко висвітлювалися в газетах «Молода гвардія», «Вечірній Київ», передавалися по радіо й телебаченню²⁰.

¹⁹ Поточний архів ЦК ВЛКСМ «Про роботу загонів і штабів «Комсомольського прожектора», 13 травня 1964 р., стор. 1, 2.

²⁰ Газ. «Молодь України», 11 вересня 1964 р.

Штаби, загони, пости «Комсомольського прожектора» виконують ще одну важливу функцію. Вони виховують, вирощують керівників командирів виробництва. В цьому велику допомогу їм подають партійні комітети, господарські керівники. На наших підприємствах багато чудових керівників, які є не тільки висококваліфікованими спеціалістами, але й справжніми комуністами, вихователями молоді, як наприклад, директор Київського заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна В. Ф. Славгородський; він глибоко вірить у творчі сили молоді, вміє правильно спрямовувати їх. На заводі постійно піклуються про виховання молодих керівних кадрів. Молоді робітники, техніки, інженери беруть активну участь у діяльності загону «Комсомольського прожектора» та інших об'єднань трудящих, які працюють на громадських засадах. Одержуючи тут навички організаторської роботи, молоді спеціалісти стають керівниками різних ділянок виробництва. Керівниками відділів, наприклад, призначені молоді інженери С. Копитко і О. Власенко, заступниками начальників цехів працюють В. Синицин і А. Колесников. Директор заводу всіляко підтримує пропозиції «прожектористів» впровадити у виробництво 3200 універсально-збірних пристосувань, що дало заводу 205 тис. крб. економії²¹.

Таким чином, досвід, набутий штабами та загонами «Комсомольського прожектора», свідчить про те, що комсомольські організації знайшли ефективну форму масової участі молоді у здійсненні функцій громадського контролю й оволодіння навичками управління виробництвом.

Поліпшенню роботи груп і постів, на наш погляд, сприяла б організація в масштабах республіки (або міжобласних) постійно діючих шкіл підвищення кваліфікації народних контролерів. Особливу увагу слід звернути на підготовку керівників низових ланок. Такі учбові заклади могли б стати учбовими і науковими центрами по узагальненню досвіду діяльності громадських контролерів, виробленню основних принципів, форм і методів проведення контролю на допомогу народним контролерам. Поряд з викладанням досвіду роботи (це в збірниках зроблено більш-менш вдало), необхідно показати труднощі, невирішені питання, які ще зустрічаються. Особливої уваги заслуговує теоретична осмисленість діяльності народних контролерів, місця й ролі громадського контролю у системі громадського управління виробництвом.

Отже, досвід підтверджує, що групи сприяння партдержконтролю перетворюються на сучасному етапі в організаційні центри, які об'єднують весь громадський контроль; що, беручи участь у діяльності органів партдержконтролю, трудящі мають можливість безпосередньо прискорювати розвиток економіки, вчитися навичкам управління виробництвом. Далі, своєю діяльністю групи і пости сприяння впливають на робітників виробництва, виховують у них почуття відповідальності за доручену ділянку роботи, сприяють зміцненню дисципліни, подоланню фактів бюрократизму, тяганини й ін.; групи і пости сприяння — це важливі канали, якими йде процес дальшого розширення й поглиблення демократичних принципів управління економікою країни. Нарешті, практика незаперечно підтверджує життєвість ленінського принципу масовості контролю й залученню трудящих до управління сучасним соціалістичним виробництвом.

²¹ Газ. «Молода гвардія», 24 серпня 1964 р

П. К. СТОЯН

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА НА УКРАЇНІ (1922—1925 рр.)

У ході будівництва соціалістичного суспільства поряд з ліквідацією залишків царського режиму під керівництвом Комуністичної партії було ліквідовано старий адміністративно-територіальний поділ країни, який був нерозривно зв'язаний з усією системою поміщицько-буржуазної держави і відбивав її інтереси. В. І. Ленін вказував, що адміністративні поділи царської Росії — це середньовічні, кріпосницькі, казенно-бюрократичні адміністративні поділи, притому в найгрубішій їх формі¹. Цей поділ нехтував особливостями національного складу населення, штучно розривав пригноблені нації і народності в інтересах пануючого класу великодержавної нації, був спрямований на задоволення інтересів панівних класів, на тримання в покорі народних мас, на забезпечення зручності стягування податків. Він зовсім не враховував національного складу, економіку цих територій, напрям і характер шляхів сполучення тощо. Так, на Україні більшість губернських міст були розташовані не в географічному центрі губернії, а майже на кордоні з іншою губернією (Кам'янець-Подільський, Житомир, Херсон, Чернігів), що значно утруднювало їх сполучення з віддаленими повітами. Це ж саме стосувалося повітових та волосних центрів.

Кордони губерній, повітів, волостей з XVIII ст. майже не змінювалися, хоч потреби господарського розвитку настійно вимагали цього. У зв'язку з розвитком капіталізму виросло багато нових міст, які за кількістю населення і розвитком промисловості випередили старі адміністративні центри. В Херсонській губернії, наприклад, Одеса і Миколаїв за кількістю населення, рівнем промисловості, розвитком торгівлі і культури набагато обігнали свій центр Херсон. Отже, старий адміністративно-територіальний поділ не відповідав потребам бурхливого господарського і культурного будівництва, яке розгорнулося в нашій країні після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Система поділу на губернії, повіти, волості і сільські громади зберегалися ще в перші роки після Жовтня. Але в цю систему з середини 1918 р. запроваджується економічний принцип організації нових адміністративних одиниць. Виникають більш міцні економічні центри, що об'єднують дрібні населені пункти в нові волості, волості — в нові повіти, повіти — в нову губернію.

Внаслідок стихійного створення адміністративно-територіальних одиниць кількість їх значно збільшується. Так, якщо на території колишньої Російської імперії перед Жовтнем (без Закавказзя і ДСР)

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 30.

було 64 губернії і області, в них — 567 повітів з 10 622 волостями, то в 1922 р. було вже 93 губернії та області, в них 701 повіт з 15 064 волостями².

В 1918 р. у період стихійного землеустрою і земельного переділу як всередині волостей, так і на їх кордонах, відбувається ломка волосних меж. Спостерігаючи ці зміни і передбачаючи їх негативні наслідки, Раднарком РРФСР 15 липня 1919 р. схвалив постанову, якою тільки Наркомату внутрішніх справ надавав право санкціонування питань про зміни кордонів губерній, повітів, волостей³. Таким чином Радянський уряд, надаючи цьому питанню важливого значення, в дальшому поставив своїм завданням правильно здійснювати реорганізацію адміністративного поділу, пов'язуючи його з економічним районуванням.

У лютому 1920 р. Президія ВЦВК утворила адміністративно-територіальну комісію, поклавши на неї два основні завдання: загальну розробку принципів нового районування республіки і утворення окремих адміністративно-господарських одиниць⁴. Особливе значення для адміністративно-територіальної реформи мала постанова VIII Всеросійського з'їзду Рад (грудень 1920 р.), у якій говорилося: «Всеросійський з'їзд Рад покладає на Президію ВЦВК... прискорити роботу по проведенню нового адміністративно-господарського поділу РРФСР, переважно на основі економічного тяготіння»⁵. Адміністративно-територіальна комісія, керуючись цією постановою, виробила «Основні положення», які лягли в основу реформи і були затверджені II сесією ВЦВК 8-го скликання.

Під час утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки до її складу увійшли Харківська, Полтавська, Київська, Херсонська, Подільська, Катеринославська губернії, частини Волинської, Чернігівської, Таврійської губернії та області Війська Донського. У 1919 р. з частини повітів Харківської, Катеринославської губерній і частини Області Війська Донського була утворена Донецька губернія⁶.

В Українській РСР, так само, як і в РРФСР, у перші дні революції на місцях стихійно утворювалися нові адміністративні одиниці і розформовувалися старі. Внаслідок цього відбулося збільшення кількості волостей, повітів і губерній порівняно з дореволюційним часом.

Напередодні Жовтневої соціалістичної революції на Україні існувало 9 губерній, 86 повітів та 1652 волості⁷. У 1920 р. було створено додатково три губернії — Миколаївську, Кременчуцьку і Олександрівську, в березні 1921 р. перейменовану в Запорізьку⁸, а також 16 нових повітів і 337 волостей. Таким чином, на початку 1921 р. в республіці було 12 губерній, 102 повіти і 1989 волостей⁹.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет 1 липня 1922 р. виніс постанову про упорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УРСР¹⁰.

² Журн. «Власть Советов» (орган НКВС РРФСР), № 3, 1922, стор. 28.

³ Там же, стор. 26.

⁴ Журн. «Власть Советов», № 3, 1922, стор. 27.

⁵ Сборник узаконений РСФСР, 1921, № 1, стор. 1.

⁶ Газ. «Известия» Временного рабоче-крестьянского правительства Украины, 5 лютого 1919 р.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 231, арк. 49.

⁸ Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1921, № 4, стор. 135.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 231, арк. 49.

¹⁰ Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1922, № 5, стор. 74.

Щоб ця робота велася за єдиним планом, на основі наукових даних і економічних ознак, ВУЦВК заборонив губвиконкомам і повітвиконкомам здійснювати будь-які зміни і зобов'язав НКВС УРСР розробити і подати на розгляд II сесії ВУЦВК докладний план районування України і скорочення існуючих адміністративно-територіальних одиниць. ВУЦВК також зобов'язав усі центральні відомства і місцеві органи влади всіляко сприяти Наркомату внутрішніх справ у якнайшвидшому закінченні роботи по адміністративно-територіальному поділу Української РСР.

15 жовтня 1922 р. III-я сесія ВУЦВК 6-го скликання ухвалила провести адміністративно-територіальну реформу, побудовану за триступеневою системою — округ, район, сільрада. Першим кроком у цьому була ліквідація трьох губерній, створених у 1920 р.: Кременчуцької, Миколаївської і Запорізької¹¹. Миколаївська губернія повністю увійшла до Одеської губернії з центром в м. Одесі. Запорізька — цілком входила до Катеринославської з губернським центром в м. Катеринославі.

Повіти Кременчуцької губернії були розподілені так: Золотоніський, Кременчуцький і Хорольський влилися до Полтавської губернії, Черкаський і Чигиринський — до Київської; Олександрійський повіт відійшов до Катеринославської губернії¹².

Тоді ж при ВУЦВК було утворено Центральну адміністративно-територіальну комісію (ЦАТК), завданням якої стало проведення районування. Одночасно працювали губернські та повітові адміністративно-територіальні комісії. ЦАТК мала інструктувати губернські і повітові комісії з усіх питань, пов'язаних з реформою, розглядати скарги, які надходили, подавати на затвердження Президії ВУЦВК остаточні проекти адміністративно-територіального поділу¹³.

9 лютого 1923 р. ЦАТК на спільному засіданні з представниками губернських адміністративно-територіальних комісії затвердила окружні центри по всіх губерніях України, встановила кордони між губерніями і розглянула питання про кордони УРСР з РРФСР.

ЦАТК керувалася постановою III сесії ВУЦВК про те, що територія сільської одиниці повинна мати не менше 1000 чоловік населення, волосна одиниця (район) — від 25 000 до 40 000 і повітова одиниця (округ) — від 400 000 до 600 000 чоловік¹⁴.

Встановлення твердих норм кількості населення для нових адміністративно-територіальних одиниць диктувалось з одного боку необхідністю внести єдину систему в територіальну структуру, а з другого — необхідністю урахування тих господарсько-економічних факторів, які мали лягти в основу розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Радянський уряд України насамперед звернув увагу на те, щоб населення рівномірно розподілялося в новостворюваних адміністративно-територіальних одиницях. Встановлені III сесією ВУЦВК максимальні й мінімальні норми населення диктувалися наявністю природно-історичних умов (Полісся, Лісостеп, Степ).

Таким чином, адміністративно-територіальна реформа мала на меті створення таких адміністративних одиниць, які наблизили б апарат

¹¹ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1922 р., № 44, стор. 655.

¹² Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1922 р., № 44, стор. 655.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 206, арк. 78.

¹⁴ Там же, оп. 2, од. зб. 231, арк. 49.

влади до населення і мали достатню економічну базу, щоб бути основою для дальшого зміцнення і розвитку господарства.

Створення районів відбувалось за принципом об'єднання однорідних у господарському, економічному і побутовому відношеннях старих повітів, що давало можливість визначати районний центр там, де він був би не тільки адміністративним, а й торговельним і культурним центром території. Крім того, розширення господарських і адміністративних прав райвиконкомів і більш рівномірний розподіл господарських ресурсів місцевого значення давали можливість створити умови для організації районного бюджету і тим самим піднести господарський і культурний добробут району.

У 1923 р. були затверджені Положення про окружні і районні з'їзди Рад, окружні й районні виконкоми. Ці Положення оформили первісну структуру і права округів та районів і були першими законодавчими актами, що передбачали більш реальну структуру і права місцевих органів влади і чітко визначали коло їх діяльності.

12 березня 1923 р. II сесія ВЦВК 7-го скликання заслухала доповідь ЦАТК про новий адміністративно-територіальний поділ України і остаточно схвалила проведену роботу, визначивши округи з їх центрами та райони, що входять до Української РСР. Замість 102 повітів створено було 53 округи, замість 1989 волостей — 706 районів і, нарешті, кількість сільрад після районування зменшено з 15 696 до 9307¹⁵.

Ліквідація 49 повітових і 1283 волосних центрів, а також зменшення числа сільських Рад на 6389 привели до скорочення по Україні службовців державного апарату з 92 304 до 49 811 чоловік, тобто на 46%¹⁶. Це дало можливість заощадити кошти і поширити разом з тим штати райвиконкомів, довівши їх до 12 чоловік проти 8 у волвиконкомах¹⁷.

Значне зменшення адміністративних одиниць дало важливі результати для збільшення і концентрації промислових працівників у нових округах. Це мало велике значення в політичному відношенні, в посиленні керівної ролі робітничого класу в радянському апараті.

Адміністративно-територіальна реформа наблизилася радянський апарат до населення, особливо велике значення в цьому відношенні мало створення району, якому були надані не тільки адміністративні функції, а й економічні, торговельно-розподільчі, культурні. Господарсько-адміністративні права райвиконкомів порівняно з правами волвиконкомів значно поширилися. Райвиконкомам були передані підприємства місцевого значення, що дало змогу створити районний бюджет і підняти господарський та культурний благоустрій району. Райвиконком, маючи майже вшестеро меншу територію, ніж повіт, одержавши права повітових виконкомів, став краще обслуговувати населення як в адміністративному, так і в господарському і культурному відношеннях.

Реформою здійснено також і докорінну перебудову первинної адміністративно-територіальної одиниці — сільської Ради. До 1924 р. у законодавстві УРСР були зовсім відсутні ознаки, які б визначали відмінні риси міського і сільського населення. 16 квітня 1924 р. ВУЦВК і Раднарком УРСР видали інструкцію «Про порядок переведення населених пунктів до розряду міських або сільських поселень», яка всі населені пункти поділяла на сільські і міські. До міських поселень

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 231, арк. 51.

¹⁶ Там же, оп. 1, од. зб. 231, арк. 51.

¹⁷ Там же.

відносилися населені пункти з кількістю населення не менше 3000. Ті ж населені пункти, які нараховували понад 10 тис. і мали міські Ради, іменувалися містами. Крім того, враховувалися такі ознаки, як процент осіб, зайнятих міським промислом, стан торгівлі, промисловості, благоустрій і т. ін. Всі інші поселення міського типу зберігали стару назву: містечка, посади, слободи і селища. Клопотання про перехід того чи іншого населеного пункту в розряд міських або сільських поселень могли піднімати як місцеві органи влади (губвиконкоми, окрвиконкоми, райвиконкоми), так і саме населення. Ці клопотання передавалися в ЦАТК, а остання подавала на остаточне затвердження ВУЦВК'у¹⁸.

У період проведення адміністративно-територіальної реформи проводилась також зміна назв окремих населених пунктів. У відповідності до постанови ВУЦВК від 17 жовтня 1923 р. було запропоновано окружним і губернським адміністративно-територіальним комісіям порушувати клопотання про перейменування населених пунктів лише тоді, коли назви мають явно контрреволюційний або релігійний характер і зв'язані з царизмом. Причому, також було вказано на те, що присвоювати імена видатних діячів соціалістичної революції або інші революційні назви можна лише тим населеним пунктам, які гідні того¹⁹.

Необхідність закріплення проведеної роботи виявилася в переході на триступеневу систему управління, яка мала остаточно завершити адміністративно-територіальну реформу.

В зв'язку з новими заходами, основною метою яких було наближення всього радянського апарату до населення, постала необхідність скасування в системі управління губерній, що свого часу як адміністративно-територіальні ланки відіграли велику роль в організації і зміцненні Радянської влади, Червоної Армії, в боротьбі з бандитизмом, у проведенні продовольчої й інших кампаній. Але в нових умовах ця ланка стала непотрібною. Коли повіти і волості були замінені округами і районами, які дістали більші права, а також і економічну базу для дальшого розвитку і зміцнення, губернія перетворилася в передаточну інстанцію, що скоріше гальмувала, ніж сприяла організаційному зміцненню нових адміністративно-територіальних одиниць.

Новоутворені округи, обходячи губернії, встановили безпосередні стосунки з республіканським центром. Водночас центральні установи свої найбільш термінові розпорядження направляли безпосередньо округам, щоб запобігти зайвій тяганині і скоротити час для проведення в життя директив центру на місцях. ВУЦВК та інші центральні установи для проведення важливих кампаній посилали свої комісії прямо в округ, минаючи губернії, апарат яких займався лише копіюванням і розсилкою матеріалів центру.

Тому ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1924 р.) постановив ліквідувати губернії.

Апарати губвиконкомів мали бути розформовані протягом липня і з 1 серпня 1925 р. припинити свою діяльність. Цією ж постановою відповідно до триступеневої системи управління реорганізовувався до 1 липня 1925 р. і апарат центральних установ²⁰. Перехід до тристу-

¹⁸ Збірник законень та розпоряджень УРСР, 1924, № 9, стор. 87.

¹⁹ Інструкція про порядок порушення клопотання про перейменування населених пунктів України. Обласний архів Київської області, ф. 136, оп. 9, од. зб. 41, арк. 3.

²⁰ Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1925, № 29—30, стор. 233.

пеневої системи управління наблизив органи влади до населення, пристосував центральні і місцеві органи влади до роботи в умовах нової системи управління.

З ліквідацією губерній були значно розширені права окрвиконкомів. Президія ВУЦВК в липні 1925 р. затвердила нове положення про окружні з'їзди Рад і їх виконкоми. За цим положенням вищим органом влади округу був окружний з'їзд Рад, що підпорядковувався Всеукраїнському з'їзду Рад, ВУЦВК'у і його Президії. Окружні з'їзди скликалися один раз на рік. Окрвиконкоми обиралися окружними з'їздами в складі не більше 35 чоловік і 11 кандидатів. Пленуми окрвиконкомів збиралися раз на місяць. Нове положення значно розширювало права окрвиконкомів. До них перейшов також ряд функцій губвиконкомів.

Після ліквідації губерній було також переглянуто й уточнено структури штатів райвиконкомів і сільрад. У зв'язку з тим, що райвиконкоми одержали частину прав окрвиконкомів, їх склад був значно розширений і залежно від стану господарства визначався кількістю від 17 до 26 чоловік, тоді як досі райвиконкоми мали 5—7 працівників²¹.

У результаті реформи значно зміцнів радянський державний апарат, зросла ініціатива місцевих органів влади, посплилися зв'язки як між центром і місцями, так і між місцевими органами, значно поліпшився зв'язок округу з районом. Раніше округ відповідав на запит району, як правило, через 10—12 днів, а в 1925 р. через 5—7 днів²². Термін проходження розпоряджень центру до округів через губернію до 1925 р. був 20—30 днів, а тепер зменшився до 7—9 днів²³.

Одне з основних завдань реформи — наближення органів влади до населення в основному було вирішено. Це значною мірою характеризується матеріалами передвиборчої кампанії Рад 1924—1925 рр. та 1925—1926 рр. Так, за даними оргінструкторського відділу ВУЦВК'у під час перевиборів сільрад в 1924—1925 рр. на виборчі збори з'явилося 4 962 498 чоловік, що становило по Україні і Молдавській АРСР — 44,2% всіх осіб, які користувалися виборчим правом. Участь населення в перевиборах сільрад в 1925—1926 рр. за даними ЦСУ становила 64%, тобто зросла на 20%²⁴.

Під час адміністративно-територіальної реформи також створено національні адміністративно-територіальні одиниці. Це стало необхідним у зв'язку з проведенням ленінської національної політики серед національних меншостей, які жили на Україні. Так, з усього населення республіки 28 894 742 чоловік у 1925 р. національні меншості становили 5 741 531²⁵.

Щоб найкраще охопити і обслужити національні меншості, радянський уряд затвердив 12 національних районів: 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський і 1 єврейський, до складу яких входило 173 сільради відповідних національностей.

Однак загальна кількість національних сільрад на Україні значно перевищувала кількість тих сільрад, які входили до національних районів. Було створено багато національних сільрад, які входили до загальних районів УРСР. Створені також відповідні умови і для розвитку соціально-культурної бази в цих місцевостях: школи, технікуми, інститути, нацвідділи при інститутах. Всі ці заходи Радянської влади

²¹ ЦДАЖР. ф. 1, оп. 2, од. зб. 231, арк. 57.

²² Там же, арк. 58.

²³ Там же.

²⁴ Там же, арк. 61.

²⁵ Там же, арк. 64.

були спрямовані на здійснення ленінської національної політики, на залучення трудящих мас національних меншостей до участі у радянському державному будівництві.

Під час адміністративно-територіальної реформи на Україні було також уточнено кордони УРСР з Білоруською РСР та Російською РФСР. На основі факторів адміністративного, економічного та етнографічного характеру було проведено виправлення кордонів шляхом взаємної передачі окремих територій на кордонах УРСР і РРФСР у межах Гомельської, Брянської, Курської і Воронежської губерній.

До складу УРСР відходила південна частина Каролінської волості Мозирського повіту БРСР, Семенівська волость Новозибківського повіту²⁶ Гомельської губернії²⁷, село Якоб-Трубчевське Трубчівського повіту, частина Лемешківської і Поливодської волостей Севського повіту Брянської губернії, частина Путивльського повіту (11 волостей), Криниченська волость Суджанського повіту, південна частина Гайворонської волості того ж повіту Воронежської губернії РРФСР. До складу БРСР відійшли північні частини території Олевського, Словечанського і Овруцького районів Коростенської округи Волинської губернії УРСР.

До складу Північно-Кавказького краю РРФСР відійшли Глибокинський, Каменський, Ленінський, Біло-Калитвенський, Сілінський, Володимирський, Шахтинський райони і частина Сорокинського і Олексіївського районів Шахтинської округи, а також Федорівський, Советинський, Матвіїв-Курганський, Миколаївський, Голодаївський і частина Катеринівського районів, Таганрозької округи Донецької губернії УРСР²⁸.

Велике значення в той час мала постанова Раднаркому УРСР від 13 липня 1923 р. про оголошення Харкова столицею Радянської України. Слід зазначити, що доти офіційно не було визначено столиці республіки. Столицями УРСР вважалися міста Київ і Харків, у яких на різних етапах після проголошення України Радянською Республікою перебував Радянський уряд. 18 липня 1923 р. Президія ВУЦВК затвердила рішення Раднаркому УРСР. У зв'язку з постановами про визначення м. Харкова столицею УРСР, ВУЦВК і Раднарком України проголосили урочистий акт.

Адміністративно-територіальна реформа і перехід на триступеневу систему управління мали величезне історичне значення. Реформа наблизила радянський державний апарат до населення і широко залучила трудящих до участі в державній роботі, сприяла зміцненню державного апарату, усуненню посередницьких інстанцій, поліпшенню роботи апарату, визначенню чітких функцій і взаємовідносин між його окремими частинами, сприяла розвитку народного господарства, а також зміцненню місцевого бюджету, забезпечувала планомірний розподіл ресурсів державного і місцевого бюджетів України.

Зміни форм і методів організаційної роботи в радянському апараті визначалися політичною і економічною доцільністю. Старі форми вичерпали себе і виявилися непридатними в нових радянських умовах. Адміністративно-територіальна реформа 1922—1925 рр. зміцнила союз робітничого класу з селянством як основи диктатури пролетаріату. Її було проведено на основі ленінського територіально-виробничого принципу, який і нині властивий адміністративно-територіальному поділу в радянській державі.

²⁶ В РРФСР і БРСР в цей час ще залишався старий адміністративно-територіальний поділ.

²⁷ Гомельська губернія тоді належала РРФСР.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 231, арк. 173.

Т. М. КОЛІШЕР

В. І. ЛЕНІН І РОЗГРОМ КАЛЕДІНЩИНИ

Питання про роль В. І. Леніна в розгромі кадетсько-каледінської контрреволюції до цього часу не знайшло належного висвітлення в історико-партійній літературі. Це пояснюється до певної міри тим, що після відомого листа Сталіна до полковника Є. А. Разіна роль В. І. Леніна як знавця військової справи і стратега взагалі не досліджувалася. Тимчасом вивчення великої і багатогранної теоретичної та літературної спадщини В. І. Леніна, матеріалів більшовицької преси 1917—1918 рр., мемуарної літератури, неопублікованих архівних документів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС періоду боротьби з каледінщиною переконливо свідчать про те, що В. І. Ленін був не тільки політичним вождем, але й видатним стратегом, знавцем військової справи. У складних, тяжких умовах, коли проти пролетарської диктатури ополчилися контрреволюційні сили Дону, В. І. Ленін виступав натхненником і організатором всіх перемог над заколотниками.

Каледінщина — антирадянський рух, зв'язаний з ім'ям донського атамана Каледіна — була однією з ланок збройних сил контрреволюції, яка спиралась на підтримку іноземних імперіалістів, які робили все, щоб у колісці задушити Радянську владу. Плацдармом каледінщини був козачий Дон. Готуючи свої сили до походу на Москву і Петроград, білогвардійська контрреволюція Дону перш за все планувала відрізати від центру багаті продовольчі і сировинні райони півдня Росії і, головним чином, сусідній Донецько-Криворізький басейн. Все це створювало серйозну загрозу завоюванням соціалістичної революції. В. І. Ленін ще в процесі організації і збирання контрреволюційних сил на Доні закликав трудящих Росії на боротьбу з білогвардійцями. «Тільки повна перемога робітників і селян над буржуазним і поміщицьким повстанням (яке знайшло свій вираз у кадетсько-каледінському русі), тільки нещадне військове придушення цього повстання рабовласників може на ділі забезпечити пролетарсько-селянську революцію»¹. Так ставив питання В. І. Ленін.

Рада Народних Комісарів 25 листопада 1917 р. звернулася з вимогою «До всього населення», в якій говорилося про складність обстановки і загрозу з боку заколотників Дону, в тісному контакті з якими діяла і Центральна рада, одне з головних вогнищ все-російської контрреволюції. В. І. Ленін безпосередньо керував цією боротьбою. За його вказівкою для об'єднання всіх сил молоді радянської республіки для розгрому заколотників було створено штаб для боротьби з контрреволюцією на півдні Росії, який

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 338.

очолив видний державний і військовий діяч В. О. Антонов-Овсієнко.

Володимир Ілліч особисто брав участь в розробці плану боротьби з Каледіним. Керуючись ленінськими вказівками, командування радянських збройних сил особливу увагу звернуло на організацію Червоної гвардії Донецького басейну, на те, щоб направити з півночі до кордонів заколотницького Дону збірні загони і зосередити їх в Гомелі, Брянську, Харкові і Воронежі. Згідно плану передбачалось передислокувати на Донбас з Південно-Західного фронту революційний 2-ий гвардійський корпус, а також тимчасово затримати переміщення козачих частин з діючих фронтів додому, на Дон.

Партія і особисто В. І. Ленін приділяли значну увагу пропагандистській роботі серед солдатських мас, залученню їх на бік Радянської влади. З цією метою в армію було направлено ряд партійних і воєнних працівників: Г. І. Чудновський, С. Г. Рошаль, Ф. А. Фейерабент, О. П. Шерстобитов, С. Степанов². Для створення загороджувальних загонів проти козаків, які направлялися з фронтів на Дон і Кубань, в грудні Я. М. Свердлов в район Чернігівської і Гомельської губерній направив Ю. М. Коцюбинського³.

Одночасно в районах Новгородської і Петроградської губерній формувалися північні загони під командуванням Кудинського, який мав завдання зосередити сили в Брянську і встановити зв'язок з командуванням гомельської групи, а також з московським загonom на чолі з Потаповим. Всі ці збройні сили наприкінці листопада і на початку грудня по залізниці направилися на Донбас і Дон.

В. І. Ленін уважно стежив за ходом організації та збиранням сил для розгрому Каледіна. Він неодноразово вів переговори з цього питання з Верховним Головнокомандуючим збройними силами республіки М. В. Криленком⁴. За його вказівкою в Ставку виїжджав для ознайомлення з станом справ В. О. Антонов-Овсієнко. Збереглася записка В. І. Леніна, в якій згадується про цю поїздку⁵. А повернувшись з Ставки, пише в своїх спогадах В. О. Антонов-Овсієнко, «я знову мав розмову з Володимиром Іллічем; повідомив його про свої плани, одержав від нього... догану за затримку, хоч не затримувався в Ставці ні на одну зайву годину»⁶. Разом із звітом В. О. Антонов-Овсієнко подав В. І. Леніну записку, в якій говорилось про запаси зброї, про дислокацію й розташування військових частин, направлених на Південь, про роботу по ізоляції Центральної ради⁷. В. І. Ленін уважно вивчив документ В. О. Антонова-Овсієнка, залишив його у себе і написав: «Запис Антонова 8.XII. 1917 р. про воєнні приготування»⁸. Тут же він зробив свої нотатки. Так, під словами В. О. Антонова-Овсієнка «Мінський загін (Берзін)» В. І. Ленін написав: «Начальник товариш Берзін в Ставці». Там, де йшла мова про 2-й гвардійський корпус, Володимиром Іллічем було написано: «Вийшов 4.XII з-під Жмеринки, де??». Очевидно, В. І. Ленін вимагав від Антонова-Овсієнка уточнення, в якому саме пункті знаходився корпус 8-го грудня.

Стежачи за підготовкою сил по організації розгрому каледінської

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 4922; ЦДАЖР СРСР, ф. 375, оп. 1, спр. 16, арк. 86.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 4, од. зб. 380, арк. 137.

⁴ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 5, стор. 137.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 4889.

⁶ В. А. Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне, М., 1924, стор. 52.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 4922.

⁸ Там же.

контрреволюції, В. І. Ленін зобов'язав В. О. Антонова-Овсієнка щодня інформувати Раду Народних Комісарів РРФСР про хід воєнних дій, про те, кого він призначає відповідальними окремими загонами, про пересування військ на Донбас для боротьби з Каледінім. Виконуючи вказівки Леніна, В. О. Антонов-Овсієнко в телеграмах і повідомленнях інформував вождя про стан справ на фронті. Збереглося понад 15 таких документів⁹.

На початку січня, коли йшли запеклі бої радянських військ проти Каледіна і Центральної ради, з невідомих причин тимчасово припинився двосторонній телеграфний зв'язок Смольного з Харковом. Це занепокоїло В. І. Леніна, за його проханням І. С. Кожевников — Народний секретар Української Радянської республіки в справах пошти і телеграфу, який перебував тимчасово в Петрограді — 12 січня направив в Харків телеграму з проханням повідомити, що робиться в Харкові і на телеграфі в зв'язку з тим, що вже три дні ніяких зведень не поступає¹⁰. Цього ж дня в штабі В. О. Антонова-Овсієнка було одержано другу телеграму особисто від В. І. Леніна. Володимир Ілліч просив, якщо зв'язок буде налагоджено, до апарату підійти Г. К. Орджонікідзе, який в ці дні за дорученням Радянського уряду працював Надзвичайним комісаром України¹¹.

Питання про боротьбу з білокозачим Доном і про становище на Україні, в тому числі і в Донбасі, обговорювалось Радою Народних Комісарів з листопада 1917 р. по лютий 1918 р. 19 раз (3, 18, 19, 25, 28 листопада; 3, 5, 6, 9, 11, 18, 21, 23, 24, 30 грудня 1917 р.; 1, 9 і 29 січня 1918 р.)¹².

При обговоренні питання про контрреволюційний рух в країні на засіданні РНК 28 листопада 1917 р. була прийнята відозва «До всіх трудящих і експлуатованих», в якій було сказано про рішучість Радянського уряду вести боротьбу з кадетсько-каледінською контрреволюцією до повної перемоги. Було затверджено внесений Леніним «Декрет про арешт вождів громадянської війни проти революції».

9 грудня на засіданні Раднаркому обговорювалось питання про становище в Олександро-Грушевську в зв'язку з скаргою шахтарів району на дії козачих банд. У рішенні РНК було записано, щоб робітники Олександро-Грушевського району зв'язалися з Харковом з метою озброєння Червоної гвардії, трималися скільки вистачить сил і не залишали роботи¹³.

В. І. Ленін особливу увагу приділяв пропуску військ на каледінський фронт. Так, 6 грудня 1917 р. за підписом Леніна був дан наказ негайно пропустити ешелон № 23629 артилерійської дивізії, 9 кубанської козацької батареї, 5-ої Кавказької козачої дивізії, який направлявся на Дон. В той же день був даний наказ комісарам залізниць пропустити ешелон 1-го Кавказького полку і 5-ої Кавказької козачої дивізії¹⁴.

В. І. Ленін як Голова Раднаркому дав вказівку про асигнування крупних грошових сум для боротьби з контрреволюцією. 16 грудня

⁹ «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 5; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. тимчасова воєнна група, 1918, од. зб. 5 (881); ф. 461, оп. 11, од. зб. 29882; ЦДАЖР СРСР, ф. 658, оп. 1, спр. 4, арк. 25; спр. 5, арк. 84; спр. 17, арк. 84; од. зб. 29, арк. 69.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 1042, оп. 1, од. зб. 1, арк. 94.

¹¹ Там же, арк. 91.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 4664, арк. 1, 3, 4, 13, 17, 19, 20, 23, 24, 29, 32, 33, 34, 37, 38, 44, 59; журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 5, стор. 135.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 1, спр. 1, арк. 34.

¹⁴ Лешинский сборник, XXXIV, стор. 9.

1917 р. наказав державному казначейству негайно відпустити Бакшиській Раді 500 000 крб. для боротьби з Каледінін¹⁵, 20 грудня 1917 р. В. І. Ленін дав розпорядження Народному комісару у військових справах видати В. О. Антонову-Овсієнку 5 000 000 крб.¹⁶ 21 грудня 1917 р. В. І. Ленін дозволив видати в розпорядження командуючого Московського воєнного округу 1 000 000 крб. з радянського фонду для боротьби з Каледінін¹⁷. 29 січня 1918 р. Ленін підписав Декрет РНК про видачу в розпорядження Народного Комісаріату по військових справах 10 000 000 крб. на боротьбу з контрреволюцією з державного казначейства¹⁸.

В. І. Ленін особливо приділяв увагу роботі серед трудового козацтва. Це питання неодноразово обговорювалося на засіданні Ради Народних Комісарів. 5 грудня 1917 р. Раднарком заслухав доповідь В. О. Антонова-Овсієнка про можливий «з'їзд трудового козацтва в Москві» і прийняв рішення «Доручити тт. Антонову і Колегаєву всебічно з'ясувати питання про бажаність і можливість такого з'їзду в Москві і переговорити з цього приводу з представниками трудового козацтва»¹⁹. Партії і особисто Леніну довелося боротися за трудове козацтво з контрреволюційною Радою Союзу козачих військ, який підтримував Каледіна. Рада Союзу козачих військ виступила проти постанови Раднаркому направити війська для ліквідації каледінської авантюри на Дону. На спеціальному засіданні Ради Союзу було прийнято рішення з вимогою зустрічі з В. І. Ленінін. З метою викриття контрреволюційної діяльності Ради Союзу козачих військ В. І. Ленін дав згоду на таку зустріч, яка відбулася 25 листопада. В. І. Ленін повідомив делегацію Ради Союзу, що Раднарком дійсно направляє війська на Південь для захисту Донецького басейну від каледінських військ і ліквідації контрреволюційного вогнища на Дону і що цей крок Радянського уряду не тільки не принижує прав трудового козацтва, а, навпаки, є підтримкою в його боротьбі з спільним ворогом — каледінщиною²⁰. В цей же день на засіданні РНК В. І. Ленін виступив з доповіддю про зустріч з делегацією Ради Союзу козачих військ.

29 листопада козачим комітетом, створеним ВЦВКом з ініціативи З. І. Леніна для роботи серед козаків, було проведено в Смольному нараду представників козаків від 1-го, 4-го і 14-го донських полків і від полків 5-ої Кавказької козачої дивізії, які стояли в Петрограді і перейшли на сторону Радянської влади. В рішеннях, прийнятих на нараді, вказувалось, що в зв'язку з контрреволюційною діяльністю Ради Союзу козачих військ провести арешти її керівників, негайно формувати загін з козачих частин і направити на Дон²¹. Так закінчила своє існування Рада Союзу козачих військ.

Значну роль у боротьбі з каледінським заколотом відіграли ленінські відозви до трудового козацтва. 25 листопада 1917 р. РНК звернулася до трудового козацтва з відозвою про суть Радянської влади та її політики. «Брати козаки! — говорилося у відозві.— Вас обдурюють, вас підбурюють проти народу. Вам кажуть, ніби Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів ваші вороги, ніби вони хочуть відняти вашу козацьку волю, ваші «козацькі вольності». Не вірте, козаки, вам говорять неправду. Вас... обдурюють»²². Відозва закінчувалась за-

¹⁵ Ленинский сборник, XXXV, стор. 10.

¹⁶ Документы по истории гражданской войны в СССР, т. 1, М., 1940, стор. 44.

¹⁷ Ленинский сборник, XXXV, стор. 11.

¹⁸ Ленинский сборник, XXXIV, стор. 14—15.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 19, арк. 1-зв.

²⁰ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 4, стор. 156.

²¹ Газ. «Известия ЦИК», 1 грудня 1917 р.

²² Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 156.

кликком піднятися на боротьбу за загальну справу народу і устанвити владу Рад.

У зверненні Раднаркому «До всього трудового козацтва» від 9 грудня за підписом В. І. Леніна говорилося, що робітничо-селянський уряд ставить своїм найближчим завданням вирішення земельного питання в козачих областях в інтересах трудового козацтва, також відмінялась обов'язкова воїнська повинність для козаків і замінювалась короткостроковим навчанням в станицях, а обмундировка і спорядження козаків, призваних на військову службу, бере на себе держава²³. Ленінський декрет про мир знайшов широкий відгук серед фронтового козацтва, вселив надію на повернення до мирного життя.

На заклик більшовицької партії і Радянського уряду трудящі піднімалися на боротьбу проти кадетсько-каледінської контрреволюції. Організація збройних сил стала основним завданням партійних організацій. Значну роботу по створенню революційних частин було проведено в Петрограді. На заводах і фабриках, в Радах проходили мітинги, збори, на яких більшовики виступали з доповідями про становище на Дону і на Україні.

11 грудня 1917 р. головний штаб Червоної гвардії Петрограда направив в райони наказ про підготовку для відправки на каледінський фронт близько третини від загальної кількості червоногвардійців і про залучення до Червоної гвардії нових груп робітників²⁴.

У листопаді—грудні 1917 р. було сформовано і відправлено в Харків з Петрограда п'ять крупних загонів загальною кількістю близько 2500 чол. Кілька сухопутних загонів було сформовано з моряків Балтійського флоту. Відправка загонів з Петрограда на Південь продовжувалась і в січні 1918 р.

Виконуючи наказ В. І. Леніна, партії і Радянського уряду, приступили до формування революційних частин більшовики Москви. 23 листопада 1917 р. Московська обласна партійна організація в резолюції про поточний момент записала, що «одним з найголовніших завдань революції є мобілізація всіх її сил для організації масової збройної боротьби з заколотом буржуазної контрреволюції (Дон, Оренбург, Україна)», що «одним із дійових засобів такої боротьби» є негайна організація Червоної гвардії і озброєння робітників²⁵. Всього проти військ Каледіна в грудні з Центральної Росії, Петрограда і з фронтів було направлено понад 20 тисяч червоногвардійців, матросів і солдат. Поповнення революційних частин тривало і в січні—лютому 1918 р.

Червоногвардійські загоны створювались на Україні. Великі загоны були відправлені на Донський фронт з Харкова і Катеринослава. Революційні частини формувались в Павлограді, Ізюмі, Бердянську та в інших містах. Червоногвардійські загоны були створені майже на всіх шахтах, рудниках Донецького басейну. Для організації і керівництва червоногвардійськими загонами більшовиками басейну були створені Бюро воєнно-революційних комітетів і Центральний штаб Червоної гвардії Донбасу, які працювали в тісному контакті з штабом В. О. Антонова-Овсієнка.

В. І. Ленін приділяв багато уваги питанню озброєння революційних сил молодого країни Рад. Він приймав багато делегацій, які приїздили до Петрограда за допомогою. Про одну із зустрічей з ним роз-

²³ Декреты Советской власти, т. I, стор. 198.

²⁴ В. А. Ежов. Рабочие Петрограда в борьбе за установление Советской власти на Украине. Ученые записки Ленинградского университета, № 258, вып. 30, 1959, стор. 69.

²⁵ Газ. «Социал-демократ», 12 грудня 1917 р.

повідает колишній червоногвардієць Макарівського рудника Донбасу Мезенцев: «Загальними зборами я був посланий придбати зброю. З прибуттям в Петроград ми прийшли в Смольний, де нас зустріли привітно. Після перевірки наших мандатів нам видали наряд на одержання патронів, гвинтівок і кулеметів. 300 штук гвинтівок я одержав в Петропавлівській фортеці, а 2 кулемети і 5000 штук патронів на царськосільському вокзалі. Перед від'їздом ми вирішили добитися побачення з Іллічем і подякувати його за подарунок.

Вислухавши нас уважно (він дав майже всім висловитися), він подав нам кілька порад. «Товариші, будьте готові і передайте робітникам і селянам, щоб вони не ловили гав і не довіряли донській буржуазії, козачим офіцерам та іншим, так як вони своєї поразки не поступляться,— і буде громадянська війна, але війни ви не біїтетеся, ви переможете їх. Якщо вам що-небудь потрібно буде — ми вам допоможемо у всьому»²⁶.

Наприкінці грудня побував у Леніна червоногвардієць Пучков-Безродний. «Кілька раз Ілліч підводив мене до карти,— розповідає він,— з проханням розказати, де і що є у нас в басейні, чого не вистачає.., яка питома вага впливу там більшовиків, яке становище і настрої робітників-вуглекопів, які сили і які місця займає Каледін»²⁷.

Безпосередньо за вказівкою В. І. Леніна зброю одержали делегації робітників з багатьох міст України і Облaсті війська Донського. Загін матросів і робітників Петрограда під командуванням М. О. Ховріна одержав за вказівкою Леніна від трудящих Тули для боротьби з білокочачим Доном 10 тисяч гвинтівок, 40 кулеметів²⁸.

Володимир Ілліч уважно стежив за ходом дій, які відбувалися в Донбасі і на Дону. Коли більшовики Криму не проявили достатньої твердості перед саботажем командування Чорноморського флоту в період формування загонів на Дон і головний комісар Чорноморського флоту В. В. Роменець надіслав 25 жовтня телеграму в Петроград про дальші дії, Раднарком від імені В. І. Леніна негайно відповів: «Дійте з усією рішучістю проти ворогів народу, не чекайте ніяких вказівок зверху. Каледіни, Корнілови, Дутови — поза законом. Переговори з вождами контрреволюційного повстання безперечно забороняємо. На ультиматум відповідайте сміливими революційними діями. Хай живе революційний Чорноморський флот!»²⁹.

Багато уваги приділяв В. І. Ленін взаємовідносинам радянського командування в особі В. О. Антонова-Овсієнка з українськими радянськими і партійними органами. Взаємовідносини ці не завжди були нормальними. Бували випадки, коли В. О. Антонов-Овсієнко не виявляв необхідної гнучкості і такту, перебільшував свої повноваження, вирішував ті чи інші питання без врахування місцевих умов і без погодження з властями. В свою чергу радянські і партійні організації України не завжди виявляли послідовність в своїх діях, не завжди йшли назустріч радянському командуванню, що призводило до конфліктів.

Перший конфлікт виник по приїзді В. О. Антонова-Овсієнка у Харків. 20 грудня до В. О. Антонова-Овсієнка з'явилася делегація від робітників з скаргою на підприємців, які затримують виплату грошей. Через те, що місцевий ревком, незважаючи на звернення до нього В. О. Антонова-Овсієнка, виявив цілковиту бездіяльність, останній

²⁶ Партархів Донецької області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 42, арк. 7.

²⁷ Журн. «Каторга и ссылка», 1932 № 11—12, стор. 196.

²⁸ М. А. Ховрін. Мы подружались в боях, М., 1959, стор. 90.

²⁹ Декреты Советской власти, т. I, стор. 160.

зібрав представників від заводів міст, склав при їх участі список 15 найбільших капіталістів Харкова і запропонував їм знайти один мільйон карбованців готівкою для розплати з робітниками. Підприємці відмовились виконати цю вимогу і були затримані у вагоні другого класу і попереджені, що в разі коли вони не внесуть грошей в строк то вагон буде пересунуто в район копалень. Про це стало відомо є місті. Угодовськими партіями меншовиків і есерів була негайно скликана міська Дума, яка виступила з протестом проти «насильства над громадянами міста Харкова». Проте В. О. Антонов-Овсієнко не зважив на це рішення і капіталісти змушені були внести гроші.

Не всі більшовики зуміли правильно оцінити рішучі дії В. О. Антонова-Овсієнка. Частина з них вважала, що головнокомандуючий перебільшує свої повноваження, втручається в питання, які не входять в його компетенцію. Член обласного комітету РСДРП(б) М. П. Жаков звернувся з листом до ЦК РСДРП(б) з скаргою на В. О. Антонова-Овсієнка, що він намагається перетворити місцеву партійну організацію у лише виконуючу накази головнокомандуючого³⁰.

В. І. Ленін високо оцінив дії В. О. Антонова-Овсієнка. Ним була послана в Харків телеграма, в якій відзначалися заслуги Антонова і засуджувались ті більшовики, які виявляли непослідовність і коливання. В. І. Ленін писав: «Від усієї душі вітаю вашу енергійну діяльність і нещадну боротьбу з каледінцями. Цілком схвалюю непоступливість до місцевих угодовців, які збили, здається, з пантелику частину більшовиків. Особливо схвалюю і вітаю арешт мільйонерів-саботажників у вагоні I і II класу. Раджу послати їх на півроку на примусові роботи в копальні. Ще раз вітаю вас за рішучість і засуджую тих, що вагаються»³¹.

Питання про діяльність В. О. Антонова-Овсієнка обговорювалось на засіданні Раднаркому. На пропозицію Володимира Ілліча Раднарком прийняв 1 січня 1918 р. постанову, в якій схвалювались заходи В. О. Антонова-Овсієнка в боротьбі проти каледінців і їх пособників.

Однак В. І. Ленін негайно підправляв поведінку В. О. Антонова-Овсієнка, як тільки останній втручався в суверенні права українського народу. Коли В. О. Антонов-Овсієнко призначив комісарів від свого штабу на залізничні станції і деякі міста Донбасу без відома Українського Радянського уряду, В. І. Ленін направляє в Харків дві телеграми, в яких категорично вимагає від В. О. Антонова-Овсієнка налагодити відношення з Українським урядом. «Ради бога, докладіть *всіх* зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (харківським) *усунути*. Це архіважливо в державному відношенні. Ради бога, поміритесь з ними і визнайте за ними *всілякий* суверенітет. Комісарів, яких Ви призначили, дуже прошу Вас зняти.

Дуже й дуже сподіваюсь, що Ви цю просьбу виконаєте і *абсолютно* миру з харківським ЦВК досягнете. Тут потрібний *архітакт національний*»³². В. О. Антонов-Овсієнко виправив недоліки. Комісари були відкликані і замінені працівниками, рекомендованими Народним Секретаріатом Української республіки, або погодженими з головнокомандуючим.

Завдяки активній діяльності В. І. Леніна, заходам партії і уряду, радянські війська наприкінці грудня підійшли до кордонів Обл. війська Донського. На боротьбу проти Каледіна піднялося населення Дону. Виступаючи на III з'їзді Рад, В. І. Ленін говорив: «...справа Ка-

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 23, арк. 193.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 413.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 426.

ледіна — справа безнадійна, трудящі маси проти нього. Досвід Радянської влади, пропаганда ділом, прикладом радянських організацій бере своє, і внутрішня опора Каледіна на Дону тепер падає не стільки ззовні, скільки зсередини»³³.

Особливе невдоволення контрреволюційними діями Каледіна виявляло фронтове козацтво.

10 січня 1917 р. в станиці Кам'янській відкрився з'їзд фронтових козаків Дону, скликаний з участю більшовицького Донського військово-революційного комітету комітетом 5-ї козачої дивізії, яка прибула з фронту. На з'їзді був обраний Донський козачий військово-революційний комітет на чолі з козаками-фронтовиками Ф. Г. Подтелковим та М. В. Кривошликовим, якому було доручено організувати боротьбу з кадетсько-каледінською контрреволюцією і взяти владу на Дону в свої руки.

В. І. Ленін високо оцінив з'їзд козаків в Кам'янській. Виступаючи на Надзвичайному Всеросійському з'їзді залізничників, В. І. Ленін говорив: «...нехай тепер пани Рябушинські з панами капіталістами Франції й Англії і з румунським королем, нехай сумують і плачуться за свою долю: остання їхня ставка бита навіть на Дону...»³⁴ Володимир Ілліч прийняв делегацію козаків, направлену від імені Кам'янського з'їзду в Петроград³⁵. За пропозицією В. І. Леніна делегація козаків виступила на засіданні Петроградської Ради і на III Всеросійському з'їзді Рад.

В ході успішних боїв уже наприкінці січня Донецький басейн був повністю визволений від білокозачих заколотників. Радянські війська вступили в Таганрог. Переконавшись в провалі своєї авантюри, 29 січня генерал Каледін застрелився.

З визволенням Донбасу боротьба з кадетсько-каледінською контрреволюцією не була закінчена. Необхідно було прискорити взяття Ростова і Новочеркаська. Молода республіка Рад в ці грізні дні була в крутному становищі. 18 лютого 1918 р., порушивши умови перемир'я, імецьке командування почало наступ по всьому фронту. В зв'язку з цим В. І. Ленін направив 23 лютого телеграму В. О. Антонову-Овсінку: «Сьогодні ж що б то не стало взяти Ростов»³⁶.

Виконуючи директиву вождя, революційні частини в ніч на 24 лютого зайняли Ростов, а через два дні вступили в Новочеркаськ.

Так під керівництвом Комуністичної партії, особисто В. І. Леніна б'єднаними зусиллями збройних сил Російської і Української республік, а також повсталими трудящими масами Дону була розгромлена каледінщина.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 413.

³⁴ Там же, стор. 437.

³⁵ Див. про цю зустріч спогади члена делегації О. В. Мандельштама. Партійний архів Ростовської області, ф. 32, оп. 3, од. зб. 732, арк. 7—8.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 434.

О. И. ПРИИМЕНКО

РОЛЬ БІЛЬШОВИКІВ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФСПІЛОК ПРИДНІПРОВ'Я І ДОНБАСУ (1905—1907 рр.)

Історія радянських профспілок і досвід Комуністичної партії в організації і керівництві ними недостатньо висвітлені в історико-партійній літературі. Праці С. С. Айнзафта, М. Рожкова, М. П. Колокольникова, В. Г. Гриневича і В. В. Святловського¹, що були написані до Великої Жовтневої соціалістичної революції¹, що були написані до Великої Жовтневої соціалістичної революції і в перші роки Радянської влади, по суті, висвітлювали фактичну сторону профспілкового будівництва, не аналізували розбіжностей між більшовиками й меншовиками з корінних питань профспілкового руху і, зокрема, партійного керівництва профспілками.

В довоєнний період історія профспілок початкового періоду їх існування майже не розроблялася. Причиною цього була невірна думка Сталіна, ніби справжні профспілки в Росії з'явилися тільки після лютого 1917 р. Після XX з'їзду КПРС стала помітною увага радянських істориків до профспілок нашої країни. З'явилися книги, брошури і статті, присвячені робітничому і профспілковому руху в Росії і, зокрема, на Україні².

Однак не зроблено ще жодної спроби показати участь більшовиків в організації профспілок у період їх масового виникнення в Придніпров'ї і Донбасі, хоча це питання деякою мірою висвітлене в брошурах В. Модестова, О. Стадника і М. Прохоренка, в статті Р. Парфьонова. В книгах І. Берхіна «Луганский профсоюз металлстов» і «Луганская большевистская организация в период первой русской революции» детально показана Луганська спілка металістів³. І. Берхін характеризує роль більшовицької організації Луганська у створенні спілки металістів та інших профспілок міста, проте переоцінює діяльність К. Є. Ворошилова і мало говорить про інших активних членів більшовицької організації. Він невірно стверджує, що в 1906 р. в Луганську діяла Рада робітничих депутатів, помилково вважаючи

¹ С. С. Айнзафт. Профессиональное движение в России в 1905—1907 гг., М., 1925; Н. Рожков. К методологии истории профессионального движения. «Материалы по истории профессионального движения в России». Сборник 4, М., 1925; Н. П. Колокольников. Профессиональное движение и союзы в России, СПб, 1908; В. В. Святловский. История профсоюзного движения в России, СПб, 1907.

² Н. П. Антропов, И. Л. Борщенко и др. История профдвижения в СССР, М., 1961; В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957; Р. О. Парфьонов. Борьба Комунистичної партії за створення професійних спілок на Україні в період революції 1905—1907 рр., «Наукові записки» Інституту історії АН УРСР, 1955, т. 6; А. Стадник, М. Прохоренко. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1959.

³ Ці книги видані в Москві у 1947 р.

Делегатські збори паровозобудівного заводу Гартмана Радою робітничих депутатів.

В даному повідомленні автор намагається показати роль більшовиків в організації і керівництві профспілками в Придніпров'ї і Донбасі під час першої російської революції, зокрема в 1906 р. Доділення цієї теми утруднюється тим, що архівні матеріали і періодична преса майже не збереглися. До того ж, у 1906 р. соціал-демократичні організації формально були об'єднаними, і ця обставина не завжди сприяла з'ясуванню гостроти принципіальної боротьби між більшовиками і меншовиками з питань профспілкового будівництва у Придніпров'ї і Донбасі.

На початок першої російської революції Придніпров'я і Донбас включали всю територію Катеринославської, північну частину Таврійської, північно-східну — Херсонської, південну — Харківської губернії і західні округи Облaсті Війська Донського. Незважаючи на адміністративну роз'єднаність, вони становили єдиний комплекс вугільної, залізорудної і металургійної промисловості півдня Росії. Цей район економічно склався на кінець ХІХ ст. На початку ХХ ст. тут виникли такі центри: Донбас — вугілля, Криворіжжя — залізна руда, Ікополь — марганець; Катеринослав, Каменське — металургія; Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ, Гуляй-Поле і Великий Токмак — ільськогосподарське машинобудування⁴. Придніпров'я і Донбас були центром формування найбільш революційного класу — промислового пролетаріату Росії і України. У 1905 р. тут нараховувалося близько 800 тис. робітників, тобто половина всіх промислових робітників України⁵.

Жорстока експлуатація і політичне безправ'я робітників Придніпров'я і Донбасу сприяли швидкому створенню в цьому районі партійних організацій РСДРП, які очолили класову боротьбу і на початок 1905 р. уже мали значний досвід класових боїв. Металісти й гірники взяли активну участь у січнево-лютневих страйках, по-бойовому провели жовтневий страйк, із зброєю в руках виступили на штурм армізму у грудні 1905 р. Грудневі збройні повстання в Олександрівську, Долгінцевому і Горлівці були вищим проявом класової свідомості робітників.

У ході страйкової боротьби робітники великих підприємств на нелегальних зборах обговорювали завдання і плани проведення страйків, виробляли колективні вимоги до адміністрації заводів, обирали делегатів, депутатів або уповноважених з робітників, які добре знали потреби своїх товаришів по праці. Делегатські (депутатські) збори і збори уповноважених були по суті зародком професійних спілок, ідея створення яких жила в свідомості робітників Придніпров'я і Донбасу ще задовго до початку революції.

До революції 1905 р. робітники і службовці Придніпров'я організували різні товариства взаємної допомоги, як, наприклад, «Товариство трудівників газетної і друкованої справи» (1902), «Товариство взаємодопомоги лікарів», «Товариство штейгерів» (1894), «Товариство вчителів початкових шкіл Катеринославської губернії» (1899) та ін.⁶

⁴ А. Хижняк. Нижнее Приднепровье. М., 1956, стор. 34.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1905, спр. 2609, арк. 3, 3-зв.; Н. П. Петров. Числе служащих и рабочих на русских железных дорогах, СПб, 1909, стор. 66—67; С. Амальрик. К вопросу о численности и географическом размещении стачечков в Европейской России в 1905 г., «Исторические записки», т. 52, М., 1955, стр. 154—155.

⁶ Г. Новополин, И. Бронштейн. Очерки развития профессионального движения на Днепропетровщине, Днепропетровск, 1927, стор. 5—6.

Проте, ці товариства не задовольняли всіх потреб тих, кого вони об'єднували, бо ставили перед собою дуже вузькі, суто матеріально-побутові завдання.

Широкий розмах страйкового руху, участь у ньому сотень тисяч робітників поставили перед партією питання про організацію професійних спілок, здатних керувати страйками і відстоювати колективні вимоги робітників.

Особливістю російських профспілок було те, що вони створювалися після виникнення робітничої партії. Перед більшовиками Росії з появою профспілок постало завдання детально вирішити питання про відносини між партією і професійними спілками, про ставлення робітничої партії до непролетарських спілок. Вказуючи на завдання профспілок, В. І. Ленін підкреслював: «Професійні організації не тільки можуть принести величезну користь у справі розвитку і зміцнення економічної боротьби, але й стати дуже важливим пособником політичної агітації і революційної організації»⁷. В передовій газеті «Пролетарий» вказувалось на необхідність встановлення правильних відносин між партійними і профспілковими організаціями. «Отже, завдання щодо професійних організацій, — підкреслювалося в статті, — не обмежувати, а навпаки — розширювати їхні рамки, полегшуючи доступ до них найширшим верствам робітників, щоб таким чином розширити коло нашого ідейного впливу, створити широкі і міцні бази нашої майбутньої, легальної політичної партії»⁸.

Проте на місцях не завжди правильно підходили до організації професійних спілок. Так, на нараді соціал-демократичних комітетів Катеринослава, Харкова, більшовицької групи Києва та ін., що відбулася в кінці липня 1905 р. у Києві, було ухвалено, ніби вся енергія робітничого класу має бути спрямована на політичну боротьбу, а організація професійних спілок здатна ослабити революційну енергію робітників і відвернути їхню увагу від політичних завдань. Учасники наради висловилися за те, що соціал-демократія не повинна брати на себе ініціативу створення профспілок⁹. Саме цим і пояснюється та обставина, що до осені 1905 р. у Придніпров'ї і Донбасі їх було ще замало. З січня до жовтня, зокрема, тут було створено лише кілька профспілок. У лютому під впливом очолюваних більшовиками Депутатських зборів на заводі Гартмана мала місце спроба місцевих прикажчиків організувати свою професійну спілку. Проте між фундаментами спілки не було єдності і ця спроба не вдалася¹⁰.

До жовтневого страйку найбільш бойовою й організаційно міцною у Донбасі була спілка робітників Костянтинівського пляшкового заводу. З 15 вересня 1905 р. до 4 вересня 1906 р. вона існувала нелегально, але, незважаючи на це, зросла до 500 чоловік і за короткий час домоглася 8-годинного робочого дня, підвищення заробітку на 30%, встановлення контролю при розподілі робіт і оцінці їх якості та ін. Головою цієї профспілки був меншовик Г. Білоусов¹¹.

Особливо бурхливо проходив процес створення професійних спілок у Придніпров'ї і Донбасі під час і після жовтневого політичного страйку. У Катеринославі, наприклад, за період жовтневого страйку їх було створено 11¹².

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 411.

⁸ Газ. «Пролетарий», 27 липня 1905 р.

⁹ Газ. «Пролетарий», 23 серпня 1905 р.

¹⁰ Отчеты профессионального общества приказчиков города Луганска за 1907 год, Луганск, 1908, стор. 13.

¹¹ Журн. «Вестник труда», 1906, № 7, стор. 14; газ. «Южная заря», 8 лютого 1907 р.; журн. «Летопись революции», 1927, № 1, стор. 193.

¹² Журн. «Летопись революции», 1930, № 6, стор. 41.

Ради робітничих депутатів, що виникли в жовтні 1905 р., відразу ж встановили тісний зв'язок з профспілками. Так, Катеринославська Рада робітничих депутатів на своєму засіданні 16 листопада 1905 р. обговорила й затвердила зразковий статут і вирішила сприяти робітникам в організації професійних спілок¹³. Першими застосували цей статут друкарі Катеринослава, оголосивши в листопаді 1905 р. про організацію свого професійного товариства¹⁴.

З ініціативи і з допомогою Катеринославської Ради робітничих депутатів були створені профспілки слюсарів, булочників, кондитерів, робітників трамваю, кравців та ін.

Особливістю цього періоду було те, що профспілки почали створювати не тільки робітники, а й службовці заводів, банків і установ. Так, 13 листопада 1905 р. в приміщенні яхтклубу с. Каменського зібралися службовці Дніпровського металургійного заводу, щоб організувати «Спілку службовців при Дніпровському заводі Південноросійського Дніпровського металургійного товариства». Ця профспілка ставила своєю метою поліпшення побуту службовців, зміцнення правового становища кожного члена спілки, введення товариського суду, взаємодопомоги і т. д.¹⁵

Соціал-демократичні організації Луганська, Єнакієва, Дебальцева і Алчевська докладали багато зусиль, щоб створити профспілки металістів і гірників під своїм керівництвом. Члени соціал-демократичних організацій проводили агітацію на щоденних мітингах і зборах. У грудні 1905 р. монтер ст. Дебальцево більшовик Я. Дебелий агітував за створення профспілки на Павлівському руднику. Він закликав об'єднати «Спілку робітників» з партією соціал-демократів. Багато робітників записалося в спілку¹⁶. На заводі «ДЮМО» в Алчевську спеціальна комісія під головуванням інженера В. Харченка працювала над статутом спілки металістів. Член цієї комісії фельдшер О. Шохіна наполягала на приєднанні спілки до соціал-демократів¹⁷.

Поразки в грудневому збройному повстанні і репресії, що почалися після нього, загальмували профспілковий рух у Придніпров'ї і Донбасі. Проте металісти й гірники цього краю вперто не здавали завойованих позицій. У травні—липні 1906 р. прокотилася нова хвиля мітингів і страйків. Місцеві соціал-демократичні організації розпочали випускати листівки, в яких закликали робітників збиратися з силами, готуватися до нових виступів, до збройного повстання, об'єднуватися в профспілки. Уже в річницю «Кривавої неділі» по всьому Придніпров'ю і Донбасу була розповсюджена листівка Катеринославського комітету РСДРП та інших соціал-демократичних організацій «До річниці 9 Січня». Коли в січні 1906 р. в Олександрівську були закриті залізничні майстерні Курсько-Харківсько-Севастопольської дороги, місцева соціал-демократична організація листівкою «До всіх» закликала робітників відповісти на свавілля влади і капіталістів, згуртувати сили й об'єднатися в профспілки для рішучого виступу проти «нобителів»¹⁸.

Під впливом соціал-демократичної агітації серед робітників Придніпров'я і Донбасу весною 1906 р. посилювалася тяга до економічної боротьби. Вони намагалися протиставити об'єднанням підприємців

¹³ История профдвижения в СССР, М., 1961, стор. 27.

¹⁴ Газ. «Приднепровский край», 17 листопада 1905 р.

¹⁵ Газ. «Приднепровский край», 23 листопада 1905 р.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, 7 д-во, 1906, спр. 508, арк. 4, 4-зв.

¹⁷ ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, т. 1, 1906, спр. 1512, арк. 4, 55.

¹⁸ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 11, оп. 1, 1906, спр. 521, рк. 1.

свої робітничі професійні організації. Царський уряд, переконавшись, що зростання революційного професійного руху самими лише репресіями не зупинити, негайно почав розробляти закон про профспілки. Цей закон вийшов у світ 4 березня 1906 р. під назвою «Тимчасові правила про професійні товариства, створювані для осіб, зайнятих на торгових і промислових підприємствах, чи для власників цих підприємств».

«Тимчасові правила» повністю ставили організацію профспілок під нагляд поліцейських властей. Навіть слово профспілка в законі було замінено на «професійне товариство». Багато категорій робітників і службовців, як, наприклад, залізничники, банківські працівники, сільськогосподарські працівники та ін. були позбавлені права об'єднуватися в спілки. Згідно з законом діяльність профспілок зводилась до «з'ясування розмірів заробітної плати та інших умов праці в різних галузях промисловості і торгівлі», «видачі допомоги своїм членам», «влаштуванню кас» і т. д. Профспілкам заборонялося об'єднуватися у межах міста, губернії чи країни, щоб не допустити поширення революційного досвіду окремих спілок¹⁹. Царський закон дозволяв існування роз'єднаних, нічим не зв'язаних між собою місцевих професійних спілок.

Реєстрація професійних товариств була обумовлена численними формальностями, що часто призводило до неможливості організації і діяльності профспілок. З появою «Тимчасових правил» між більшовиками і меншовиками виникли серйозні розбіжності у ставленні до цього закону. Більшовики, стоячи на позиціях революційної класової діяльності профспілок, вважали царський закон лише можливістю легалізації тієї чи іншої спілки, виходячи з конкретних умов. Меншовики зустріли закон від 4 березня 1906 р. як дозвіл відкрито створювати професійні спілки. У своїй діяльності вони повністю дотримувалися першого параграфу резолюції IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП про те, що партія повинна підтримувати прагнення робітників до професійної організації і всіма засобами сприяти створенню «безпартійних професійних спілок»²⁰. Ці розбіжності між більшовиками і меншовиками в питанні професійного будівництва надзвичайно гальмували процес виникнення профспілок, як активних організаторів робітничого руху.

Революційна хвиля травнево-липневого періоду 1906 р. на Придніпров'ї і в Донбасі викликала помітне зростання профспілок. Більшовицькі агітатори Заводського і Залізничного районів Катеринослава, Мелітополя, Олександрівська та інших міст Придніпров'я вели агітацію за профспілки майже на всіх великих підприємствах²¹. Серед робітників створювались ініціативні групи для проведення прийому в члени створюваних спілок, для складання зразкових статутів, для консультацій з організаційних питань. 27 травня 1906 р. була зареєстрована профспілка робітників мукомельних і крупорушних млинів Катеринослава²². Спілка мала великий вплив не тільки в місті, а й губернії. Згодом такі спілки з'явилися в Павлограді, Олександрівську та ін. У червні зареєстрували свої спілки робітники булочно-кондитерського виробництва, ковальсько-каретної справи, лісопилки і лісоскла-

¹⁹ История профдвижения в СССР, стор. 40, 41.

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. ч. I, К., 1954, стор. 108.

²¹ П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961, стор. 101; Профсоюзное движение служащих Украины. Сборник (1906—1907), Харьков, 1925, стор. 252.

²² Журн. «Вестник труда», 1906, № 1, стор. 4.

дів, по обробці дерева, швеці, аптекарі. Найбільш діяльною була спілка булочників, на чолі якої стояв представник революційної соціал-демократії В. Скороход²³.

На початку липня у Бердянському повіті виникають профспілки портових робітників, заготівників та ін.²⁴ Під впливом очолюваної більшовиком «Антоном» спілки металістів, що об'єднувала робітників заводів сільськогосподарського реманенту Великого Токмака, виникла спілка робітників ливарного заводу Нейфельда в с. Вальдгейм Бердянського повіту. 19 липня ця спілка організувала страйк, висунувши 7 вимог, найголовнішими з яких були збільшення зарплати на 20% і оплата тих днів, коли проходив страйк²⁵.

Велику роботу по створенню профспілок металістів, прикажчиків, робітників ремісничих майстерень у Мелітополі, Генічеську, Оріхові, а також у сс. Акимівка і Михайлівка провела Мелітопольська соціал-демократична організація. В протоколі конференції Північного району Кримського союзу РСДРП (жовтень 1906 р.) відзначалося, що майже на всі місцеві спілки, а їх було тут 15, впливали соціал-демократи²⁶.

Характерною особливістю профбудівництва в Придніпров'ї у травні—червні 1906 р. було те, що робітники-металісти дещо запізнилися з створенням своїх профспілок. Це пояснюється тим, що організації робітників-металістів у кінці 1905 — на початку 1906 рр. були розгромлені, а активісти — піддані масовим репресіям. Металісти Придніпров'я звільнялись з роботи у масовому масштабі, а заводи закривались. Однак більшовики Заводського району Катеринослава вели широку агітацію за створення профспілки металістів. 4 червня 1906 р. на Чечелівці, в народному театрі товариства тверезості, зібралось понад 1500 робітників з Брянського цвяхового та інших заводів, щоб створити спілку металістів. Представник соціал-демократичної організації розповів про мету і значення спілки. В процесі обговорення проекту статуту спілки виникли гострі суперечки навколо пункту про розмір членських внесків. Пропонувалось два варіанти: відчислити однаковий розмір членських внесків чи застосовувати прогресивно-подоходну форму внеску. Проте голосування не відбулось і для остаточного вирішення цього питання було створено тимчасове бюро фундаторів, яке виконувало функції правління профспілки робітників металу до виборів його загальними зборами. 11 липня тисяча учасників загальних зборів робітників-металістів затвердили проект статуту спілки. Спірне питання про членські внески було вирішене так: місячний внесок дорівнювався одному проценту від заробітку і 50 коп. вносились при вступі до спілки. Тут же було обрано комісію з п'яти чоловік для реєстрації статуту²⁷: Краснов, Я. Вишневецький (есер), П. Маркін, М. Міллер і М. Трошин (більшовики)²⁸. Робітники зібрали необхідні для реєстрації статуту гроші. 23 липня на загальних зборах робітників-металістів було обрано правління з 13 членів і 13 кандидатів. До складу правління ввійшли Г. Петровський, П. Маркін,

²³ Г. Новополни. Очерки развития профессионального движения среди рабочих на Днепропетровщине. Днепропетровск, 1927, стор. 16.

²⁴ Газ. «Южный голос», 18 липня 1906 р.

²⁵ Профессиональное движение служащих Украины, стор. 203; газ. «Южный голос», 29 липня 1906 р.

²⁶ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., Симферополь, 1955, стор. 158—159.

²⁷ Газ. «Горнозаводской листок», 8, 15 липня 1906 р.

²⁸ ЦДА УРСР, ф. 1597, оп. 1, 1905, спр. 87, арк. 104; Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации и революционных событий 1904—1906, Екатеринослав, 1924, стор. 112.

М. Трошин (голова), М. Міллер (більшовики), В. Жолтенський (меншовик) та ін.²⁹ Серед кандидатів у членн правління був більшовик І. Меренков.

В кінці липня був затверджений статут спілки робітників-металістів Дніпровського заводу. До спілки ввійшло 805 робітників з 13 цехів, її очолював соціал-демократ П. Денисов³⁰. Правління Катеринославської спілки металістів, очолюване більшовиками, прагнуло до створення обласної професійної спілки металістів Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, проте власті перешкодили цьому³¹.

До осені 1906 р. профспілки металістів виникли в Нікополі, Бердянську, Олександрівську, Маріуполі, Нижньодніпровську. Організаційно вони були тісно зв'язані з Катеринославською спілкою, яка швидко завоювала серед робітників авторитет бойової, дисциплінованої пролетарської організації. У жовтні 1906 р. журнал «Рабочий союз» повідомляв: «У Катеринославі спілка робітників по металу ще в липні місяці нараховувала близько 800 чоловік, тепер же в ній понад 1,5 тис. чоловік. Останнім часом там робляться спроби встановити постійні зв'язки із заводським районом Донецького басейну, де роботою на металургійних заводах зайнято багатотисячне робітниче населення»³². На початку жовтня 1906 р. в Катеринославі було зареєстровано 24 спілки³³.

Профспілковий рух у Донецькому басейні проходив дещо повільніше порівняно з іншими промисловими районами і центрами. Тільки влітку 1906 р. тут почалось пожвавлення. На шахтах і металургійних заводах обирались тимчасові комісії для вироблення проектів статутів, прийому нових членів, збирання коштів.

Першою легалізувалася спілка гірників Грушевсько-Власівського району Донської області, статут якої був затверджений 21 червня 1906 р.; згодом — профспілка «Грушевський антрацит» цього ж району; а 28 липня — професійне товариство робітників-металістів Донецько-Юр'ївського заводу, що на кінець жовтня налічувало 1220 членів³⁴.

Загальне революційне піднесення влітку й восени 1906 р. не обійшло і Донецький басейн. Це сприяло збільшенню профспілок. У листопаді 1906 р. «Вестник труда» повідомляв: «Тепер налічуються в Донецькому районі такі зареєстровані металургійні спілки: Юр'ївська, Маріупольська, Петровська, Гартманівська і Дружківська». На реєстрацію були подані статuti спілок металістів Юзівки, Горлівки і Краматорського заводу. До листопада власті затвердили статут профспілки гірників Карповського, Софіївського, Пастуховського, Риковського, Алчевського і Макіївського рудників³⁵.

Перші легалізовані спілки гірників зустрічали величезні труднощі. Профспілки не мали підготовлених активістів-організаторів. Крім того, далеким від міста спілкам гірників важко було налагодити культурно-освітню роботу, подати шахтарям юридичну та медичну допомогу. Вони зазнавали необмеженого тиску з боку місцевих властей.

²⁹ Газ. «Южная заря», 25 липня 1906 р.; Матеріали по історії..., стор. 126

³⁰ Матеріали по історії..., стор. 126; ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, т. I, 1907, спр. 1748, арк. 143в.

³¹ Г. Новополін и И. Бронштейн. Очерки развития профессионального движения на Днепропетровщине, стор. 9.

³² Журн. «Рабочий союз», 1906, № 1, стор. 12.

³³ Журн. «Вестник труда», 1906, № 1, стор. 4.

³⁴ Газ. «Горнозаводской листок», 4 вересня 1906 р.; журн. «Вестник труда» 1906, № 3, стор. 13.

³⁵ Журн. «Вестник труда», 1906, № 5, стор. 11.

В цей час широко розгорнула роботу по створенню профспілки на паровозобудівному заводі Гартмана, де працювало 4,2 тис. металістів, одна з найсильніших більшовицьких організацій Донбасу — Луганська. На засіданні місцевого комітету РСДРП були обрані фундатори профспілки металістів. Вони послали на затвердження проект статуту і розгорнули діяльність по залученню робітників у члени профспілки. Профспілковим активістам в цьому подавали допомогу агітатори партійного комітету. До кінця вересня 1906 р. в члени «Професійного товариства робітників заводу російського товариства машинобудівних заводів Гартмана» було прийнято понад 800 чоловік.

600 учасників загальних зборів спілки у жовтні 1906 р.³⁶ затвердили статут профспілки, обрали правління і ревізійну комісію. До складу правління ввійшли К. Ворошилов, П. Пузанов, Д. Паранич, І. Литвинов, Д. Гуров, Л. Нестеренко (більшовики), М. Фрідкін, В. Будаков, Ф. Недзельський та ін.³⁷ Правління профспілки заводу Гартмана насамперед добилося для себе від адміністрації заводу приміщення, де фактично стали проводити свою роботу загальнономіський і заводський партійні комітети. Спілка металістів заводу Гартмана відіграла провідну роль серед профспілок Луганська. Його активісти взяли активну участь у створенні професійних організацій друкарів, прикажчиків, булочників і кондитерів. Наприкінці 1906 р. профспілка робітників заводу Гартмана налічувала 2 тис. членів з 4,2 тис. робітників, що працювали на підприємстві³⁹.

Місцеві газети «Южная заря», «Приднепровский край» влітку й восени 1906 р. майже в кожному номері повідомляли про збори, на яких засновувались спілки робітників різних професій Придніпров'я і Донбасу. З грудня 1906 р. до лютого 1907 р. в результаті спаду революційного руху і посилення реакції в профспілковому русі краю намітився різкий спад. За цей час було зареєстровано всього три профспілки. На кінець 1906 р. в Придніпров'ї і Донбасі діяла 71 профспілка, 52 з них — у Придніпров'ї і 19 — у Донбасі⁴⁰.

Губернські власті часто відхиляли реєстрацію великих спілок металістів: Новоросійського (Юзівка), Краматорського і Маріупольського металургійних заводів. Ці заводи належали іноземним капіталістам, які, користуючись особливою підтримкою царизму, вперто запечували створення профспілок на своїх заводах.

Під керівництвом партійних організацій Придніпров'я і Донбасу місцеві профспілки захищали економічні й правові інтереси робітничого класу, розвивали революційний рух. Профспілкові організації очолювали страйкову боротьбу робітників, спрямовану проти свавілля підприємців, які намагалися зменшити заробітну плату, продовжити робочий день, погіршити побутові умови металістів і гірників. Так, профспілка заводу Гартмана організувала 29 листопада 1906 р. одноденний політичний страйк протесту проти суду над робітниками, що брали участь у революційних виступах 1905 р. Всі робітники не ви-

³⁶ И. Берхин. Луганская партийная организация в период первой русской революции, стор. 116; газ. «Труд», 23 листопада 1936 р.

³⁷ Газ. «Труд», 23 листопада 1936 р.; И. Берхин. Луганская партийная организация в период первой русской революции, стор. 116; газ. «Северный Донец», 5 жовтня 1906 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1131, арк. 2; Высший подъем революции 1905 года. Сборник документов и материалов, ч. 1, кн. II, М., 1959, стор. 102.

³⁸ И. Берхин. Луганский профсоюз металлистов, стор. 68.

³⁹ В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 47.

⁴⁰ Підраховано автором на основі опублікованих джерел та по ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 4 д-во, 1907, спр. 71, ч. II, арк. 14—17.

йшли на роботу і заявили рішучий протест директорові заводу. Суд був відкладений. На другий день директор запросив до себе членів правління і заявив їм, що визнає спілку⁴¹.

Профспілки, організовуючи страйки, добилися поліпшення умов праці, скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати. Профспілка робітників крупорушок і млинів Катеринослава успішно провела 22-денний страйк. Робітники всіх млинів міста домоглися введення тризмінної восьмигодинної роботи. Профспілка друкарів у першій боротьбі добила підвищення зарплати у Яковлевській друкарні і скасування понаднормових робіт в усіх друкарнях Катеринослава⁴². Правління профспілки друкарів Луганська організувало страйк друкарів у листопаді 1906 р., в результаті якого власники друкарні змушені були задовольнити всі вимоги робітників⁴³.

У цих страйках робітники виявили свою солідарність, професійні спілки надавали одна одній допомогу в боротьбі з капіталістами. Так, робітники Донецько-Юр'ївського заводу зібрали 1700 крб. для страйкуючих Дружківки⁴⁴. Активні страйкові виступи на Придніпров'ї і Донбасі влітку й восени 1906 р. проводились, як правило, під керівництвом профспілок, очолюваних представниками місцевих організацій РСДРП.

Профспілки вели енергійну боротьбу з безробіттям. Ініціаторами цього виступали спілки металістів Катеринослава й Луганська. Вони створили бюро безробітних, яке видавало допомогу тим, що не мали роботи, збирало кошти, влаштовувало на роботу⁴⁵. 17 липня на загальних зборах безробітних Катеринослава була обрана загально-міська комісія безробітних у складі 9 чоловік, яка звернулася до всіх робітників почати збір коштів для безробітних. Комісія зажадала від міської думи Катеринослава організувати для безробітних громадські роботи, передати комісії кошти, що призначались для безробітних⁴⁶.

Профспілки Придніпров'я і Донбасу подавали безробітним також медичну і юридичну допомогу, проводили серед них культурно-освітню роботу. Так, правління спілки металістів Брянського заводу організувало лекції з історії Росії, з юридичних наук, географії і економіки. Для читання лекцій залучались кращі професори Катеринославського Вищого гірничого училища. Запрошували також лекторів Харкова і навіть Москви. На Брянському заводі була відкрита бібліотека, у створенні якої брав участь Г. І. Петровський. Великою популярністю користувалися у робітників Катеринослава концерти і вистави. Профспілки відкривали також вечірні школи, продавали книги й газети. Луганська спілка металістів відкрила для дітей робітників двокласну школу, а для дорослих — недільну загальноосвітню школу і вечірні курси, де навчалось близько 300 чоловік⁴⁷.

У профспілкових бібліотеках часто можна було знайти революційну літературу, зокрема твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. У січні 1907 р. губернське присутствіє поставило питання перед губернатором про закриття двох найбільших профспілок — Дружківської і Костянтинівської, які активно проводили революційну пропаганду⁴⁸.

⁴¹ Журн. «Вестник труда», 1906, № 1, стор. 4.

⁴² Там же, стор. 8.

⁴³ Газ. «Донецкий колокол», 19 листопада 1906 р.

⁴⁴ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 4, спр. 555, арк. 54, 55.

⁴⁵ Газ. «Южная заря», 5 січня 1907 р.

⁴⁶ Газ. «Южная заря», 27 липня 1906 р.; газ. «Приднепровский край», 3 та 26 серпня 1906 р.

⁴⁷ Журн. «Вестник труда», 1906, № 5, стор. 16; Истодия профдвижения в СССР, стор. 48.

Незважаючи на великий вплив більшовиків на профспілки, все ж на чолі окремих, особливо новостворених спілок, стояли меншовики і перешкоджали проведенню в життя ленінських настанов про роботу соціал-демократів у профспілках. Утруднювала роботу і та обставина, що в ряди профспілкових активістів засилювались агенти охоранки, які поширювали серед відсталої частини робітників провокаційні вигадки про діяльність правління спілок.

Переборюючи труднощі й помилки в роботі, профспілки невпинно зміцнювались. Місцеві партійні комітети, бачачи зростаючу роль профспілок, розробляли правильні принципи побудови профспілок і насамперед встановлювали тісні взаємовідносини між спілками однієї галузі виробництва. За прикладом столичних профспілок почали організуватися центральні бюро професійних спілок. Першими влітку 1906 р. організували Центральне бюро профспілки Катеринослава, куди, як до міжспілкової організації, входило 32—35 виборчих представників, а до виконавчого органу — секретаріату — 5. До складу Центрального бюро, поряд з більшовиками, входили також представники інших партій⁴⁹. Центральні бюро виникли в Генічеську, Мелітополі, Бердянську⁵⁰. Катеринославське Центральне бюро під керівництвом більшовика С. В. Модестова видавало і розповсюджувало по всьому півдню Росії популярний тоді журнал «Вестник труда», якого було випущено 10 номерів⁵¹.

У листопаді 1906 р. з ініціативи більшовиків була організована Довідкова комісія для об'єднання професійного руху всього Донбасу. У грудні комісія обрала Центральне бюро профспілок Донецького басейну. Велику допомогу профспілкам у справі їх об'єднання подала газета «Донецкий колокол», яка у грудні перейшла в руки місцевих більшовиків⁵².

Організація центральних бюро в Придніпров'ї і Донбасі значно зміцнила місцеві профспілки. Хоч ці органи і не мали офіціальних повноважень, вони користувалися великим авторитетом у робітників. з їх рішеннями рахувалися навіть підприємці.

Профспілки Придніпров'я і Донбасу були учасниками майже всіх галузевих всеросійських конференцій. Так, у серпні 1906 р. на московській конференції кравців Росії був представник від міст Придніпров'я. У лютому 1907 р. на всеросійській конференції робітників-металістів були делегати від Придніпров'я і Донбасу. Делегатом від Луганська був К. Є. Ворошилов.

У своїй діяльності профспілки зустрічали шалений опір з боку підприємців. Проте профспілковий рух зростав і ширився. Начальник Катеринославської охоранки змушений був визнати: «Широке поширення за останній час професійних товариств, що перебувало переважно під впливом революційних організацій, і наполеглива рекомендація з їх боку членам партії висувати свої кандидатури в члени правління спілок, організаційні та інші комісії є серйозною небезпекою для державного порядку»⁵³.

В запеклих боях першої російської революції робітничий клас створив свої організації — профспілки, які стали надійними помічниками партійних організацій.

⁴⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1907, спр. 18, ч. 2, арк. 2.

⁴⁹ Журн. «Рабочий союз», 1906, № 6, стор. 13.

⁵⁰ Журн. «Профессиональный вестник», 1907, № 7, стор. 12.

⁵¹ В. Гриневич. Профессиональное движение рабочих в России, СПб, 1908, стор. 108.

⁵² Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 269.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, т. 1, 1907, спр. 1870, арк. 35—36.

Замітки

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИКІВ ЗА УЧАСТЬ СОЛДАТСЬКИХ МАС В БОЯХ ЗА ВЛАДУ РАД НА ПІВДНІ РОСІЇ (ГРУДЕНЬ 1917 р.—СІЧЕНЬ 1918 р.)

Своєю революційною роботою серед солдатських мас більшовики залишили панівні класи без збройної опори в боротьбі проти пролетарської революції. Комуністична партія добилась того, що значна частина солдатів із зброєю в руках брала участь у боях за встановлення та зміцнення Радянської влади. Ця обставина стала однією з причин перемоги Жовтневої революції.

Про революційну роботу більшовиків в армії під час підготовки та проведення Жовтневої революції написано чимало¹. Однак досі немає спеціальної праці про діяльність більшовиків по залученню солдатських мас гарнізонів півдня Росії на бік пролетаріату. А саме тут у дні Жовтневої революції більшовики вели гостру боротьбу проти буржуазних і дрібнобуржуазних партій за завоювання військ. Частково це питання висвітлено в книзі П. Надинського². Революційній діяльності більшовиків в тилкових гарнізонах України в період підготовки соціалістичної революції присвятив свою дисертацію Ю. Розенфельд³. Проте він обмежився лише періодом підготовки Жовтневої революції. Діяльності більшовиків Румунського фронту по завоюванню солдатських мас в період підготовки та проведення соціалістичної революції присвячена дисертація М. Калиненка⁴. Цікавий матеріал про зв'язки більшовиків Румунського фронту з Одеським комітетом РСДРП(б) подається в статті А. Василькова⁵. В даному дослідженні ставиться завдання показати боротьбу більшовиків за участь солдатських мас у боях за встановлення Радянської влади на півдні Росії, де розміщувалися гарнізони Одеського військового округу. Округ охоплював великий район: Херсонську, Таврійську, Бессарабську та Катеринославську губернії.

Найбільшим гарнізоном округу був одеський. В Одесі знаходились штаб округу, деякі тилкові управління Румунського фронту, військові навчальні заклади та військові частини. Чисельність одеського гарнізону восени 1917 р. становила 80 тис. чоловік⁶. Великі військові

¹ Х. Муратов. Революционное движение в русской армии в 1917 г., М., 1958; М. Капустин. Солдаты Северного фронта в борьбе за власть Советов, М., 1957; та ін.

² П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. II, Симферополь, 1957.

³ Ю. Н. Розенфельд. Борьба большевиков за революционизирование солдатских масс в тыловых гарнизонах на Украине в период подготовки социалистической революции. Автореферат, Харьков, 1963.

⁴ М. А. Калиненко. Борьба большевиков Румынского фронта за солдатские массы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Автореферат, Одесса, 1964.

⁵ А. М. Васильков. Борьба солдатів Румунського фронту під керівництвом більшовиків за владу Рад (жовтень 1917 р.—січень 1918 р.), «Український історичний журнал», 1964, № 1.

сили були в Катеринославі: 228-й і 271-й піхотні запасні полки, Феодосійський полк, полк ім. отамана Орлика та гайдамацькі частини. Всього в катеринославському гарнізоні було понад 60 тис. чоловік⁷. Значні сили зосереджувалися в Миколаєві. Два полки, один дисциплінарний батальйон та інші дрібні підрозділи знаходились в Херсоні. Три піхотних запасних полки стояли в Сімферополі. Великі гарнізони військ були у Кишиневі, Бендерах, Тирасполі, Феодосії, Севастополі, Бердянську, Маріуполі, Мелітополі та інших містах і населених пунктах округу.

Восени 1917 р. за більшовиками йшла значна частина військ Одеського військового округу. Багато запасних полків, особливо технічні й спеціальні частини, були опорою пролетаріату в боротьбі проти контрреволюції. Однак, наприкінці жовтня 1917 р. влада в губерніях, що входили до складу Одеського військового округу, не перейшла, як і в більшості районів України, до Рад. Контрреволюція тут виявилась більш організованою, ніж сили пролетаріату. Поряд з угодовськими Радами існували атрибути поваленої влади (міські думи, губернські та повітові комісари Тимчасового уряду). З претензією на владу виступали місцеві органи Центральної ради, угодовський Румчерод, а в Криму «Кримський штаб». Листопад 1917 р. минув у посиленій підготовці кожної з сторін до боротьби за владу.

Більшовицькі організації, готуючи маси до збройної боротьби за владу Рад, розгорнули пропаганду декретів Радянської влади про мир і землю, викриваючи контрреволюційні підступи Центральної ради. Особливо цілеспрямованою була робота більшовиків по залученню солдатських мас Одеського військового округу і Румунського фронту на бік пролетарської революції в період підготовки і проведення II з'їзду Румчероду. В результаті більшість частин фронту й округу надіслали делегатами на з'їзд більшовиків та їм співчуваючих. II з'їзд Румчероду відбувся в Одесі з 10 по 22 грудня 1917 р. і прийняв по всіх основних питаннях більшовицькі резолюції, зокрема постанову про вихід військових частин з підлеглості контрреволюційному командуванню і перетворення армії в збройну опору революційних мас. «Армія повинна виконувати волю трудового народу,— говорилося в резолюції,— і підкорятися волі Народних комісарів, що спираються на волю Рад та їх довір'я»⁸.

Велике значення для дальшого розвитку революції на Україні мав I Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся у Харкові 11—12 грудня 1917 р. і оголосив Україну Радянською республікою. Рішення з'їзду викликали нове піднесення революційних сил. Так, більшовики Катеринослава в другій половині грудня 1917 р. створили військово-революційний штаб, який здійснював керівництво боротьбою трудящих за встановлення в місті Радянської влади. Очолили його представники революційних полків і Червоної гвардії Катеринослава⁹. Катеринославська більшовицька організація забезпечувала Червону гвардію зброєю, навчала її бійців військової справи. Для доставки зброї було послано в Тулу члена військової організації комітету РСДРП(б) Б. Ройзенмана. 15 грудня 1917 р. червоногвардійці та революційні солдати місцевого гарнізону роззброїли одну військову частину Тер-

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 37, арк. 14.

⁷ Там же, арк. 12.

⁸ Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 232.

⁹ Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 240.

сько-Кубанської дивізії¹⁰ і всю зброю передали загонам Червоної гвардії.

Солдати місцевого гарнізону і фронтовики, що поверталися додому, брали активну участь у підготовці Червоної гвардії до наступних подій. Так, за дорученням військової організації більшовиків Катеринослава, повернувшись з фронту, В. П. Кураженко¹¹ та Є. І. Пошингер¹² навчали володіти зброєю червоногвардійців заводу «Сіріус» (нині ДЧВЗ), колишній фронтовик більшовик А. З. Горенко став інструктором кулеметної справи на Брянському заводі (нині завод ім. Петровського)¹³.

Але масової участі солдатів місцевого гарнізону в безпосередніх боях за владу Рад у Катеринославі не було. Катеринославський комітет РСДРП(б) і Військово-революційний штаб занадто пізно поставили питання про ізоляцію контрреволюційних офіцерів. Наказ про введення виборного принципу командного складу в частинах гарнізону Військово-революційний штаб видав з великим запізненням¹⁴.

Ця помилка призвела до того, що, незважаючи на своє співчуття більшовикам, напередодні боїв за владу Рад тисячі солдатів розходились по домівках¹⁵. В боях за встановлення Радянської влади в Катеринославі взяла участь тільки частина солдатів Сердюцького полку ім. отамана Орлика¹⁶.

Більш значну роль у боротьбі за владу Рад відіграли солдати в інших центрах Одеського військового округу. Солдатські і матроські маси були вирішальною силою, на яку спиралась нечисленна революційна робітниця Криму в боротьбі за встановлення Радянської влади. Центром боротьби більшовиків з контрреволюцією у Криму став революційний Севастополь. Ще на початку грудня 1917 р. солдати і матроси Севастополя під керівництвом більшовиків провели перевибори суднових і солдатських комітетів, вигнавши з них угодовців¹⁷. Найбільш реакційні офіцери були заарештовані. 15 грудня у Севастополі був створений Військово-революційний комітет, в якому більшість становили більшовики. Головою Ревкому обрали посланця ЦК РСДРП(б) Ю. П. Гавена. До складу Ревкому увійшли також більшовики Н. І. Островська, М. А. Пожаров, П. З. Марченко, І. Л. Сюсюкалов, В. Ю. Драчук, К. Я. Зедін, М. К. Сапронов та ін.¹⁸ 16 грудня 1917 р. влада в Севастополі перейшла до Військово-революційного комітету. Замість розпущеної угодовської Ради революційні маси обрали більшовицьку Раду.

Матроси і солдати севастопольського гарнізону брали активну участь у боях проти військ «Кримського штабу» за встановлення влади Рад у всіх центрах Криму.

2 січня 1918 р. почалося збройне повстання революційних робітників і солдатів Феодосії. За наміченим планом більшовики зібрали в цей день мітинг робітників і солдатів у розташуваних 35-го піхотного

¹⁰ Октябрь в Катеринославе, стор. 239.

¹¹ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 309, арк. 20.

¹² Там же, од. зб. 320, арк. 26.

¹³ Там же, од. зб. 33, арк. 4.

¹⁴ Октябрь в Катеринославе, стор. 244—245.

¹⁵ Е. Квірінг. Катеринославська Рада і Жовтнева революція. Борці за Жовтень розповідають, Дніпропетровськ, 1957, стор. 78.

¹⁶ Газ. «Голос солдата», 31 грудня 1917 р.; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 242, арк. 88; А. Новиков, Катеринославський Жовтень. Борці за Жовтень розповідають, Дніпропетровськ, 1957, стор. 133.

¹⁷ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 1, од. зб. 785, арк. 59.

¹⁸ Там же, од. зб. 785, арк. 61; од. зб. 1578, арк. 24.

запасного полку. Його відкрив виборний батальйонний командир прапорщик І. Ф. Федько і від імені більшовицької організації міста закликав робітників і солдатів взяти владу в свої руки¹⁹. Ад'ютант полку викликав по телефону ескадрон татарських кіннотників; більшовик І. Ф. Федько звернувся до тих, що зібралися, із словами: «Зараз сюди прибудуть ескадронівці, щоб розігнати наш мітинг... До зброї, товариші!»²⁰. Більшовики відкрили склади зі зброєю й роздали гвинтівки, кулемети, патрони і гранати. З прибулими кіннотниками татарського ескадрону зав'язалась перестрілка. Перейшовши в наступ, робітники і солдати вибили ескадронівців (так називали татарських кіннотників) із міста. В цей день у Феодосії було створено Військово-революційний комітет і штаб Червоної гвардії. До штабу увійшли більшовики Федько, Філонюк і Дем'яненко. 3-го січня 1918 р. ескадронівці кілька разів безуспішно атакували позиції червоногвардійців. Наступного дня на допомогу повстанцям прибув з Севастополя на міноносці «Пронзительный» загін моряків під командуванням О. В. Мокроусова. Об'єднаними зусиллями солдатів, матросів і робітників ескадронівці були розбиті. В Феодосії встановилась Радянська влада. Після цього загони феодосійських червоногвардійців і моряків пішли на Джанкою, роззброюючи по селах офіцерські загони і створюючи ревкоми²¹.

Посилену підготовку до повстання проводила партійна організація Євпаторії. Вона створила загін Червоної гвардії і організувала навчання її бійців військовій справі, залучаючи для цього революційних солдатів місцевого гарнізону. Більшовики проводили роз'яснювальну роботу серед солдатів першої і шостої берегових батареї, закликаючи їх не виконувати накази командування про демобілізацію, а залишатися на своїх місцях²². Офіцерський загін, що знаходився в Євпаторії, і ескадрон кримських татар наприкінці грудня 1917 р. роззброїли революційних солдатів авіашколи; 12 січня 1918 р. ці білогвардійські загони раптом напали і захопили арсенал, роззброїли першу і шосту батареї. Артилеристів захопили зненацька. Вони навіть не встигли розібрати зброю і вчинити опір. Ескадронівці та офіцери заарештували 43 солдати та голову Євпаторійської Ради робітничих і солдатських депутатів більшовика Д. Л. Караєва, якого по-звірячому вбили²³.

15 січня 1918 р. з Севастополя прибули на кораблях революційні моряки й солдати. Звільнивши від ворога Євпаторію, вони допомогли встановити в місті Радянську владу²⁴.

Керівники контрреволюції в Криму розуміли, що опорою більшовиків у боротьбі за владу Рад є передусім революційний гарнізон Севастополя. Контрреволюційний «Кримський штаб» почав готувати наступ на Севастополь, стягуючи до міста свої сили. В ніч з 10 на 11 січня 1918 р. загони «Кримського штабу» вдерлись в район фортеці. Почалися запеклі бої. На заклик севастопольських більшовиків захищати своє місто піднялись тисячі робітників, матросів і солдатів. Протягом триденних боїв севастопольські загони завдали військам «Кримського штабу» ряд поразок, зайняли з боями Бахчисарай і пішли на Сімферополь²⁵.

¹⁹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 1, од. зб. 363, арк. 5.

²⁰ А. Смирнов. Командарм Иван Федько, Симферополь, 1959, стор. 14.

²¹ П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, стор. 51, 52.

²² Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 1, од. зб. 1874, арк. 70.

²³ Там же, арк. 71.

²⁴ П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, стор. 55.

²⁵ Там же, стор. 56.

Партійна організація Сімферополя почала підготовку до повстання зразу ж після II Таврійської губернської конференції, що відбулася 23—24 листопада 1917 р. Секретар Таврійського губернського комітету РСДРП(б) Є. Новосельська писала ще 20 грудня 1917 р. в ЦК РСДРП(б), що «у всіх установах Таврійської губернії головну увагу зосереджено на передачу влади Радам на місцях». У листі говорилося, що переходу влади до рук більшовиків в Сімферополі та в інших місцях чекають з дня на день²⁶. У дні підготовки до повстання сімферопольські більшовики посилили революційну роботу в гарнізоні. Внаслідок більшовицької агітації серед солдатів Кримського піхотного полку, 12 січня 1918 р., коли почались бої з військами «Кримського штабу», солдати полку не чинили опору. Насильно мобілізована татарська біднота, залишивши зброю, розійшлася по домівках²⁷. У боях за встановлення Радянської влади в Сімферополі поряд з червоними гвардійцями брали активну участь солдати всіх трьох — 32, 33, 34 запасних полків місцевого гарнізону та загони севастопольських матросів і солдатів.

В цей час проходило встановлення Радянської влади і в інших місцях Одеського військового округу. У Миколаєві був роззброєний козацький полк чисельністю 800 чоловік, що разом із загonom гайдамаків був опором місцевої буржуазії²⁸. Всю зброю полку одержала Червона гвардія міста. На боці більшовиків виступав 45-ий піхотний запасний полк, 1-ий моторно-понтонний батальйон та інші частини, які вимагали визнання Ради Народних Комісарів. Спираючись на підтримку революційних сил, більшовики завоювали більшість місць Миколаївській Раді, на засіданні якої 13—14 січня 1918 р. було прийнято пропозицію більшовиків про перехід усієї влади до Рад. Таким чином, 14 січня 1918 р. в Миколаєві було встановлено Радянську владу²⁹. Але ще тиждень у місті залишались гайдамаки, і тільки 22 грудня 1918 р. після короткої перестрілки вони залишили Миколаїв³⁰.

Більш складна обстановка створилася в Одесі, де загальна чисельність військ контрреволюції перевищувала 20 тис. чоловік³¹. Вночі Центральною радою розформували революційні 40-ий і 49-ий піхотні запасні полки та деякі інші революційні частини одеського гарнізону. Значно послабили сили більшовиків вихід з Одеси 1-го авіапарку, весь особовий склад якого з усім майном, що його намагалася захопити Рада, на початку січня 1918 р. переїхав до Москви³².

Раді не вдалося розформувати всі революційні частини одеського гарнізону, оскільки Одеський міський комітет РСДРП(б), Військово-революційний комітет вжили своєчасних заходів. Велику роботу провели більшовики в 12-му Ахтирському гусарському полку, який прибув до Одеси у жовтні 1917 р. і розташувався в с. Усатово. Більшовики М. І. Чижиков, О. В. Трофімов, М. Томас, В. Г. Юдовський та інші розповідали ахтирцям про Жовтневу революцію, про перші декрети Радянської влади, про підступи Української ради в Одесі і закликали гусарів підтримати пролетаріат у його боротьбі за владу Рад³³.

²⁶ Борьба за Советскую власть в Крыму, т. 1, Симферополь, 1957, стор. 135.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 495, арк. 19.

²⁸ Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 4074, оп. 1, од. зб. 226, арк. 9, 12.

²⁹ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 275.

³⁰ Газ. «Голос революции», 24 січня 1918 р.

³¹ В. Коновалов. Подвиг «Алмаза». Одесса, 1963, стор. 154; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 721, арк. 18 зв.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 124, арк. 38; Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 3, од. зб. 145, арк. 40.

Коли ж міському комітету РСДРП(б) і штабу Червоної гвардії стало відомо про змову, яка готувалась в Ахтирському полку, було вирішено ізолювати контрреволюційних офіцерів і перевести полк з Усатова в Одесу. В полку знову побували голова Військово-революційного комітету В. Г. Юдовський, член оперативного штабу по керівництву повстанням А. Кривошеев та ін.³⁴

Більшовики Одеси зірвали також виконання наказу комісара Центральної ради про демобілізацію революційних солдатів запасного кулеметного полку «Кольт». Член оперативного штабу по керівництву повстанням А. Кривошеев разом з більшовиками полку Волошином і Шкуть роз'яснили кольтівцям становище, що склалося в місті, і закликали їх виступити на боці пролетаріату. Солдати полку відмовились виконувати накази Ради про демобілізацію, і заявили, що підтримають робітників, які борються за Радянську владу³⁵. У дні січневих боїв за встановлення Радянської влади в Одесі кольтівці бились поряд з червоногвардійцями проти гайдамаків і юнкерів. Відмовився виконати наказ про розформування і кулеметний батальйон «Максим», солдати якого також перейшли на бік пролетаріату³⁶.

В період боротьби за владу Рад в Одесі (14—17 січня 1918 р.) ці військові частини виступили на боці Червоної гвардії³⁷. Активну участь у боях за встановлення Радянської влади в Одесі взяв також загін фронтовиків у кількості 400 чоловік, який 17 січня прибув до Одеси з Румунського фронту³⁸.

Революційні солдати брали участь у встановленні Радянської влади і в інших центрах Одеського військового округу. Так, надійною опорою нечисленних більшовиків Голти, Богополя і Ольвіополя стали солдати 17-го піхотного полку³⁹, який прибув у Голту з Румунського фронту в листопаді 1917 р. Місцеві українські націоналісти намагалися залучити солдатів полку на бік Ради. На противагу діям Ради загальні збори полкового комітету 17-го полку і місцевих більшовиків наприкінці листопада 1917 р. вирішили посилити революційну пропаганду серед солдатів гарнізону⁴⁰. З ініціативи більшовиків 17-го полку в Голті, Богополі і Ольвіополі було створено єдиний для всіх трьох населених пунктів Військово-революційний комітет з 15 чоловік і загін Червоної гвардії (командиром його став солдат Боровик), укомплектований в основному солдатами полку, а також молоддю цих трьох населених пунктів. Загін відіграв важливу роль у боротьбі проти місцевої Української ради за встановлення влади Рад в Голті, Ольвіополі і Богополі.

Революційні солдати допомогли Червоній гвардії встановити Радянську владу в Єлисаветграді. В телеграмі, що надійшла 29 січня 1918 р. з Єлисаветграда в ЦВК Румчероду, говорилося, що «в місто прибув ешелон солдатів-більшовиків, які запропонували революційно-

³³ Парти́йний архі́в Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 906, арк. 7; од. зб. 1348, арк. 33; ф. 13, оп. 3, од. зб. 58, арк. 7.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 721, арк. 18 зв.

³⁵ Газ. «Голос пролетарія», 14 січня 1918 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, од. зб. 721, арк. 18.

³⁶ Газ. «Голос революції», 14 січня 1918 р.

³⁷ Парти́йний архі́в Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1147, арк. 6; ф. 13, оп. 3, од. зб. 58, арк. 22.

³⁸ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 11(58), стор. 249; Парти́йний архі́в Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 919, арк. 15; од. зб. 168, арк. 65.

³⁹ Парти́йний архі́в Миколаївського обкому КП України, ф. 4074, оп. 1, од. зб. 129, арк. 7—8; Одеський обласний державний архів, ф. 3829, оп. 1, спр. 24, арк. 78.

⁴⁰ Парти́йний архі́в Миколаївського обкому КП України, ф. 4074, оп. 1, од. зб. 129, арк. 5—8.

му комітету обеззброїти українців» (Йшлося про гайдамацький загін.— *Н. Я.*). Це був 657-ий Прутський полк, що знаходився під впливом більшовиків. Солдати полку і 9-ої автомобільної роти разом з місцевими червоногвардійцями після запеклої перестрілки розгромили і обеззброїли загін гайдамаків, і встановили в Єлисаветграді Радянську владу⁴¹.

Велику допомогу революційним робітникам і селянам в їх боротьбі проти контрреволюції подали загони солдатів-добровольців: прифронтових частин. Вони брали участь у роззброєнні гайдамацьких офіцерських та інших контрреволюційних частин, в установленні Радянської влади на місцях. Такі загони добровольців були, наприклад, при 8-ій армії. В них записалось близько 6 тис. солдатів і вони діяли разом з трудящими Бельцького, Бендерського, Тираспільського та деяких інших міст і повітів Одеського військового округу⁴².

Партійні організації району, де розміщувалися війська Одеського округу, своєю повсякденною роботою серед солдатських мас створили воєнну силу соціалістичної революції, яка стала надійною опорою пролетаріату в його боротьбі проти об'єднаних сил російської, української, молдавської і татарської контрреволюції, за встановлення і зміцнення Радянської влади на півдні країни.

Н. М. ЯКУПОВ

СТУДЕНТИ І ВИХОВАНЦІ КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В УГОРЩИНІ У XVIII ст.

(з історії українсько-угорських культурних зв'язків)

Як визначний центр культурного життя України Київська Академія підтримувала широкі зв'язки з зарубіжними країнами. У ній навчалась молодь з Росії, Білорусії і Молдавії, а також з інших країн. Так, у 1736/37 навчальному році з 367 студентів академії було 127 іноземців¹. Водночас випускники Академії часто завершували свою освіту в інших країнах. Так, протягом XVIII ст. за кордоном навчалося понад сорок випускників Київської академії². Чимало їх було в Угорщині.

Ми торкнемося не лише тих, які завершували в Угорщині свою освіту, але й таких, які побували тут з інших причин і залишили певний слід в історії культурних зв'язків двох народів. Цей безсумнівно цікавий момент в історії українсько-угорських зв'язків ще спеціально не досліджувався ні в радянській, ні в угорській літературі, і лише окремі питання теми розглянуті в працях відомого дослідника Київської Академії М. І. Петрова³.

Одним з перших київських студентів побував в Угорщині Василь Григорович-Барський, який навчався в Академії до 1716 р. (серед його вчителів був і Ф. Прокопович), а в 1723 р. виїхав до Львова. Не-

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 124, арк. 282; Боротьба за владу Рад на Єлисаветградщині (1917—1920). Збірник документів і матеріалів, Кіровоград, 1957, стор. 63—64.

⁴² ПА ІІІ при ЦК КП Молдавії, ф. 153, оп. 1, од. зб. 238, арк. 52.

¹ Н. Петров. Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721—1762). Известия отделения Русского языка и словесности императорской Академии наук, 1904, т. IX, кн. 4, стор. 1—2.

² Історія Києва, т. 1, К., 1959, стор. 234.

³ Н. И. Петров. Записки автобиографические преосвященного Иринья Фальковского, ч. I (1762—1783), Труды Киевской Духовной академии, 1907, июль, кн. VII.

вдовзі Барський покинув тут навчання і вирушив у подорож по так званих святих місцях Сходу. Першою з відвіданих країн була Угорщина, яку він пройшов пішки, побував у містах Кашша (Кошице), Мишкольц, Гест, Тард, Дьендеш, Егер і Комаром⁴. Записки Барського свідчать, що його цікавили не тільки релігійні питання. Він захоплювався різними галузями культури, шкільною справою. Знаючи латинську мову, Барський часом переписує написи з архітектурних пам'ятників, виявляє інтерес до рукописів. Докладно розповідає він про свої теплі й цікаві зустрічі з православними сербами в Буді й інших містах. Підсумовуючи свої враження про країну і її народ, Барський писав: «Ведомо да будет, яко по всей Венгерской земли аще и различных верь обретаются людие, обаче вси суть странолюбивы»⁵, тобто гостинні.

Записки Барського вперше були надруковані в 1778 р., але в рукописах вони добре відомі на Україні раніше⁶. Цілком ймовірно, що свідчення Барського про Угорщину та стан її освіти використав і Г. Сковорода, який виїхав туди в 1750 р. для продовження навчання. Перший біограф і товариш поета М. І. Коваленський, записки якого є важливим джерелом для вивчення життя Сковороди, відзначав: «Курс наук, преподаваемых в Киеве, показался ему недостаточным. Он возжелал видеть чужие края. Скоро представился повод к сему и воспользовался им всеохотно. От двора отправлен был в Венгрию к Токайским садам генерал-майор Вишнеvский, который для находившейся там греко-российской церкви хотел иметь церковников, способных к службе и пеню. Сковорода известен знанием музыки, голосом, желанием быть в чужих краях, разумением некоторых языков, представлением был Вишнеvскому одобрительно и взят им в покровительство»⁷.

Історія російської комісії в Токаї відома з докладної статті Б. Рачинського⁸. Заснована в 1747 р. для розведення винограду й заготівлі вин до царського двору, комісія в Токаї відіграла своєрідну роль як в історії економічних, так і культурних зв'язків Угорщини з Росією. В архівних матеріалах про діяльність цієї комісії є цікаві матеріали про те, що користуючись нагодою, коли йшов транспорт з винами, в Угорщину їхали або поверталися звіди студенти⁹. Іван Фальковський, який на батьківщину повернувся у 1783 р. після восьмирічного навчання, також відзначав у своєму щоденнику, що їхав «при транспорті сухогрозних вин».

Згаданий М. І. Коваленським підполковник Гавриіл Вишнеvський (у записках помилково генерал-майор) у 1750 р. був призначений начальником Токайської комісії. Родом з України, Вишнеvський був, мабуть, людиною освіченою; про це свідчить той факт, що його багаж мав значну кількість різних книг. Коваленський зазначає, що Вишнеvський сприяв тому, щоб майбутній філософ побував у Відні, Братиславі (Пожонь), Буді та інших «окольных местах». Словацький вчений М. І. Мольнар зазначає, що є деякі дані про перебування Сковороди в м. Надьсомбот (Трнева), де він слухав лекції в єдиному тоді

⁴ Очерки по истории русского востоковедения, Сб. IV, М., 1959, стор. 12—21; Українська Радянська Енциклопедія, т. 3, стор. 448—449.

⁵ Странствования В. Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 год, СПб., 1885, стор. 20.

⁶ В. Аскоченский. Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. II, К., 1856, стор. 43.

⁷ Г. С. Сковорода. Твори, т. 2, К., 1961, стор. 489.

⁸ Б. Рачинский. Русские комиссары в Токае в XVIII в., журн. «Русский вестник», 1875, т. 119, стор. 182—218.

⁹ Дело о посылке из Киева курьеров в Венгрию для доставки вин царскому двору. ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 1778, арк. 27.

вищому закладі країни¹⁰. Змальовуючи заняття Сковороди в Угорщині, Коваленський пише, що той «любопытствуя по охоте своей, старался знакомиться с людьми ученостью и знаниями славимыми тогда... и способствовался... доставить себе знакомство и приязнь ученых, а с ним и новые познания каковых не имел и не мог иметь в своем отечестве»¹¹.

В біографії Сковороди, написаній на початку ХІХ ст. Л. Снегірьовим, який, крім записок Коваленського, користувався спогадами Густава Гесса де-Кальве і Вернета, говориться, що в Угорщині Сковорода «обходил пешком и осматривал все любопытные места, слушал лекции в высших училищах, пользуясь беседами ученых маджаров». Через відсутність матеріалів тяжко встановити, з якими «мажарськими ученими» вів розмови український філософ і яких нових знань він тут набув. Можна лише припустити, що з Угорщини, де тоді панувала латинська ученість, він виніс широкі пізнання з латинської та древньогрецької мов та літератур, оскільки вони посідають особливе місце в творчості українського поета.

Сучасники зазначали, що поїздка Сковороди в Угорщину багато дала йому для інтелектуального розвитку. Той же Коваленський писав, що Сковорода повернувся «из чужих краев, наполнен ученостью, сведениями, знаниями»¹². Лев Толстой у своїх замітках про Сковороду також вважає перебування в Угорщині поворотним пунктом у його поглядах¹³. Сліди угорських вражень Сковороди можна знайти навіть не заглиблюючись у текстологічний аналіз його творів. В байці «Оленица и кабан» згадуються угорські гори. В деяких творах зустрічаються угорські слова. У філософських міркуваннях «Беседа нареченная двое о том, что блаженным жить легко» (1772 р.) Сковорода тепло згадував «о любезной моей Унгарии»¹⁴.

Найповніший матеріал ми маємо про навчання в Угорщині київського студента Івана Фальковського (1762—1823 рр.), який став професором Київської Академії, відомим культурним діячем України. Він був автором численних віршів богословських, філософських, історичних, географічних творів, підручників, календарів, статей з медицини, статистики, астрономії, математики та ін.¹⁵

Іван Фальковський виїхав до Угорщини в 1775 р. тринадцятирічним хлопчиком, після закінчення кількох класів гімназії при Київській Академії. Поїхав з братом Степаном та батьком Юстином, який виявив бажання стати в Токаї священником, щоб дати закордонну освіту своїм дітям. Протягом двох років брати Фальковські навчалися в піаристській гімназії. В 1777 р., після смерті брата, Фальковський намагається вступити до Віденського університету, але як православний не був прийнятий. У 1777/78 навчальному році він вчиться в пожоньській протестантській гімназії, де написав свої перші вірші. В наступному році він переїжджає в «учением цветущий Пешт», де вступає до риторичного класу гімназії піаристів. Пештська гімназія, або колегія піаристів, уже на той час славилась добрими викладачами і організацією навчання. Порівняно з іншими католицькими учбовими закладами вона відзначалась ліберальним духом, який насамперед вияв-

¹⁰ М. И. Мольнар. Невідомий лист Сковороди, журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 2, стор. 113.

¹¹ И. С (негирев). Украинский философ Григорий Саввич Сковорода, журн «Отечественные записки», 1823, стор. 99.

¹² Г. Сковорода. Твори, т. 2, стор. 490.

¹³ Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений, т. 40, М., 1956, стор. 408.

¹⁴ Г. Сковорода. Твори, т. 1, стор. 183.

¹⁵ Українські письменники, т. 1, стор. 584—586.

лявся в добрій постановці викладання природничих дисциплін¹⁶.

Наприкінці 1779 р. за успішне навчання Фальковського переведено у вищий філософський клас. Оскільки того ж року в Токаї помер його батько, майбутній вчений регулярно став одержувати допомогу, призначену йому главою російського посольства у Відні князем Д. М. Голіциним. Відповідаючи на запит посольства, він у ті дні писав: «дві мови — латинську і німецьку, а частково третю угорську знаю»¹⁷.

Детальні записи і щоденники молодого студента містять багато цікавих даних про навчальні дисципліни, організацію навчання і про викладачів пештської гімназії піаристів. У філософському класі за його словами «знатнейшим наукам обучался: логике, истории и математике, из которых последнюю, понеже она в Малой России не преподавалась с особливым вниманием я слушал...»¹⁸ Він згадує своїх учителів, серед яких великою популярністю користувався історик і бібліограф Елек Хораньї¹⁹ та філософ Бернат Беняк²⁰.

У 1780/81 навчальному році Фальковський за порадою викладачів переходить до університету в Буді. Про це він повідомив 27 вересня 1780 р. у Відень свого товариша Полетику, який служив у посольстві. «Закінчив логіку для фізики експериментальної (якої немає в Пешті) за порадою вчених, перейшов у Будинську кріпость, де в наступному році вона викладатиметься, хоча тут дуже дорогі квартири й тому деякі нестатки терпітиму: але це мені не заважатиме у вивченні такої важливої науки навчитися, як і інші любимій вітчизні моїй потрібні знання, я завжди любив»²¹.

Якийсь час Фальковський навчався в Буді, але екзамени в 1781 і 1782 рр. складав у Пешті. В 1782 р. він уже в Токаї вчить дітей начальника російської колонії капітана Горева, а на початку 1783 р. повертається на батьківщину.

В його паперах збереглися конспекти прослуханих лекцій, самостійні наукові трактати і літературні твори²². Певний інтерес становить праця «Краткое географическое описание Венгрии», про яку сам автор писав: «И поелику я, находят в Венгрии, занимался между прочим и сочинением географического описания Венгрии на российском языке, хотя оно и не окончил, то из оставшихся отрывков оно и из всеобщей географии венгерского автора Иоанна Томка Саския²³, печатанный в Пресбурге..., прилагаю здесь, краткое о Венгрии и о Сербской благотельствовавшей мне нации известие для всегдашней памяти»²⁴. Ця праця на 11 аркушах убористого тексту має 7 параграфів і додаток. Це перша праця російською мовою з географії Угорщини, в якій є відомості про тогочасний державний лад країни, про складну і дуже запутану систему законодавчої, виконавчої і судової влади.

¹⁶ Fináczy Ernő. Magyarország közkutatás története Mária Terézia korában. I köt. Budapest. 1899. 161—163 old.

¹⁷ Г. О. Булашев. Преосвященный И. Фальковский епископ Чигиринский, коадьютор Киевской митрополии. Труды Киевской духовной академии за 1883, № 6, стор. 261.

¹⁸ Г. О. Булашев. Назв. праця, стор. 267.

¹⁹ Бібліографія праць Е. Хораньї. Kosáry Domokos. Beveretés, a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, Budapest, 1954, 11 köt, 209, 216 old.

²⁰ Takáts Sándor. Benyák Bernát. es a magyar közkutatás ügy, Budapest, 1891.

²¹ Г. О. Булашев. Назв. праця, стор. 272—273.

²² Там же, стор. 289—290.

²³ Див. про нього Szinyey József. Magyar irok élete és munkái, 14 köt, 218 old.

²⁴ Публічна бібліотека АН УРСР, рукописний відділ, музейний рукопис, № 929, арк. 294.

З літературних творів Фальковського звертає на себе увагу латинський вірш — наслідування Цицерона про те, як хрестоносці йшли через Угорщину під керівництвом Готфрида Буйона; вірш написаний як екзаменаційний твір у 1779 р.²⁵ За свідченням Фальковського, він створив «Описание бывшего в 1779 году в Токае пожара», яке, на жаль, загинуло під час Вітчизняної війни 1812 р. Літературним колоритом відзначаються два листи-оповідання, адресовані в Токай другу, також колишньому студентові Київської Академії Андрію Ставинському. В них розповідається про веселі пригоди — мандрівки автора від Токаю до Пешта через Зомбор, Онод, Керестеш, Кал, Гатвань, Геделе. В листах є зарисовки угорського ландшафту, різних місцевостей, колоритний опис міст і сіл, з веселим українським гумором описані зустрічі з різними людьми.

Повернувшись до Києва навесні 1783 р., Фальковський для завершення освіти вступив до богословського класу Академії, і в грудні того ж року стає викладачем Академії. В службовому списку Фальковського-викладача записано: «С 1775 года продолжал учение в чужих краях, где находился чрез 8 лет, обучался первее в Венгерском городе Токае, потом Пресбурге от низших классов до риторики, также истории, географии, арифметики, немецкому и венгерскому языкам, потом в городе Пеште — философии, алгебре, геометрии, механике, архитектуре гражданской, оптике, гидравлике и экспериментальной физике»²⁶. Перебуваючи протягом двадцяти років на посаді викладача Академії, він читав лекції головним чином з природничих наук: теоретичної і практичної арифметики, географії, геометрії, алгебри, архітектури, змішаної математики, а також німецької мови, філософії й історії²⁷.

Майже одночасно з Фальковським викладачами Київської Академії були призначені Андрій Ставинський і Аарон Пекалицький. Обидва вони були вихованцями Київської Академії і також прожили в Угорщині кілька років. А. Пекалицький поїхав у Токай наприкінці 1779 р. на місце померлого батька Фальковського, вивчав там живу грецьку мову, а також класичну філологію²⁸. Ставинський з приїздом в Угорщину навчався в Братиславській (пожоньській) протестантській гімназії, побував у Пешті, потім працював у Токаї писарем²⁹. Перший викладав в Академії грецьку мову, другий — історію, географію і німецьку мову³⁰.

На закінчення хотілось би розповісти про перебування в Угорщині ще одного вихованця Київської Академії — Андрія Самборського (1732—1815), який залишив певний слід в історії культурних зв'язків Угорщини з Росією та Україною. Діяльність А. Самборського мало вивчена. В працях радянських істориків зустрічаються лише окремі згадки про нього, при цьому вказується, що для свого часу він відзначався прогресивними поглядами³¹. Д. І. Багалій ще в 1912 р. написав невелику статтю, в якій звернув увагу на цю цікаву постать і закликав вивчати його діяльність³².

²⁵ Публічна бібліотека АН УРСР, рукописний відділ, арк. 228—229.

²⁶ Там же, арк. 294.

²⁷ П. Петров. Автобиографические записки, стор. 477—478.

²⁸ Там же, стор. 477—478.

²⁹ Там же, стор. 475—476.

³⁰ Там же, стор. 477—478. Про А. Ставинського. В. Аскоченский. Назв. праця, стор. 326.

³¹ В. С. Воробьев-Десятовский. Русский индианист Герасим Степанович Лебедев. Очерки по истории русского востоковедения. Сб., 2, М., 1856, стор. 47; Л. С. Гамаюнов. Из истории изучения Индии в России; там же, стор. 90.

³² Д. И. Багалей. Два культурных деятеля среди харьковского духовенства. Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. XX, 1912, стор. 37.

Андрія Самборського ще в 1765 р., після закінчення навчання в Академії було надіслано в Англію для вивчення агрономії. Протягом 16 років він жив у Англії, добре оволодів англійською мовою, ґрунтовно вивчив праці з сільського господарства. Обраний у 1797 р. членом Вільного економічного товариства, а потім директором практичної школи землеробства, організованої поблизу Царського Села під Петербургом³³. У 1798 р. він випустив книгу «Положення практичної школи земледіля і сільського господарства», в якій докладно виклав учбові плани з теоретичної і практичної підготовки вихованців школи. Наприкінці 1799 р. їде в Угорщину духівником княгині Олександри Павлівни, яка вийшла заміж за палатинка (намісника) Угорщини ерцгерцога Йосифа, де перебував до 1804 р. Угорський історик Еде Шебештьєн говорить про Самборського як про високоосвічену людину³⁴. Сам Самборський у записці, складеній після повернення на батьківщину, співчутливо говорив про прагнення Угорщини «отложитися от Австрії»³⁵.

Тісні зв'язки встановилися між Самборським та відомим угорським просвітителем і агрономом Шаумелом Тешшедиком (1748—1820), який ще в 1780 р. відкрив у комітеті Бекеш (с. Сарваш) свою відому школу практичного землеробства³⁶. Діяльністю Ш. Тешшедика цікавився Самборський.

Ідеї Самборського, безперечно, зробили вплив на дальшу практику діяльність Тешшедика, як директора школи в Сарваші. Разом з тим, югляди Тешшедика, автора першої в Угорщині книжки про тяжке становище селян, проїнятої ідеєю необхідності поліпшення їхнього становища, мали вплив на діяльність Самборського.

Після повернення в Росію Самборський поселився у своєму маєтку на Україні в с. Стратимирівці, Ізюмського повіту, Харківської губернії. Тут він розпочав широку діяльність: виписав лікаря, відкрив ікарню, школу для селянських дітей, будинок для вдів і сиріт. У своєму господарстві застосовував складні для того часу землеробські знаряддя, привезені з-за кордону, тощо.

Так само як діяльність Тешшедика викликала в Сарваші неависть представників панівних класів, так і заходи Самборського о поліпшення побуту селян наштовхнулися на вороже ставлення поміщиків. Самборський і Тешшедик змушені були відмовитися від своїх очинань. Декабрист А. Е. Розен, одружений з онукою Самборського, асто зустрівачас з ним і відзначав намагання свого тестя поліпшити нравственное и вещественное состояние крестьян»³⁷.

Наведені факти про перебування студентів і вихованців Київської академії в Угорщині свідчать про закордонні зв'язки найбільшого чбового закладу України у XVIII ст. Ці зв'язки сприяли взаємному знайомленню двох народів, обміну їх духовними надбаннями.

Я. І. ШТЕРНБЕРГ

³³ П. Стеллецкий. Протоцрей А. А. Самборский законоучитель императора Александра I, К., 1896, стор. 53—54.

³⁴ Sebestyén Ede. József nádor és Pavlovna Alexandra bevonulása és ünne-
lése Pest-Budán 1800 — ban. Tanulmányok Budapest mult-Jábol. 7 köt. Budapest, 1939,
43—144 old.

³⁵ А. Самборский. О пребывании великой княгини Александры Павловны
Венгрии (1799—1801). Памятники новой русской истории, т. II, отд. II, СПб., 1872,
тор. 58.

³⁶ Про діяльність Ш. Тешшедика. Очерки новой и новейшей истории Венгрии,
i., 1963, стор. 60. Wellmann Imre. Tessedik Sámuel. Budapest, 1954. László Vincze.
n Philantropist in Ungarn (Samuel Tesseidik). Acta Litteraria Academie Scientiarum
ungariae, tom. VI, fasc. 1—2, Budapest, 1963.

³⁷ Журн. «Отечественные записки», 1876, № 2, стор. 493—494.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

МУЗЕЙ В. І. ЛЕНІНА В ШКОЛІ

Ми живемо в час торжества безсмертних ідей ленінізму. Для радянських людей, всього прогресивного людства ім'я В. І. Леніна — найдорожче і найближче, найзаповітніше і найрідніше. Прагнучи як найбільше знати про Леніна, учні нашої лебединської середньої школи № 1 вирішили створити музей Володимира Ілліча. Почали листуватися з музеями В. І. Леніна в СРСР і за кордоном, шкільними музеями, а також з старими комуністами, які працювали під безпосереднім керівництвом великого вождя. В школі під керівництвом учителя історії почав діяти Ленінський гурток, де учні уважно вивчали біографію Леніна, спогади видатних людей нашої країни про його революційну діяльність. А тим часом члени іншого гуртка — «Умілі руки» готували макет альтанки в Горках під Москвою.

На адресу школи стали надходити листи з різних кінців нашої неосяжної Батьківщини, а потім з-за кордону. Нам вдалося зібрати багато цінних і рідкісних фотодокументів: про перебування В. І. Леніна в Німеччині — 46, у Польщі — 27, у Празі — 7, у Парижі — 6, в Лондоні — 2. Крім того, у нашому розпорядженні є спогади людей, які особисто знали Ілліча, літокопії ленінських праць, документальний кінофільм «Воспоминання о Ленине», грампластинки з записом промов великого вождя. При музеї працює бібліотека, яка налічує понад 10 тис. примірників політичної, художньої та науково-популярної літератури (в тому числі твори В. І. Леніна українською і російською мовами, окремі його праці мовами народів СРСР та країн народної демократії). Ці книги надіслали в дар музею вчені, письменники, працівники видавництва та інших організацій.

Довго затримуються екскурсанти біля листів видатних діячів міжнародного комуністичного та робітничого руху. Вільгельм Кенен з Німецької Демократичної Республіки писав 26 березня 1962 р.: «З великою радістю прочитав, що ви виявляєте глибокий інтерес до вивчення життя і діяльності В. І. Леніна. Це мене глибоко зворушило, бо я понад сорок років працюю в душі Леніна в німецькому і міжнародному робітничому русі. Ми, комуністи Німецької Демократичної Республіки, відчуваємо себе особливо тісно зв'язаними з радянськими братами і з великим вождем В. І. Леніним. Йому ми особливо вдячні за його вчення, що допомогло нам створити свою державу робітників і селян. Побудувати в ній соціалізм — наш головний обов'язок. Ми знаємо, що в цьому — найкращий вияв виконання заповітів Володимира Ілліча».

Наш музей одержав також листи і матеріали з Чехословаччини, Франції, Англії.

Учні самі перекладають дружні послання з-за кордону. За кращі з перекладів школярам оголошуються подяки й вручаються книги.

Єдиний з нині живих учасників VI, Празької, конференції РСДРП

Є. П. Онуфрієв на запрошення чехословацьких друзів у травні 1957 р. побував у Празі, щоб допомогти визначити будинок, в якому проживав Ленін. В листі до наших учнів Є. П. Онуфрієв зворушливо пише про зустрічі з великим вождем, про роботу партійної конференції.

Учні одержали лист і від поета та історика Й. Мар-Юханнана, у якого саме завдяки зустрічі і розмові з Леніним виник інтерес до історії. Мар-Юханнан пише вірші ассірійською мовою. Ось переклад кількох рядків його поезії «Ленін — мудрий натхненник», яку автор надіслав нам:

Великий мудрець, світлий муж,
Вище скель великий мислитель.
Добротою твоєю, Ленін, люди зігріті!
Народу великого ти просвітитель.
Твое ім'я увесь світ ясним сяйвом залило,
Від гнобителів наш визволитель.

Велику допомогу в створенні шкільного музею Ілліча подала нам редакційна колегія газети «Правда», яка надіслала чудові книги «В. И. Ленин и «Правда» В. Т. Логінова, «Ленинской «Правде» — 50 лет», «Ленинская правда», настільну ювілейну медаль до 50-річчя газети, копію першого номера «Правды».

Багато чудових книг з автографами авторів надійшло на адресу нашого музею.

Так, В. В. Чуев надіслав з Москви документально-історичний нарис «Володимир Ілліч Ленін у Самарі (1889—1893 рр.)». Це дало можливість нашим учням краще вивчити один з найменш досліджених періодів життя великого вождя. Кілька своїх книжок подарував музею П. Г. Тичина. Найдорожчою серед них є книга «Сад садив нам Ленін». В бібліотеці музею є твори, одержані від О. Т. Твардовського, М. С. Шагінян, Г. Й. Серебрякової, М. С. Тихонова, Г. Я. Лозгачова-Елізарова та багатьох інших.

Діяльність В. І. Леніна була нерозривно зв'язана з історією виникнення, зміцнення і розвитку партії комуністів. Організаторський талант Ілліча проявлявся в постійних зв'язках і міцній дружбі з ветеранами революційного руху. Під його безпосереднім керівництвом формувались і гартувались борці проти гніту капіталу, за справу робітничого класу, всіх трудящих, за торжество комуністичних ідей. Саме тому гуртківці постійно листуються з деякими ветеранами Комуністичної партії Радянського Союзу. О. Д. Стасова надіслала нам теплого листа і особисті спогади про роботу з Леніним, Л. О. Фотієва — свою книгу «Из жизни Ленина». Особливо запам'ятались учням теплі слова Л. О. Фотієвої: «Дорогі діти! Бажаю вам, щоб світлий образ Леніна, великого вождя і друга трудящих, комуніста в кращому смислі цього слова, завжди був у вашій пам'яті і спрямовував вас в житті, навчанні і праці». Багато цікавого дізнались учні з книг Д. А. Лазуркиної, О. Б. Лепешинської, Є. П. Онуфрієва, О. М. Сулимової.

Пишуть нам учні, піонери з усіх кінців СРСР — з Алтаю, Липецької області, Вінниці, П'ятихаток на Дніпропетровщині, просять допомогти створити музеї, кімнати, зали В. І. Леніна, і ми охоче допомагаємо їм.

Експозиція нашого шкільного музею В. І. Леніна розташована на 10 стендах за розділами: 1. Дитячі і юнацькі роки В. І. Леніна (1870—1893 рр.); 2. Боротьба В. І. Леніна за створення марксистської партії в Росії (1893—1903 рр.); 3. В. І. Ленін і перша російська революція 1905—1907 рр.; 4. В. І. Ленін в роки еміграції (1907—1917 рр.); 5. В. І. Ленін — вождь і організатор Великої Жовтневої соціалістичної

революції (1917 рік); 6. В. І. Ленін на чолі першої в світі соціалістичної держави; 7. Ленін завжди з нами; 8. Торжество ленінських ідей.

Зараз учні готують для музею електрифіковану карту «Ленінський план електрифікації — в дії».

Керує роботою музею Рада з десяти учнів. Двадцять три найкраще підготовлені учні ведуть екскурсії по музею українською та російською мовами. Окрема група — німецькою, англійською та французькою мовами. Ці екскурсоводи першими читають листи, що надходять з-за кордону, готують відповіді зарубіжним друзям.

Шкільний ленінський музей організовує зустрічі учнів з старими комуністами, передовиками виробництва, знатними людьми. В гості до школярів неодноразово приходили двічі Герой Соціалістичної Праці М. Х. Савченко — завідувача фермою колгоспу імені В. І. Леніна, Герой Соціалістичної Праці Я. М. Шульга — бригадир тракторної бригади цього ж колгоспу, старі комуністи П. А. Авхук, Д. Н. Бур'ян та ін. Особливо пам'ятною була зустріч учнів з названим сином старшої сестри В. І. Леніна Г. І. Ульянової-Єлізарової — Г. Я. Лозгачовим-Єлізаровим в травні 1963 р.¹

Наш музей відвідало понад 7 тис. робітників, службовців, колгоспників, домогосподарок, учнів і студентів навчальних закладів міста і району, військовослужбовців, пенсіонерів. Тут систематично проводять свої засідання Рада музею, Рада дружини піонерської організації, комітет комсомолу школи, учком. В музеї старшокласники одержують комсомольські квитки, а молодшим учням вперше в житті пов'язують піонерські галстуки.

Значна частина уроків з історії проводиться в шкільному ленінському музеї. На уроці «Боротьба Леніна за створення пролетарської партії» вчитель, розповідаючи про створення «Искры», звертає увагу учнів на фотокопію першого номера цієї газети та експонати, що надійшли з Лейпцига — фотографії друкарні, де виходила газета, друкарської машини, першого складача газети Блюменфельда, а також доктора Лемана, який познайомив В. І. Леніна з власником друкарні М. Ерстатом. Коротко розкриваємо перед учнями зміст першого номера газети, а також статей В. І. Леніна, опублікованих у ній. Такий розгляд газети дає можливість наочно показати учням, яке значення вона мала в історії революційного руху.

Чимало зараз у нас роботи, маємо великі плани. Учителі й учні багато зробили, щоб якнайкраще відзначити 95-ту річницю з дня народження В. І. Леніна. Члени Ради музею організували в дитячому садку міста ленінський куточок і подарували вихованцям репродукції картин та бібліотечку книг про великого вождя.

Ми прагнемо використати всі можливості, щоб розкрити перед учнями ідейне і моральне обличчя В. І. Леніна — вождя і людини, чие ім'я стало символом нового світу. Дороговказом до цього служать стаття Н. К. Крупської «Як і що розповідати школярам про Леніна», а також звернення Центрального Комітету комсомолу від 23 січня 1924 р. до дітей Радянського Союзу, де сказано: «Ілліч — великий піонер пролетарської боротьби, Ілліч — великий вождий робітників усіх країн на їх шляху до комунізму. Нехай не буде ні одного піонера, нікого з дітей, хто не вивчав би, як жив Ілліч і працював, що залишив Ілліч молоді».

М. В. КУЗЬМЕНКО

¹ Див. «Український історичний журнал», 1963, № 6, стор. 151.

ВИКОРИСТАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛУ ПРО РЕВОЛЮЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ЛЕНІНА

В своїй революційній діяльності В. І. Ленін приділяв багато уваги Україні, зокрема західноукраїнським землям. Саме це, а також і те, як трудящі західноукраїнських земель знайомились з революційною діяльністю В. І. Леніна, прагну я показати учням на уроках історії.

В своїй роботі використовую твори В. І. Леніна, експозицію львівського філіалу Музею В. І. Леніна, матеріали Наукової бібліотеки АН УРСР у Львові.

Розповідаючи учням про перші класові бої російського пролетаріату, підкреслюю, що задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі Галичини знали про революційну діяльність В. І. Леніна. 1896 р. в статті Г. В. Плеханова «Робітничий і революційний рух в Росії», надрукованій в журналі «Життя і слово», який видавався у Львові за редакцією великого письменника і громадською діяча І. Я. Франка, повідомлялось про діяльність Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», про окремі праці В. І. Леніна.

Повідомляю учнів, що ленінська «Искра» розповсюджувалась у Галичині. З відома В. І. Леніна її одержували І. Франко, М. Павлик, Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Газета вміщувала кореспонденції з Львова. В липні 1901 р. у № 6 «Искры» було надруковано надісланий з Львова вітальний адрес львівських студентів до революційного студентства Росії. Газета відгукнулася також на страйк сільськогосподарських робітників Галичини в 1902 р. Львів був одним із центрів, через які ленінська «Искра» таємно переправлялась у Росію. В. І. Леніну були відомі склади підпільної літератури у Львові, з яких за допомогою місцевого населення ці видання через Збараж, Гусятин, Борщів, Броди нелегально переправлялись у Російську імперію. На уроці називаю адреси цих складів, що викликає великий інтерес учнів.

Щоб у школярів не склалося помилкове враження про політичні порядки в Австро-Угорщині, до складу якої входила Галичина, підкреслюю, що царський уряд активно допомагав російському царизмові в боротьбі з революційним рухом. Наводжу конкретні факти про арешти агентів «Искры», переслідування галичан, які допомагали транспортувати нелегальну літературу в Росію.

Вивчаючи з учнями «II-й з'їзд РСДРП», зазначаю, що трудящі західноукраїнських земель дізнавалися про цю історичну подію, про виступи В. І. Леніна на з'їзді з прогресивної преси, від делегатів з'їзду, які поверталися через Галичину в Росію.

Вивчаючи революцію 1905—1907 рр. у Росії, розповідаю учням про посилення революційного і національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у той час. Газета «Искра» 15 жовтня 1902 р. писала, що в Галичині «поміщики і попи є повними господарями цієї Австрійської провінції: в руках одних — вся влада, всі депутатські місця, вся адміністрація, весь суд; другі заволоділи розумом і душею селянства. І ті і інші, і поміщики і попи зв'язані між собою міцними узами — експлуатації селянських злигоднів і темряви».

Ми показуємо учням, як на різних етапах розвитку суспільства західноукраїнські трудящі вели боротьбу за возз'єднання усіх українських земель. Розкрити розмах цього руху допомагають мені ленінські документи. Галицький марксист О. Н. Лола надіслав до редакції

«Трудової правди» звернення до українських робітників із закликом об'єднуватися для боротьби з капіталом. На уроці наводжу високу ленінську оцінку цього документа, опубліковану 29 червня 1914 р. в «Трудовій правде»: «З задоволенням друкуємо заклик нашого товариша, українського марксиста, до українських свідомих робітників. Об'єднання без різниці націй. Цей клич особливо насущний тепер у Росії. Погані порадники робітників, дрібнобуржуазні інтелігенти з «Дзвону» з шкіри пнуться, намагаючись відхилити українських с.-д. робітників від великоруських. «Дзвін» робить справу націоналістичних міщан.

А ми робитимемо справу інтернаціональних робітників: згуртовувати, об'єднувати, зливати робітників усіх націй для єдиної спільної роботи.

Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!»¹

Підкреслюю, що тільки партія більшовиків, очолювана В. І. Леніним, розглядала український народ, як єдине ціле. Це видно з таких праць великого вождя, як «До питання про національну політику», де В. І. Ленін вказував, що одним з найважливіших завдань партії є «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських, і російських»².

У праці «Право націй на самовизначення» В. І. Ленін, говорячи про пригноблення царизмом національних меншостей окраїн, писав, що в цілому ряді випадків пригноблені народності окраїн Росії «...мають своїх сородичів по той бік кордону... (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави — фіннів, шведів, поляків, українців...)»³.

В. І. Ленін користувався великою любов'ю серед трудящих мас Галичини. Про це розповідаю зокрема на уроці «Наш край в роки громадянської війни». Викладаючи матеріал про боротьбу трудящих мас Західної України за Радянську владу, показую фотокопії телеграм комуністів-галичан В. І. Леніну. Один з учнів зачитує телеграму, надіслану В. І. Леніну 3 серпня 1920 р. Тернопільським революційним комітетом: «Перший ревком на галицькій території надсилає привіт великому вождю пролетарської революції всього світу».

Розповідаючи про розгром військ білополяків, повідомляю про славний визвольний похід Першої Кінної армії на захід. В той час В. І. Ленін приділяв особливу увагу західноукраїнським землям. При ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У були створені спеціальні бюро для роботи серед галичан, що перебували на території радянської держави. З інтересом і гордістю учні сприймають повідомлення про те, що в 1920 р. на II конгресі Комінтерну в Москві В. І. Ленін зустрічався з делегатами від Компартії Східної Галичини і мав з ними розмову про стан справ у їх краї. Наводжу витяг з листа голови Галревкому В. П. Затонського від 6 вересня 1920 р., який писав В. І. Леніну: «...Одним з відділів Галревкому завідує відомий вам по конгресу тов. Савка»⁴. В. І. Ленін давав вказівку Галревкомові робити все, що можливо, щоб широкі маси робітників і біднішого селянства негайно і наочно відчули, що Радянська влада несе їм життя.

Знайомлячи учнів з діяльністю Галревкому, з його першими декретами, показую фотокопії цих документів і ставлю запитання: «Де ви вже знайомилися з подібними документами?» Учні без вагань називають перші декрети Ради Народних Комісарів, очолюваної

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 455.

² Там же, стор. 197.

³ Там же, стор. 375.

⁴ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали. Львів, 1957, стор. 519.

В. І. Леніним, і приходять до висновку, що саме ці ленінські документи були покладені в основу декретів Галревкому з урахуванням історичних умов Галичини.

Згадуючи про загарбання західноукраїнських земель панською Польщею, відзначаю, що В. І. Ленін викривав міжнародний імперіалізм, як організатора цих агресивних дій. В листопаді 1920 р. на Московській губернській конференції РКП(б) В. І. Ленін говорив: «...зараз при загальній ненависті буржуазних держав до Радянської влади всі бачать безпосередній інтерес у володінні польськими поміщиками Східною Галичиною»⁵.

Розповідаючи про успіхи соціалістичного будівництва в СРСР у 1921—1939 рр., ставлю перед учнями запитання: «А як же складалось у цей час життя трудящих західноукраїнських земель, які залишилися під польською окупацією?» З моєю допомогою учні з'ясовують, що трудящі Західної України вели тоді (під керівництвом КПЗУ) тяжку й наполегливу боротьбу за своє соціальне і національне визволення. Підкреслюю, що велику роль в організаційному та ідеологічному зміцненні КПЗУ відіграли ідеї великого Леніна. Марксистсько-ленінська література, що проникала сюди з Радянського Союзу, а також друкувалась на місці, швидко поширювалась серед трудящих мас. Важливе значення в поширенні ленінських ідей серед трудящих мала комуністична та прогресивна преса, яка час від часу переказувала зміст творів В. І. Леніна, наводила уривки з них. Так, у газеті «Наша правда» було надруковано привітання великого вождя V з'їздові РКСМ, IV Конгресові Комуністичного Інтернаціоналу, а також політичний звіт ЦК РКП(б) XI з'їздові партії, зроблений Леніним, та інші матеріали, які мали важливе значення для піднесення політичної свідомості і згуртування революційних сил трудящих Західної України.

Розповідаю, що смерть В. І. Леніна була великою втратою не лише для народів Радянського Союзу, але і для трудящих усього світу, в тому числі і для робітників та селян Західної України, що стогнали під панським ярмом.

Заповіти В. І. Леніна жили в революційному русі на західноукраїнських землях, служачи дороговказом, провідною зіркою, що вела трудящі маси до перемоги над капіталом. Прогресивні газети систематично вмщували матеріали, присвячені великому вождю. Видавались і розповсюджувались спеціальні листівки про В. І. Леніна. В одній з них, випущеній 1933 р., читаємо: «Товариші! Борімося проти атак капіталізму на трудящі маси та проти фашистського терору, котрий хоче згубити робітничий клас. Поступаймо в напрямі, вказаному через Леніна, котрий допровадив пролетаріат до побідної революції»⁶.

Ознайомлення учнів з наведеним вище матеріалом допомагає їм краще усвідомити той великий політичний досвід, що його здобували у довголітній боротьбі трудящі Західної України і який допоміг їм стати на шлях будівництва нового життя у знаменні вересневі дні 1939 р.

Використання праць В. І. Леніна, матеріалів про його діяльність допомагає глибше розкрити питання класової боротьби на західноукраїнських землях, прагнення трудящих до возз'єднання, поглиблює в учнів інтерес до історії свого рідного краю.

Г. Я. КУЧЕР

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 366.

⁶ Революційна боротьба на Тернопільщині, Тернопіль, 1957, стор. 166.

До історії міст і сіл Радянської України

НАПИСАННЯ КОРОТКИХ ДОВІДОК ПРО ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ ТА СЕЛИЩНИХ РАД УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Відповідно до постанов ЦК КП України від 29 травня 1962 р. та 5 лютого 1964 р. до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції готується видання «Історія міст і сіл Української РСР» в 26 томах, в якому будуть вміщені нариси про 2200—2500 найвизначніших населених пунктів республіки, про всі міста, селища та села, що мають багату історію і визначні досягнення в господарському і культурному будівництві. Про решту населених пунктів — центри сільських та селищних Рад УРСР — будуть подані стислі відомості енциклопедичного характеру.

Яке ж коло питань слід висвітлювати в довідках?

Насамперед, треба дотримуватись певної схеми у викладі фактів. Довідка має складатись з таких основних частин: а) загальні відомості про населений пункт; б) відомості про економіку, культуру, торгівлю, охорону здоров'я; в) найважливіші факти з історії населеного пункту; г) знатні люди — уродженці села-центру сільської Ради та сіл, що входять до її складу.

На початку довідки слід подати сучасну і всі попередні (якщо такі були) назви даного населеного пункту (з наголосом на відповідному складі), а також перелік сіл та інших населених пунктів, що входять до складу сільської (селищної) Ради. Якщо село-центр сільської Ради розташоване на важливих шляхах сполучення (залізниця, автомагістраль, річка, море, озеро і т. д.), про це обов'язково треба зазначити в довідці.

До загальних відомостей про населений пункт, крім переліку сіл, що входять до складу сільської Ради, і особливостей географічного розташування, відносяться також дані про чисельність населення села (селища) — центру сільської (селищної) Ради за станом на 1 січня 1965 р. (для томів, що друкуватимуться в 1966 р., відомості про населення слід подавати за станом на 1 січня 1966 р.) за даними статистичних органів. У багатьох же довідках ця вимога методичних вказівок Головної редакційної колегії порушується. Так, автори довідок про села Уманського району Черкаської області, Макарівського району Київської області та Чаплинського району Херсонської області подають відомості про населення всіх сіл сільської Ради або ж про населення всієї сільської Ради. Часом автори вміщують дані про населення 2—3-річної давності (Киево-Святошинський район та Ірпінська міська Рада Київської області).

Подаючи відомості про економіку села, насамперед необхідно вказати назву колгоспу, радгоспу чи іншого спеціалізованого господарства (науково-дослідні станції, державні лісові господарства та ін.), їх виробничий напрям: рільництво (з зазначенням головних культур), тваринництво (з зазначенням головних видів тваринництва),

садівництво, городництво, бджільництво, шовківництво, рибне господарство, птахівництво, допоміжні підприємства (майстерні, місцеві електростанції з їх потужністю). Доцільно навести найголовніші узагальнюючі дані про земельний фонд та механізацію сільськогосподарських робіт і електрифікацію села (зазначити, в якому році завершено електрифікацію); про промислові підприємства по переробці сільськогосподарської продукції та мінеральної сировини (заснування підприємств, випуск найважливіших видів промислової продукції, кількість робітників, добова або річна продуктивність фабрик, заводів, шахт). Водночас треба уникати стандартних характеристик і звертати увагу на відмінні риси економіки колгоспів і радгоспів різних сіл.

В довідках про села Кагарлицького й Макарівського районів Київської області та Уманського і Тальнівського районів Черкаської області автори обмежуються лише повідомленням про назву промислових підприємств, а в довідці про селище Тошківський Луганської області, в якому розвинута вугільна промисловість, автор не називає навіть кількості шахт, що функціонують у селищі, дат їх заснування. Ці ж недоліки мають місце і в довідках про селища Ірпінської міської Ради Київської області. Розповідаючи про економіку населеного пункту, слід навести дані про здійснене за післявоєнні роки нове будівництво громадських і господарських приміщень, шкіл, лікарень, клубів, дитячих дошкільних закладів тощо.

Дані про економіку села (селища) необхідно закінчити розповіддю про передовиків, новаторів сільськогосподарського та промислового виробництва, обов'язково згадавши прізвища нагороджених орденами і медалями СРСР, Героїв Соціалістичної Праці, лауреатів Ленінської та Державної премій, учасників Всесоюзної виставки досягнень народного господарства та Республіканської виставки передового досвіду, учасників руху за комуністичну працю й ін.

Належне місце мають зайняти яскраві факти про розвиток соціалістичної культури та освіти. Тут потрібно навести дані про школи, середні спеціальні учбові заклади, будинки і палаци культури, клуби, бібліотеки з їх книжковим фондом, кінотеатри (в тому числі широко-екранні), розвиток художньої самодіяльності, народні музеї, університети культури, агрохімічні лабораторії, лекторські групи, місцеві відділення товариства «Знання», випуск багатотиражних газет тощо. Необхідно навести дані про поліпшення охорони здоров'я в селі (селищі), наявність лікувальних закладів, дитячих дошкільних установ (ясла та садки), роботу заслужених лікарів та відмінників охорони здоров'я; подати узагальнюючі дані про торгівлю, установи зв'язку, благоустрій, розвиток житлового будівництва, водозабезпечення, газифікацію, реконструкцію села. Авторам довідок необхідно також навести яскраві приклади піднесення матеріального добробуту трудящих, одним з проявів якого є зростання купівельної спроможності населення, придбання цінних промислових товарів: автомашин, мотоциклів, телевізорів, радіоприймачів, меблів і т. п. Так, наприклад, в особистій власності шахтарів селища Тошківський Луганської області в 1964 р. нараховувалось 500 автомашин (на 15 жителів одна автомашини), 2 тис. радіоприймачів, 1,5 тис. телевізорів. На жаль, автори багатьох довідок не наводять ці дані або ж вміщують другорядні цифри і факти, що не заслуговують уваги. Дуже важливо відзначити підвищення попиту населення на художню літературу, видання періодичної преси тощо. Подібні дані повідомляються лише в довідках про села Чаплинського району Херсонської області.

Бажано показати появу на селі нових громадянських обрядів та свят, традицій і звичаїв (свята трудової слави, всенародне вшанування воїнів Радянської Армії, які віддали своє життя за Вітчизну і т. д.), розповісти про розвиток фізкультури і спорту (стадіони, палаци спорту і т. д.).

Крім загальних обов'язкових відомостей про економіку й культуру, необхідно подати найбільш важливі і яскраві факти з історії населеного пункту-центру сільської Ради та сіл, що входять до її складу. Такими даними можуть бути: перша згадка про заснування села, походження його назви, битви проти іноземних загарбників, участь жителів у селянських повстаннях, визначні події періоду боротьби за владу Рад, соціалістичного й комуністичного будівництва (організація комітетів незаможних селян, перших товариств по спільному обробітку землі, комун та сільськогосподарських артілей, завершення колективізації на селі, створення партійних, комсомольських та профспілкових організацій, МТС і т. п.), яскраві факти боротьби трудящих проти окупантів у роки Великої Вітчизняної війни (участь жителів села в партизанських загонах та з'єднаннях, підпільних групах, героїзм та мужність на фронтах війни, в тилу, число нагороджених орденами й медалями СРСР). Тут же доцільно вказати на інші визначні події періоду війни (створення плацдармів, командних пунктів фронтів, армій, битви, визволення села від німецько-фашистських окупантів і т. п.).

На жаль, автори багатьох довідок або ж зовсім не висвітлюють події Великої Вітчизняної війни (Уманський, Чаплинський райони, с. Олександрівка Миколаївської області, сс. Кикишівка і Старий Солотвин Житомирської області, Новомихайлівка і Попелак Херсонської області, Ялосовецьке й Кириаківка Полтавської області і т. д.), або ж обмежуються загальними фразами (сс. Червона Воля, Чижівка, Бронники, Рогачів, Забріддя Житомирської області, с. Блиставиця Київської області).

Бажано, щоб довідка містила відомості (якщо такі є) про найважливіші визначні місця, археологічні знахідки, культурні й архітектурні пам'ятники. Довідка повинна закінчуватися відомостями про народження і проживання в селі-центрі сільської Ради (і селах, що входять до її складу) визначних громадсько-політичних, державних і військових діячів, відомих учених, письменників, художників, композиторів, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, лауреатів Ленінської та Державної премій і т. п. Тут доцільно повідомити про те, скільки за роки Радянської влади вийшло з села вчителів, інженерів, агрономів, лікарів, інших спеціалістів народного господарства.

Залежно від змісту й насиченості фактами (всіх даних, вказаних у цій замітці, в селах не буде) довідку в разі потреби можна скласти обсягом до 2—3 сторінок машинопису. Це дасть можливість редакційним комісіям відібрати найважливіші і найхарактерніші факти для вміщення їх у довідках за встановленим Головною редакційною колегією обсягом (500—700 знаків). Сумлінна й високоякісна робота над довідками — почесна і відповідальна справа авторських колективів, районних комісій і обласних редакційних колегій по написанню «Історії міст і сіл Української РСР».

Г. К. МАКАРЕНКО

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

В. І. ЛЕНІН — ІСТОРИК ЖОВТНЯ

(До історіографії проблеми)

Однією з найважливіших проблем радянської історіографії є висвітлення ролі 3. І. Леніна як історика Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В обстановці непримиренної боротьби комуністичної та буржуазної антикомуністичної ідеологій, активізації опортунізму в світовому комуністичному і робітничому русі історико-теоретичні основи ленінської боротьби проти буржуазної історіографії, проти право- і лівоопортуністичних концепцій пролетарської революції мають справді цюціненне значення. Ленінська концепція пролетарської революції — дійова зброя радянської історіографії, спрямована проти реакційної буржуазної та дрібнобуржуазної історіографії, що спотворюють історію російської революції майже також, як і г'ятдесят років тому, в період її здійснення¹.

Дослідження цієї проблеми сприяє ствердженню в радянській історіографії безмежної за своєю теоретичною глибиною і багатством узагальнень ленінської концепції пролетарської революції. Цьому перешкождала обстановка в роки культу особи Сталіна, коли спостерігався відхід від ленінських принципів керівництва історичною наукою і деяких положень ленінської концепції в історичній літературі.

Проблема «В. І. Ленін як історик Великої Жовтневої соціалістичної революції» привертала увагу радянських дослідників уже в перші роки Радянської влади. / зв'язку з цим слід, насамперед, назвати ім'я В. В. Адоратського, якого В. І. Ленін високо цінував як досвідченого історика-марксиста. В 1922 р. вчений опублікував таттю «Марксистская диалектика в произведениях Ленина»². Стаття була написана в приводе виходу в світ у 1921 р. XIV тому зібрання творів В. І. Леніна, куди входили праці, написані у 1917 р. В. В. Адоратський писав, що ці праці вмщують такий агатий матеріал, що за ними «можна відтворити повну картину розвитку російської еволюції від Лютого до Жовтня...»³

Він писав, що ленінські твори слід оцінювати з трьох боків: «Це, по-перше, разки марксистського аналізу і застосування методу діалектичного матеріалізму. і цього боку Ленін є теоретиком-марксистом.

По-друге, висвітлюючи і пояснюючи класову боротьбу, що ведеться, ті історичні рощеси, які відбуваються у суспільстві, Ленін є істориком, оскільки він, як марксист, есь час прагне науково пояснити факти, що лежать в основі його політики. А це є те завдання, яке ставить собі історик.

Нарешті, по-третє, Ленін є політиком, і його твори становлять величезне зірання матеріалів для вивчення окремої школи політики — політики революційного іарксизму»⁴.

У В. В. Адоратського В. І. Ленін — історик нового типу, зовсім відмінного від уржуазного історика. Його переваги у блискучому вмінні володіти зброєю марксистської діалектики, в матеріалістичному розумінні історичних явищ. «Він не сидів спеіально в архівах,— писав В. В. Адоратський,— але він більш вірно розуміє історичні одії і вміє пояснити історичний процес вірніше, ніж це можуть зробити буржуазні торники тому, що йому допомагає матеріалістична точка зору, якої позбавлені буржуазні історики-спеціалісти...»⁵.

Вказані положення автор ілюструє ленінськими творами, що висвітлюють історію пролетарської революції в Росії.

В. В. Адоратський зупинявся на вивченні цього питання і в наступні роки, зорема, в працях: «Судьбы марксизма за последнее десятилетие» (1923 г.), «О теории практике ленинизма» (1924 г.). В останній праці він писав, що пройдуть століття,

¹ В. И. Салов. Германская историография Октябрьской революции, М., 1960; арбужная литература об Октябрьской революции, М., 1961.

² Журн. «Печать и революция», 1922, книга II.

³ В. В. Адоратский. Избранные произведения, М., 1961, стор. 459.

⁴ Там же, стор. 443.

⁵ Там же.

але лєнінська характеристика історії Великої Жовтневої соціалістичної революції залишиться для істориків незмінною, оскільки вона об'єктивно єдино вірна⁶.

Ця тема приваблювала історика і в наступні роки. Так, плануючи перевидання праці «О теории и практике ленинизма», він вважав за необхідне додати матеріал про В. І. Леніна як організатора і вождя партії, Леніна-теоретика та історика⁷.

Праці В. В. Адоратського, в яких вперше в радянській історіографії було поставлено питання про В. І. Леніна як історика Жовтневої революції, мали тоді велике значення. В них висвітлювалися якісні риси історика нового типу, історика-марксиста, неперевершеним представником якого був В. І. Ленін, і характеризувалися найголовніші положення лєнінської концепції Жовтня, що сприяло її пропаганді і ствердженню в радянській історичній науці.

І для іншого історика-марксиста С. Піонтковського незаперечно була та істина, що В. І. Ленін — перший геніальний історик російської пролетарської революції. С. Піонтковський не присвятив цьому питанню окремої роботи, але у передмові до хрестоматії Жовтня, складеній у 1923 р., в історіографічних оглядах літератури про Жовтень (1923—1926 рр.), він називав В. І. Леніна першим історіографом пролетарської російської революції. Він писав, що у В. І. Леніна історики Жовтня брали «його побудову історії революції 1917 р., його аналіз, зміст і смисл Жовтня»⁸. Проте внаслідок того, що в оглядах С. Піонтковського лєнінські праці розглядалися нарівні з працями, написаними про Жовтень Троцьким, Бухаріним та ін., стиралася принципова якісна відмінність лєнінської концепції пролетарської революції від троцькістсько-бухарінської. Проте в 1925 р. С. Піонтковський у статті «Ошибки в «Уроках Октября» викривав шкідливість троцькістської концепції пролетарської революції⁹.

Вивченням діяльності В. І. Леніна як історика Жовтня займалися також історики Г. Лелевич, В. Бистрянський. У 1924 р. була опублікована праця Г. Лелевича «Ленин как историк» в журналі «Пролетарская революция»¹⁰. Через рік вона вийшла окремим виданням¹¹.

Звертаючись до цієї теми, Г. Лелевич посилався на В. В. Адоратського як на першого дослідника в цій галузі. В. І. Ленін — історик, — пише, автор, — хоча дещо незвично говорити про нього як про історика, оскільки він не написав жодної суто історичної роботи. Але, як і В. В. Адоратський, Г. Лелевич підкреслював, що «чудовий всеохоплюючий мозок Володимира Ілліча не міг не торкнутися у своїй науковій роботі тієї найважливішої галузі суспільної науки, яка зветься історією, не міг не торкнутися хоча б уже тому, що Ленін був найкращим марксистом нашого часу»¹². Тому в працях В. І. Леніна, як писав історик, не тільки величезна кількість історичних документів, теоретичних і тактичних положень, але й класичних зразків чисто історичного дослідження й аналізу¹³.

Лєнінський твір «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату» Г. Лелевич називав вінцем історичного аналізу, твором, в якому дано загальнополітичний висновок про умови перемоги пролетарської революції¹⁴. У лєнінській праці «Нові часи, старі помилки в новому вигляді» історик відмітив чудову характеристику етапів розвитку Жовтневої революції в Росії¹⁵.

Проте загальне значення лєнінських творів для радянської історіографії Великої Жовтня Г. Лелевич обмежував, вбачаючи в них тільки конспект історії Жовтневої революції¹⁶.

У 1924—1925 рр. В. І. Леніну як історикові були присвячені твори В. Бистрянського¹⁷. Він писав, що в марксистській науці немає галузі, куди б В. І. Ленін не вніс би найдорогоціннішого вкладу. Філософія і соціологія, політична економія та історіографія проникнуті його великим розумом¹⁸. В. Бистрянський, як і всі історики, які писали про В. І. Леніна, підкреслював, що Ленін був геніальним істориком тому, що був марксистом, а марксист не може не бути істориком. Все це дозволяло В. І. Леніну розв'язувати найважче завдання — «орієнтуватися в сучасній історії,

⁶ В. В. Адоратский. О теории и практике ленинизма, М.—Л., 1924, стор. 34.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. В. В. Адоратського. Книга нових поступлень № 2554.

⁸ С. А. Пионтковский. Хрестоматия Октябрьской революции, М., 1923, стор. 3.

⁹ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 1.

¹⁰ Журн. «Пролетарская революция», 1924, № 4.

¹¹ Г. Лелевич. Ленин как историк партии и революции, М., 1925, стор. 5.

¹² Там же, стор. 63.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, стор. 47—50.

¹⁵ Там же, стор. 51.

¹⁶ Там же, стор. 53.

¹⁷ В. Бистрянский. Ленин и история РКП(б), журн. «Красная летопись», 1924, № 2(II); В. Бистрянский. Ленин — историк, Л., 1925.

¹⁸ В. Бистрянский. Ленин как материалист-диалектик, Л., 1925.

коли немає й не може бути в наявності такого фактичного матеріалу — статистичного і документального, який дає змогу історика показати справжню фізіономію подій, що давно минули»¹⁹. У працях цих років В. Бистрянський не торкався проблеми «В. І. Ленін — історик Жовтня». Він тільки писав, що твори В. І. Леніна є справжньою скарбницею знань для дослідників історії Росії на межі XIX та XX ст.²⁰

Жодний з названих авторів не висвітлював боротьби В. І. Леніна як історика проти буржуазної реакційної історіографії, проти право- і лівоопортуністичних перекуреннь історії російської революції.

Про В. І. Леніна як історика писав і видатний радянський історик-марксист М. М. Покровський²¹. У зв'язку з тим, що й досі існує думка, ніби цей вчений не визнавав за В. І. Леніним права вважатися істориком, на працях М. М. Покровського слід зупинитися докладніше.

У 1926 р. у «Правде» за 22 квітня була опублікована стаття М. М. Покровського «Ленін и Маркс как историки». Він писав: «І Маркс, і Ленін були великими істориками»²². Для підтвердження наведеного положення він посилався на істориків В. Бистрянського і Г. Лелевича, які, на його думку, цілком задовільно висвітлили цю проблему.

Таким чином, у М. М. Покровського положення, що В. І. Ленін — історик, не викликає заперечення. Навпаки, він вважає його геніальним істориком, яким був і К. Маркс.

М. М. Покровський неодноразово повертався до названої теми. У 1928 р. він на I Всесоюзній конференції зробив у доповіді «Ленінізм і російська історія» спробу простежити загальну ленінську методологію на окремих ленінських історичних концепціях²³. Але це не зовсім йому вдалося. Історик не зміг побачити принципової відмінності ленінської концепції російського історичного процесу від своєї, помилкової, в основі якої було положення про торговий капітал. У вказаній статті він писав: «Та схема, та концепція російської історії, яку тепер звуть марксистською і яку іноді мені роблять честь пов'язати з моєю скромною особою, — це концепція Леніна, а не моя»²⁴.

У 1931 р. М. М. Покровський опублікував ще статтю «Ленін и история». В ній розповідалося, якого великого значення надавав В. І. Ленін історичній науці при оцінці сучасних йому історичних явищ, історичних перспектив, шляхів їх розвитку і т. ін. У статті підкреслювалося основоположне значення ленінських праць для радянської історичної науки: «...будь-яка майбутня історія Росії, що заслуговуватиме ім'я марксистської, має керуватися цим розумінням російської історії Ленінінм...»²⁵

У всіх трьох названих працях М. М. Покровський незмінно писав, що В. І. Ленін — геніальний історик, праці якого є методологічною основою радянської історичної науки, зразком умілого застосування марксистського методу в історії. Не можна тому погодитися з тими дослідниками, які видають М. М. Покровського за противника цієї точки зору.

Коріння цього помилкового твердження виходять з середини 30-х років, з часу, коли сам М. М. Покровський, як і його праці, був підданий незаслуженій критиці. Початок цій кампанії поклав К. Радек, який у статті «Недоліки історичного фронту й помилки школи Покровського» писав: «Близкуче оволодіння марксистським методом дозволяло Леніну, як і Сталіну, поставити найважливіші історичні питання, а правильна постановка питань — адже ж це і відповідь на них! Тому так комічно звучить тепер те місце з промови покійного Покровського на I Всесоюзній конференції істориків-марксистів, де він запитує: «Чи був Ленін спеціалістом з російської історії?» і відповідає: «Ні, не був...»²⁶.

Звернемося до тієї сторінки, на яку посилав К. Радек читача. Ось що було там написано: «...чи був Ленін спеціалістом з російської історії? Ні, не був. Коли б він уявив собі свою геніальну книжку «Що таке «друзі народу» як магістерську дисертацію, що сталося б? Який би регіт стояв серед академічних істориків! А, проте, в цій книжці значно більше справжньої російської історії, ніж у трьох десятках дисертацій»²⁷. Такий був зміст цитати, на яку посилався К. Радек і яку він навмисне вміщу-

¹⁹ В. Бистрянский. Ленин — историк, стор. 7.

²⁰ Там же, стор. 8.

²¹ М. Н. Покровский. Октябрьская революция. Сборник статей. 1917—1927 гг., М., 1929, стор. 42.

²² М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов, вып. II, М.—Л., 1933, стор. 274.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ М. Покровский. Ленин и история, журн. «Борьба классов», 1931, № 1, стор. 5.

²⁶ Журн. «Большевик», 1936, № 5, стор. 67.

²⁷ М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов, вып. II, стор. 283.

вав скороченою. А перед цим абзацем у М. М. Покровського йшлося про блискуче розуміння В. І. Леніним російського історичного процесу, реформи 1861 р., революційної ситуації і таке інше, яке В. І. Ленін взяв, як висловлювався історик, «не з поганих буржуазних книжок».

Ясно, що в наведеному уривку з промови М. М. Покровського на I Всесоюзній конференції істориків-марксистів, йдеться не про те, що приписувалося К. Радеком.

М. М. Покровський говорив, що В. І. Ленін не був істориком, визнаним офіційною буржуазною наукою. Він не був дипломованим істориком-спеціалістом у розумінні тієї старої буржуазної історичної науки, про яку В. І. Ленін писав: «заслужити репутацію солідного вченого і здобути офіційне визнання своїх праць,— це значить довести неможливість соціалізму за допомогою парочки «по-кантіанському» виведених визначень; це значить знищити марксизм, роз'яснивши читачам і слухачам, що його не варто навіть спростовувати, і пославшись на тисячі імен і назв книг європейських професорів; це значить викинути за борт взагалі всякі наукові закони для очищення місця законам релігійним; це значить нагородити гори високовченого мотлоху і сміття для забивання голів шкільної молоді»²⁸.

Праці радянських дослідників 20-х рр. про В. І. Леніна як історика і, особливо, історика Жовтня вже постановкою самої висвітлюваної проблеми в літературі відіграли велику роль у боротьбі радянської історичної науки проти троцькістської концепції Жовтня, яку автор її намагався нав'язати в ті роки, стверджуючи, що радянська історіографія, крім його праць, нічого не має, і заперечуючи роль В. І. Леніна як засновника радянської історіографії Жовтня.

Не тільки історики, але й керівники партії та Радянського уряду тоді у боротьбі з троцькізмом зосереджували увагу на тому, що саме В. І. Ленін був першим істориком пролетарської революції в Росії. Так, Й. Варейкіс у книзі, написаній на захист ленінської теорії соціалістичної революції проти троцькістської її фальсифікації, писав: «Побудував своє струнке знання науки про епоху соціальної революції геній Леніна насамперед тому, що він був вождем першої пролетарської революції. В надрах цієї революції він дістав джерела всієї цієї насправді велетенської нелюдської сили»²⁹.

Навіть ідейні супротивники В. І. Леніна не могли не визнати за ленінськими творами незаперечного права вважатися найкращими підручниками з історії партії та революції. Це визначали Л. Каменев, М. Бухарін та ін.³⁰

Радянські історики 20-х рр. у поняття історик-марксист, історик нового типу вкладали ленінський зміст. В. І. Ленін, свого часу обгрунтовуючи незаперечне право Маркса називатися істориком, їдко висміював тих, хто право зватися таким пов'язував з необхідністю визнання офіційною буржуазною історіографією. Так, виступаючи проти представника дрібнобуржуазної народницької історіографії Михайловського, який висловив сумнів щодо того, чи можна називати К. Маркса істориком, В. І. Ленін писав: «Кожний, обізнаний з Марксом, відповів би йому на це іншим питанням: в якому творі Маркс не викладав свого матеріалістичного розуміння історії? Але п. Михайловський, мабуть, довідається про матеріалістичні дослідження Маркса тільки тоді, коли вони під відповідними номерами будуть вказані у якій-небудь історіософійній праці якого-небудь Кареева під рубрикою: «економічний матеріалізм»³¹.

З середини 30-х років аж до початку 50-х, внаслідок умов, створених у радянській історичній науці, інтерес до вивчення проблеми «В. І. Ленін як історик Жовтня» штучно глушиться. Помилковою постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 серпня 1938 р. «Про роман Марієтти Шагінян «Білет з історії», ч. 1, про «Сім'ю Ульянових» і постановою Секретаріату ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1947 р. «Про книгу С. Гиля. «Шість років з В. І. Леніном» було встановлено такий порядок видання книг про В. І. Леніна, який призвів, по суті, до заборони випуску наукових праць присвячених вождеві революції»³².

Але навіть в обстановці, яка мало сприяла виявленню творчого інтересу дослідників до вивчення ролі В. І. Леніна як історика Великого Жовтня радянські історики іноді, головним чином у зв'язку з ювілейними датами, поверталися до висвітлення цієї проблеми³³.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 184—185.

²⁹ И. Варейкис. Пролетарская революция и национальный вопрос, М., 1925, стор. 7.

³⁰ Об уроках Октября, Л., 1924, стор. 7. За ленинизм, М.—Л., 1925, стор. 14.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 121.

³² Спутник партийного работника, М., 1957, стор. 364.

³³ А. В. Мишулин. Ленин и историческая наука, журн. «Вестник Академии наук СССР», 1940, № 4—5; А. Панкратова. Ленин — величайший корифей науки, журн. «Вестник Академии наук СССР», 1944, № 1—2; Б. Д. Греков. Ленин и историческая наука, «Вестник Академии наук СССР», 1944, № 3; И. Минц. Ленин и развитие советской историографической науки; Б. Д. Греков. В. И. Ленин о некоторых вопросах истории России, журн. «Вопросы истории», 1952, № 1.

Виятком була книга М. Л. Рубінштейна з російської історіографії, що вийшла у 1941 р. Це було спеціальне дослідження з окремим розділом «Ленін та історична наука». Невеликий розділ цієї книги «Питання революції в Росії» у теоретичному плані показував ленінську теорію соціалістичної революції без аналізу творів, що вийшли у післяжовтневий період³⁴. Проте у цій книзі та деяких інших своїх творах автор переоцінював роль Й. В. Сталіна у розробці історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, чим зменшував роль В. І. Леніна як засновника історіографії Жовтня, як першого історика першої пролетарської революції в історії людства.

У працях Й. В. Сталіна історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і післяжовтнева тема не завжди трактувалися по-ленінському. Так, наприклад, у сталінських працях про Жовтень майже не приділялася увага матеріальній підготовленості країни. У 1917 р. відстоюючи ленінське положення про неминучість і закономірність пролетарської революції в Росії, він акцентував увагу лише на імпералістичній війні, що зробила революцію неминучою. Проте В. І. Ленін, називаючи імпералістичну війну всесильним режимом, що прискорив визрівання передумов пролетарської революції в Росії, підкреслював, що «ніяке повстання не створить соціалізму, якщо він не дозрів економічно»³⁵.

У своєму висновку про можливість перемоги соціалістичної революції в одній країні В. І. Ленін виходив як із зрілості всієї капіталістичної системи, так і з наявності матеріальних передумов соціалізму в конкретній країні. Відсутність їх не дає можливості пролетаріату, що прийшов до влади, забезпечити соціалістичний розвиток країни і в цьому разі революція залишиться буржуазною.

В середині 30-х років Сталін своєю тезою про напівколоніальну залежність Росії від іноземного капіталу підмінив ленінське положення про те, що Росія була імпералістичною країною з слабкою господарчою системою, хоча щодо високорозвинутих імпералістичних держав не була повністю самостійною.

Канонізація тези Сталіна мала дуже негативні наслідки для історичної науки, особливо для успішної розробки історичних передумов пролетарської революції в Росії. Якщо література, присвячена дослідженням окремих вузьких питань історії російського монополістичного капіталізму, була порівняно численною, то історичним передумовам Великої Жовтневої соціалістичної революції до середини 50-х років не було присвячене жодне спеціальне дослідження.

Вченим, що досліджували цю проблему, було важко узгоджувати сталінське положення про напівколоніальну залежність і техніко-економічну відсталість Росії з ленінським положенням про наявність у ній матеріальних передумов соціалістичної революції. Цим пояснюється й той факт, що в дослідженнях і науково-популярних нарисах про Жовтневу революцію, написаних у 30-х — на початку 50-х років її економічні передумови не завжди були предметом уваги з боку деяких авторів³⁶.

Сміливе і послідовне викриття антиленінської ідеології культу особи, рішуча боротьба Комуністичної партії Радянського Союзу за переборення негативних наслідків культу особи в усіх галузях громадського життя країни звільнили й історичну науку від його гальмуючого впливу, відродили дійсно науковий інтерес до глибокого і всебічного вивчення ленінської спадщини, створили для радянської історичної науки умови для її дальшого розвитку і розквіту.

Всесоюзна наукова сесія з історіографії соціалістичного й комуністичного суспільства, проведена у 1960 р. спільно з радянським сектором і групою історії історичної науки Інституту історії АН СРСР, постановкою доповіді «В. І. Ленін — засновник історіографії радянського суспільства» по суті вперше визначила справжню роль і виключне значення ленінської спадщини для радянської історичної науки³⁷.

Випуском третього тому «Нарисів з історії історичної науки в СРСР»³⁸ покладено початок систематичному вивченню цієї проблеми в радянській історичній науці. Черговий том відкриватиметься великим розділом: «В. І. Ленін — засновник радянської

³⁴ Н. Л. Рубинштейн. Русская историография. М., 1941.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 324.

³⁶ Э. Н. Бурджалов. Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1951; О. Н. Чаадаева. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1952; М. Степанов. Партия большевиков — организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1951; В. Сторожев. Союз рабочего класса и беднейшего крестьянства в социалистической революции, М., 1954; І. Кулик. Борьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, К., 1947; И. Г. Воронков. Воронежские большевики в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции, Воронеж, 1952; К. Я. Войтинова. Борьба за победу Октябрьской революции в Пермской губернии. С. А. Коробов. Победа и укрепление Советской власти в Марийском крае. Сб. «Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг.», М., 1953 та ін.

³⁷ Ю. С. Борисов. Научная сессия по историографии социалистического и коммунистического строительства, журн. «Вопросы истории», 1960, № 8.

³⁸ Очерки по истории исторической науки в СССР, М., 1963, т. III.

історичної науки», в якому висвітлюватиметься роль В. І. Леніна у розробці найважливіших проблем історії радянського суспільства, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Відродження дійсно наукового інтересу до вивчення ленінської спадщини відзначається появою праць, в яких ставиться питання про оцінку ленінської розробки питань історії Великої Жовтневої соціалістичної революції³⁹ та значення цього для радянської історичної науки. Так, наприклад, у праці М. П. Кіма⁴⁰ відновлюється ленінське розуміння двох аспектів всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, досвіду соціалістичного будівництва в СРСР.

Статті М. Е. Найденова, А. Х. Бурганова присвячені висвітленню ленінської періодизації історії Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. В основу періодизації історії пролетарської революції названі автори поклали ленінський критерій — «зміни у стані і класовій природі державної влади».

Для вивчення проблеми «В. І. Ленін — історик Жовтня» великий інтерес становить стаття Е. Н. Городецького про методологію історичного дослідження в післяжовтневих працях В. І. Леніна, оскільки предметом аналізу в ній є найважливіші ленінські положення з історії пролетарської революції в Росії⁴¹.

Інтерес становлять також праці та статті, що досліджують ленінську концепцію економічних передумов пролетарської революції в Росії. Проте в деяких з них є положення, що потребують критичного перегляду, більш переконливої наукової аргументації, деякі думки зовсім невірні. Зокрема, у великій статті А. П. Швепова «В. І. Ленін про економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції» збереглося положення про напівколоніальну залежність царської Росії від іноземного капіталізму⁴².

Про В. І. Леніна як історика Жовтня було опубліковано чимало науково-популярних робіт, в яких відмічається значення ленінських праць для розробки історії Великої Жовтневої соціалістичної революції⁴³.

Друкувалися також праці, що ставили своїм завданням висвітлити значення ленінського вкладу в розвиток історіографії народів СРСР. У цьому відношенні слід насамперед назвати працю І. О. Гуржія та В. Г. Сарбея «В. І. Ленін про деякі питання історії України»⁴⁴.

Визначенню змісту ленінського етапу, його хронологічних рамок, ступеня ствердження ленінської концепції пролетарської революції в радянській історичній літературі сприяла дискусія про періодизацію історії радянської історичної науки, проведена групою історії історичної науки в 1960—1962 рр.⁴⁵

Все це свідчить про те, що в радянській історичній науці зріс і змінився інтерес до проблеми «В. І. Ленін — історик Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії». Радянські дослідники збагатили історичну науку як постановкою ряду найважливіших питань з указаної проблеми, так і вирішенням деяких з них, і тим самим полегшили можливість монографічного, всебічного дослідження в цілому.

Г. Г. ЧЕРНИХ

³⁹ М. П. Кім, В. И. Ленин об общенсторическом и национально-особенном в советском опыте социалистического преобразования, журн. «История СССР», 1957, № 1; Л. П. Шевцов, В. И. Ленин об экономических предпосылках Великой Октябрьской социалистической революции, «Ученые записки» Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского, т. 63, выпуск экономический, 1958; М. М. Гуревичов, Обоснование В. И. Лениным исторической необходимости социалистической революции в России. Сборник научных трудов кафедр общественных наук вузов г. Харькова, 1957; М. В. Нечкина, М. П. Кім, В. И. Ленин о роли народных масс в истории, журн. «История СССР», 1960, № 2; М. Е. Найденов, Ленинская периодизация истории Великой Октябрьской социалистической революции, журн. «История СССР», 1963, № 6; А. Х. Бурганов, К вопросу о периодизации истории Великой Октябрьской социалистической революции, журн. «История СССР», 1964, № 3; Е. Н. Городецкий, Вопросы методологии исторического исследования в послеоктябрьских трудах В. И. Ленина, журн. «Вопросы истории», 1963, № 6.

⁴⁰ М. П. Кім, назв. стаття.

⁴¹ Е. Н. Городецкий, Вопросы методологии исторического исследования в послеоктябрьских трудах В. И. Ленина, журн. «Вопросы истории», 1963, № 6.

⁴² Ученые записки Саратовского госуниверситета, т. 63, выпуск экономический, 1958, стор. 25.

⁴³ М. Е. Найденов, В. И. Ленин и историческая наука, журн. «Преподавание истории в школе», 1960, № 2; В. П. Наумов, Вопросы истории советского общества в трудах В. И. Ленина, М., 1960.

⁴⁴ Журн. «История СССР», 1960, № 2.

⁴⁵ М. В. Нечкина, О периодизации истории исторической науки, журн. «История СССР», 1960, № 1; її ж. К итогам дискуссии о периодизации истории советской исторической науки, журн. «История СССР», 1962, № 2.

Документи та матеріали

А. І. ЖЕЛЯБОВ у «ПРОЦЕСІ 193-х»

Серед попередників російської соціал-демократії В. І. Леніним названа «блискавична плеяда революціонерів 70-х років»¹. Видним представником її був Андрій Іванович Желябов, один з талановитих організаторів і вождів «Народної волі». Революційна діяльність Желябова у донородовольський період, участь у славнозвісному «процесі 193-х» і значення останнього в його ідейній еволюції мало досліджені.

«Процес 193-х» (відбувся у Петербурзі з 18 жовтня 1877 р. до 23 січня 1878 р.) — суд над учасниками народницьких гуртків і діячами «ходіння в народ». Дізнання і слідство, пов'язані з підготовкою процесу, тривали більше трьох років, протягом яких сотні заарештованих перебували в одиночному ув'язненні, десятки з них загинули, не дочекавшись суду. На лаву підсудних потрапило 193 чоловіки, серед яких був і Желябов.

На шлях революційної боротьби А. І. Желябов вступив на початку 70-х рр., ще студентом Новоросійського (Одеського) університету. За активну участь у студентському виступі проти реакційних порядків у вищій школі Желябова в листопаді 1871 р. було виключено з університету. 1873 р. він приєднався до створеного в Одесі відомим народником Ф. В. Волховським гуртка так званих «чайковців», що підтримував зв'язки з аналогічними гуртками в Петербурзі, Москві і Києві. Желябов проводив пропаганду серед інтелігенції й робітників, разом з С. Л. Чудновським і П. М. Макаревичем поширював нелегальну літературу.

В серпні 1874 р. було заарештовано кілька членів гуртка, в тому числі Ф. В. Волховського і П. М. Макаревича, а у вересні до слідства був притягнутий і Желябов (див. документ № 1). Однак перший обшук і допит, вчинені Желябову 24 вересня, нічого жандармам не дали. З листопада 1874 р. у Желябова було зроблено новий обшук, приводом до якого став його шифрований лист до дружини Макаревича Ганни Макаревич, надісланий у жовтні 1874 р. до Петербурга на ім'я студента Технологічного інституту Р. Казбека. В листі переказувався зміст показань П. М. Макаревича і робився натяк на можливість його втечі з ув'язнення².

Визнавши своє авторство листа, Желябов, як і до цього, заперечував знайомство з П. Макаревичем і відмовився назвати осіб, через яких спілкувався з Ганною і Петром Макаревичами. Жандармські власті змушені були на другий день, 4 листопада, звільнити Желябова з-під арешту і віддати на поруки Семену Яхненку (батькові дружини)³. Однак за розпорядженням начальника Московського губернського жандармського управління генерал-лейтенанта Слезкіна Желябова 12 листопада 1874 р. було заарештовано й ув'язнено в одиночній камері одеського тюремного замку⁴. 18 березня 1875 р. його знов віддали на поруки С. Яхненку за три тисячі карбованців⁵.

21 і 22 червня 1876 р. Желябова допитували, але він заперечував як приналежність до одеського революційного гуртка, так і знайомство з його діячами. Однак дізнання і слідство встановили його зв'язок з деякими членами гуртка, і 5 травня 1877 р. Желябова було віддано суду особливого присутствія Сенату за приналежність до «товариства, яке прагнуло до повалення і зміни існуючого державного устрою».

В липні 1877 р. Желябова привезли до Петербурга, де він пробув до кінця

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 332.

² Процес 193-х. Изд. В. М. Сабліна, М., 1906, стор. 98.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції, найвищих органів державної влади і органів державного управління СРСР, ф. «Особого присутствія Правительствующего Сената», оп. 1, 1874 р., спр. 298, арк. 405.

⁴ Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у Києві, ф. Жандармського управління Одеси, оп. 1, 1874 р., спр. 74, арк. 60, 61

⁵ Там же, 1875 р., спр. 77, арк. 166.

січня 1878 р. у Будинку попереднього ув'язнення. Тут, у спілкуванні з новими товаришами, серед яких були видатні народники (І. Мишкін, Д. Рогачов, С. Синьогуб, С. Ковалик та ін.), Желябов пройшов добру школу революційного виховання. Про це він сам говорив у промові на суді в березні 1881 р.⁶

Значний інтерес становлять листи учасників «процесу 193-х» до своїх рідних і знайомих. Деякі з них уже опубліковані⁷. Нещодавно в ЦДІА СРСР у Ленінграді знайдено три листи Желябова до своєї дружини Ольги Семенівни⁸ (див. документи №№ 3, 4, 5). Досі був відомий лише один лист Желябова, написаний у народовольський період (до Драгоманова, 1880 р.). Листи, що друкуються, написані в листопаді—грудні 1877 р. Вони містять цінний матеріал для характеристики ідеології революційного народництва, зокрема ставлення народників до лібералів і реакційних державних діячів Заходу, яскраво відбивають хід «процесу 193-х» і участь у ньому Желябова.

«Процес 193-х» (Желябова було виправдано) справив великий вплив на дальший розвиток російського революційного руху, значною мірою підготувавши перехід народників до відкритої політичної боротьби проти царизму. А. І. Желябов одним з перших усвідомив необхідність завоювання політичних свобод. На повалення царизму він почав дивитися, як на першочергове завдання революціонерів. Перейшовши до політичної боротьби, Желябов та інші народовольці зробили крок уперед від напіванархізму старого революційного народництва, намагалися залучити до своєї організації всіх невдоволених і спрямувати її на рішучу боротьбу з самодержавством. В цьому, за словами В. І. Леніна, полягала «їх велика історична заслуга»⁹. Але зв'язати свою боротьбу з класовою боротьбою, яка розвивалася в Росії, народовольцям не вдалося.

М. П. РУДЬКО

№ 1

1874 р., 20 вересня.— Постанова № 12 начальника жандармського управління Одеси полковника Кноп про притягнення А. І. Желябова до дізнання по обвинуваченню в участі у революційній пропаганді.

Г. Одеса. Сентября 20 дня 1874 г. начальник Одесского жандармского управления полковник Кноп, рассматривая настоящее дело и находящиеся в оном свидетельские показания, нашел: 1) что из свидетельского показания видно, что к дворянину Петру Маркелову Макаревичу, обвиняемому в принадлежности к сообществу, конечная цель которого есть произведение в России революции, средствами вперед между участниками определенными, в квартире его в доме Свечинского на старой Портофранкской улице часто приходили разные молодые люди, из коих многие в одежде простых мастеровых, между тем как они очевидно не принадлежали к рабочему классу, 2) что в июне и июле месяцах сего года на упомянутой квартире раза три или четыре собирались сходки вышесказанных молодых людей в числе от 10-ти до 15-ти человек, 3) что эти сходки посещал бывший студент Новороссийского университета Желябов и 4) что по имеющимся сведениям упомянутый Желябов в 1871-м году за беспорядки в университете по приговору университетского суда был исключен из университета. Соображаясь с тем, что Желябов бывает часто у Макаревича и, посещая сходки, на которых собирались молодые люди, обратившие на себя внимание соседей своею одеждою, очевидно им не свойственною и ими усвоенною с какою-либо предвзятою целью, не мог не знать о принадлежности Макаревича к тайному сообществу, имевшему целью произвести в России социальную революцию, что указывает на принадлежность его, Желябова, к означенному сообществу, и что он может подлежать обвинению в преступном деянии, предусмотренном 1-м пункт. 318 ст. Улож. о нак. (по новой редакции), постановил: привлечь бывшего студента Новороссийского университета Желябова к настоящему делу в качестве обвиняемого.

ЦДАЖР СРСР, ф. ОППС, оп. 1, 1874 р., спр. 298, арк. 123 зв.—124. Оригінал.

⁶ Подсудимые обвиняют, М., 1962, стор. 194—195.

⁷ Письма участников процесса 193-х, «Красный архив», т. 5, 1924; Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов в двух томах, т. 1, М., 1964.

⁸ Желябов одружився в 1873 р. з О. С. Яхненко. Наступного року у них народився син Андрій, за свідченням сучасників, дуже схожий на батька. Андрій Іванович всіляко прагнув залучити дружину до участі в революційному русі, однак це йому не вдалося. У 1879 р., переходячи на нелегальне становище, він розлучився з Ольгою Семенівною.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 427.

№ 2

1874 р., 6 листопада.— Донесення прокурора Одеської судової палати Єврейнова прокурору Саратовської судової палати Жихареву про допити А. І. Желябова.

Вашему превосходительству уже, вероятно, известны обстоятельства об анонимном и шифрован(н)ом письме, адресованном из Одессы в Петербург студенту Технологического института Казбеку для передачи Анне Макаревич, в котором сообщается для сведения сущность показания Петра Макаревича.

Препровождаю при сем копию с разбора этого письма, имею честь сообщить вашему пр(евосходительст)ву следующие обнаруженные по сему предмету в Одессе сведения.

Упомянутая в письме Евгения Петровна есть вдова поручика Окунькова, которая показала, что с просьбой о присылке по ее адресу писем к ней обращался бывший студент Новороссийского университета Андрей Желябов.

Желябов этот уже привлечен к возникшему по заявлению Трудницкого¹⁰ делу в качестве обвиняемого на основании показания одной свидетельницы о том, что, живя с Макаревичем на одном коридоре, она видела лиц, приходивших к нему, и на вопрос ее, кто такой один из пришедших в квартиру Макаревича в одно из собраний у него, знакомый ей студент назвал его Желябовым. По предъявлении ей Желябова она, однако, не признала его за одного из тех молодых людей, которые бывали у Макаревича, вследствие чего от Желябова была только отобрана подписка о невыезде из г. Одессы.

Допрошенный ныне по содержанию написанного по адресу Казбека письма Желябов сознался, что писал его он, вызванный к тому участием к Анне Макаревич, которую знал еще в Симферополе в гимназии. При дальнейших рас(с)просах он объяснил, что открыто осуждает замыслы лиц, пришедших к нелепому намерению произвести в России революцию¹¹, но вместе с тем отказывается назвать лиц, служивших ему посредниками в сношениях с Анной Макаревич или сообщавших ему сведения о том, что следует по делу Макаревича показывать, считая это нечестным и боясь подвергнуть этих лиц, так же, как и он, руководствовавшихся только участием к некоторым из обвиняемых и нисколько не причастных к преступным их замыслам, тем тяжким последствиям, которым он сам подвергся. Относительно упоминаемого в письме смелого предприятия он показал, что оно должно было заключаться в доставлении Анне Макаревич случая иметь в тюрьме свидание с мужем. Что касается прежнего адреса, переставшего служить, то это был его собственный адрес.

Таким образом, Желябов может обвиняться в том, что знал, где находится скрывающаяся от преследования Анна Макаревич, обвиняющаяся в государственном преступлении.

Имея, однако, в виду весьма слабые указания на принадлежность Желябова к самому сообществу, имевшему преступные замыслы, и приняв в соображение его общественное положение, представляющееся довольно обеспеченным, в виду того что он женат на дочери весьма почтенного и пользующегося уважением в здешнем обществе гласного думы и члена Одесской городской управы Яхненко, Желябов не был заключен под стражу и отдан на поручительство означенному г. Яхненко с денежною за него ответственностью в 2 т. р. Таковы формальные основания для оставления Желябова на свободе, но мера эта принята также и с тою целью, чтобы учредить за ним самый тщательный негласный надзор и этим путем проследить за теми лицами, с которыми он может находиться в сношениях, и таким способом найти, быть может, след к тем лицам, участвовавшим вместе с Жебуневыми и Макаревичем в сообществе и до сего времени или не обнаруженным или скрывающимся от преследования. Вообще мера эта принята в том внимании, что если Желябов не принимал деятельного участия в обществе, составленном для приготовления в России восстания, то содержание его под стражею не имеет оснований; если же он к этому сообществу принадлежал, то в настоящее время, по оставлении его на свободе, он не преминет войти с своими единомышленниками в такие сношения, которые не уйдут от внимания следящих за ним агентов и могут дать для раскрытия истины указания более надежные, чем протоколы допроса и обыска обвиняемых, из которых главнейшим образом состоит настоящее дознание.

ЦДІА УРСР у Києві, ф. Прокурора Одеської судової палати, оп. 1, 1874 р., спр. 105-а, арк. 202—205. Відпук.

¹⁰ Г. С. Трудницкий (1854—1876) — участник гуртка братів Жебуньових і народницької пропаганди в Чернігівській губ. В липні 1874 р. зрадив товаришів і виказав їх поліції.

¹¹ В показаннях Желябова таких заяв немає. Див. протокол допиту від 3 листопада 1874 р. в кн.: Н. Ашешов. Андрей Иванович Желябов. Материалы для биографии и характеристики, Пг., 1919.

№ 3

1877 р., 1 листопада.— Лист А. І. Желябова з Будинку попереднього ув'язнення (Петербург) до дружини.

Вторник 1 ноября.

Ну-с, милая моя Оля! можешь поздравить с окончанием суда; т. е. он длится, да нас не касается. 130 человек из подсудимых положили отказаться от всякого активного участия в суде, отказаться от защиты и защитников и ходить в суд, только уступая силе. После нескольких попыток водить силой нас оставили в покое; по-прежнему сидим по камерам своим; книжка перед тобой, но мысли далеко от нее. «Что же случилось?» — думаешь ты. Последняя надежда на защиту рухнула: лишив нас гласности и публичности, суд, вдобавок, раздробил нас на 17 групп, поставив при этом рассматривать дело каждой группы в отсутствии остальных (разделяй и побеждай!). Так(им) обр(азом), твой покорнейший слуга, пробыв 4 года в сообществе с приятными незнакомцами, неся нравственную ответственность за них перед обществом и усиленное наказание за участие в столь людном заговоре¹², поставлен в невозможность опровергнуть «принадлежность» и даже ознакомиться с делом случайных со товарищей. Защита (34 чел.) энергически протестовала, докзывая нарушение судом законных прав защиты, подсудимые ставили суду на вид, что деление на группы вредит их существенным интересам, — «водворить порядок!», распорядились судьи; ну, теперь порядок на суде беспримерный, нарушать некому, если не считать десяток заведомых негодяев, приобщенных к делу прокуратурой для иллюстрации, стольких же трусов да тех молодцов, что прельстились перспективой выбраться из тюрьмы «по трупам товарищей». Вспоминая, какие ничтожные основания послужили к привлечению большинства, нужно радоваться числу 130. Хотя не примкнувших к товарищам до 60 чел., но суд все-таки пустует, потому что и эти парни ходят лишь на дело своей группы. Порядок водворился такой, что сам суд ему не рад, и вот начинается обратное течение: суд всячески заманивает подсудимых в залу, хотя безуспешно. Суд не может отступить от своего решения 11 окт(ября) (поделить на группы), а это условие, без которого подсудимые ни-ни! Судебное следствие ведется без нас, очень скоро, и можно надеяться, что к Рожд(еству) услышим вердикт. Протестантов, конечно, почтят особенным вниманием; но страхом наказания тут мало что поделаешь. Протестанты сильны сознанием, что действия их не только справедливы, но и законны; подсудимые и судьи обменялись ролями; ясно, как относится петерб(ург)ское общество к этому процессу.

Пишу с оглядкой, как бы не сказать чего-нибудь такого, что дало б повод прокурору задержать. Ограничиваюсь поэтому самым поверхностным изложением событий и надеюсь, что письмо будет отправлено по принадлежности. Ведь здешняя публика знает в десять раз больше, и сведения от нее идут во все стороны!

Время свидания с тобой и ребенком нужно поставить в зависимости от вердикта. «Принадлежность», никем не опровергаемая, будет великодушно признана и тюрьма на год-полтора не избежать. Отсидеться придется здесь; ехать тебе зимой с ребенком не сподручно; а потому, откладывая свидание до весны, пришли мне карточку (получше) свою и мальчика. С карточкой не спеши; ехать за этим в Одессу не приходится.

Ну-с, милая моя! прощай! целую тебя и малютку. Пиши о нем больше. Всем, кто сердцу люб, привет. Твой Андрей Желябов¹³.

ЦДІА СРСР, ф. 1410 (Колекція речових доказів до справ Міністерства юстиції), оп. 1, 1874 р., спр. 51, арк. 27—28 зв. Автограф.

№ 4

1877 р., 4 грудня.— Лист А. І. Желябова до дружини.

Милая моя! по расчету защитников приговор объявят нам после Крещения. Защитники будут говорить дней десять. Прокурору понадобится несколько дней для подготовки. Расчет, сделанный мною в прошлом письме (от 30 ноября)¹⁴, оказался неверным, т(ак) как я не принял тогда во внимание потребности защитников — излиться, потребности тем большей, что для них участие в полит(ическом) процессе есть жертва искупления, робкая дань общечеловеческим интересам, патент гражданского мужества, который так нужен для ближайшего будущего. Можно себя

¹² Закрслено: общество.

¹³ Лист був затриманий. На першій сторінці зверху ліворуч є розпорядження: «Письмо это к Яхненко задержать, а конверт возвратить. 10 ноября. Прокурор Желябовский».

¹⁴ Лист цей не знайдено.

представить, как прищпорят они захудалого конька либерализма! Скачка будет тем отчаяннее, что окажется «без препятствий»; со стороны клиентов сдержки не будет: защищаются такие, которые ни перед чем не останавливаются, лишь бы вымолить пощаду; суд также будет благосклонен — по духу времени. Нам-то вдвойне солоно.

Отбирают письма: нужно кончать. Приезжай хоть до Р(ождества), праздниками или после них, как тебе удобнее. Целую тебя и малютку. А мальчик так часто бывает у меня. Ты смотри, береги его! Андрей Желябов¹⁵.

ЦДІА СРСР, ф. 1410 (Колекція речових доказів до справ Міністерства юстиції), оп. 1, 1874 р., спр. 51, арк. 29—29 зв. Автограф.

№ 5

1877 р., 22 грудня.—Лист А. І. Желябова з Будинку попереднього ув'язнення до дружини.

22 дек(абря).

Ах, любя моя! Как рад я, что ты не смогла выехать по первому письму! Узнав, что на юге снежные заносы остановили движение, я был сам не свой: «что, если она уже в дороге?» А время совпало. Да и спешить сюда, оказалось, незачем. С 20 д(екабря) по 28 заседания прекращены; защитники не сказали и трети речей; приговора нужно ждать не раньше 15 января, а в окончательной форме и того позже. Но вот чем порадую тебя: прокурор почти отказался обвинять меня, указав, что единственной уликой — письмо. Посмотрим, к(а)к суд истолкует эту улику. Ведь письмо предназначалось человеку, находившемуся на воле, никем не преследуемому, открыто, при деле жившему в Питере, к(а)к это видно из показаний Елизаветы Казбек. Притом письмо не дошло к месту назначения. Выходит — попытка, самое большее, к укрывательству; краткосрочный арест с правом отсидеть его, где пожелаешь. Я выбрал бы Одессу. Все это предположения, хотя не лишние основания. Их подтверждает и самый характер процесса: теперь уже не пугают общество темной силой, а выставляют все движение¹⁶ делом 20-ти коноводов, в руках коих остальные — восковая масса; конечно, «нравственность» всех под сомнением. Невольно возникает вопрос: зачем было выдумывать сообщество? За что до суда сгили¹⁷ 80 чел. и сотни искалечены? Зачем? Да все ради государственной пользы, заклеянной сентябрьскими убийствами (17)92, упоенной кровью лионских рабочих, казалось, пресыщенной мясничеством Кавеньяка; но это только казалось. п(отому) ч(то) та же гидра — государств(енная) польза пожрала заложников в Париже (18)71 г., тот же Кавеньяк воскрес в Тьере. Всякая сила без различия партий знаменует себя насилнем; все тот же возглас: «горе побежденным!»; все та же кровавая полоса непрерывно тянется чрез всемирную историю. Меняются формы, но сущность все та же: нетерпимость, насилие, варварство. Нравственные основы общежития подорваны; право сильного — все во все времена; но редко доведен был этот принцип до такого цинизма, к(а)к в лице современного кумира Бисмарка. Все остальное — подражание по мере сил. Всякое поколение шлет проклятие прошедшему и живет в кредит на счет будущего. Интерес дня значит все, а какие инстинкты унаследует потомство, нам что за дело? Мудрено ли, что будущее чревато бедами всегда и во все времена.

Ах, Оля! письмо отбирают. Подумай, милая, стоит ли тебе приезжать до приговора или ко дню приговора? Личного свидания положительно не разрешат. Не выждать ли приговора? Поцелуй малютку. Андрей Желябов.

ЦДІА СРСР, ф. 1410 (Колекція речових доказів до справ Міністерства юстиції), оп. 1, 1874 р., спр. 51, арк. 30—30 зв. Автограф.

¹⁵ На першій сторінці зверху ліворуч рукою Желіховського написано: «Задержать».

¹⁶ Закреслено: дело.

¹⁷ Так в тексті.

НАШ КАЛЕНДАР

ПЕРША ПРОЛЕТАРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ В РОСІЇ

(до 90-річчя з дня утворення)

Складний і тривалий шлях пройшов робітничий рух в нашій країні. На його початковому етапі робітники ще не ясно бачили шляхи боротьби за своє соціально-економічне визволення, не мали політичної програми і тактики революційних дій. Але вже тоді передові робітники почали розуміти, що боротися треба не тільки за економічне визволення, але й за політичні права і що для успішної класової боротьби проти капіталістів потрібна своя організація.

У 70-х роках минулого століття в обстановці зростання революційного руху в Росії стали виникати робітничі політичні організації. Першою такою пролетарською організацією в Росії був «Південноросійський союз робітників», створений навесні 1875 р. в Одесі.

На цей час Одеса стала одним з найбільших торговельно-промислових міст півдня Росії. У кінці 70-х років тут налічувалось до 30 тисяч робітників, зайнятих у промисловості і ремеслі (разом з сім'ями). Серед них знаходили відгук революційної події 1871 р. у Франції. Одеські робітники знайомилися з революційною літературою, що надходила сюди морським шляхом з-за кордону, а потім переправлялася в різні райони Росії. На них справляла вплив і революційна болгарська еміграція, що діяла в Одесі в цей період.

На заводах Белліно-Фендеріх, Гілье-Бланшарда та інших підприємствах Одеси, ще на початку 70-х років почали виникати робітничі гуртки. В квітні—травні 1875 р. ці гуртки були об'єднані в революційну пролетарську організацію — «Південноросійський союз робітників», який висував завдання класової боротьби.

Статут «Союзу» широко обговорювався на сходках робітників. На його вступну частину, в якій були сформульовані основні програмні вимоги, значний вплив справили «Тимчасовий статут Міжнародного товариства робітників», написаний К. Марксом. Організаційні ж пункти статуту майже наполовину (сім з п'ятнадцяти), з деякими змінами запозичені з статуту «Міжнародної асоціації робітників Центральної Женевської секції І Інтернаціоналу».

В дусі марксового статуту статут «Південноросійського союзу робітників» проголошував, що «робітники можуть досягти визнання своїх прав тільки шляхом насильницького перевороту, який знищить усякі привілеї і переваги»¹. Так фактично вперше в російському революційному русі було поставлене завдання організації пролетаріату на боротьбу проти самодержавства та капіталу, за завоювання політичних свобод.

Разом з тим на статуті «Союзу» позначився певний вплив народницьких поглядів: в ньому не було розроблено тактики революційної боротьби робітників.

«Південноросійський союз робітників» складався з 6 груп, в які входили робітники різних підприємств Одеси. Всього в «Союзі» було до 60 активних членів. Крім того, 150—200 робітників підтримували «Союз», але формально не були його членами. Керівним органом були збори депутатів, яких обирали щомісяця робітники різних заводів і фабрик міста. Збори обговорювали всі питання роботи «Союзу». Найважливіші з них, наприклад, про страйкову боротьбу після обговорення на зборах «Союзу» виносилися на щотижневі сходки членів організації. Збори «Союзу» розглядали і вносили в статут організації, зміни і доповнення залежно від змін умов боротьби. Вони ж попередньо обговорювали кандидатури робітників, які виявили бажання вступити в ряди «Союзу». На зборах переобирався касир організації. Грошові кошти «Союзу» складалися з щотижневих внесків його членів.

На чолі «Союзу» став Й. Д. Заславський. Його світогляд складався під впливом революційно-демократичного руху в Росії, з одного боку, і з революційної боротьби пролетаріату західноєвропейських країн — з другого. На світогляд Заславського мала вплив народницька ідеологія. Захоплення культурно-освітньою роботою серед робітників, заперечення необхідності політичної боротьби, невірна оцінка ролі

¹ «Южнороссийский союз рабочих», Николаев, 1924, стор. 17—18.

особи в історичному розвитку — все це заважало Заславському стати послідовним революціонером і теоретично підготовленим керівником робітників².

Але поступово під впливом передових робітників Заславський долав свої помилкові погляди. Він одним з перших в Росії побачив в промисловому пролетаріаті основний революційний клас капіталістичного суспільства, усвідомив необхідність політичної боротьби, став керівником першої робітничої організації в Росії. Він особисто провадив велику агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників: читав їм лекції, в яких викривав капіталістичний лад. Заславський відкрив друкарню, де друкувались відозви і прокламації, які закликали робітників до революційної боротьби.

Дворянин за походженням, Й. Д. Заславський все своє свідоме життя присвятив революційній боротьбі. Його цілком можна віднести до плеяди революціонерів 70-х років, про яких В. І. Ленін відзивався як про попередників російської соціал-демократії.

До числа найбільш активних членів організації належали робітники залізничних майстерень П. Силенко, Ф. Кравченко, М. Короленко, В. Мрачковський, М. Курганський. Великою популярністю робітників користувались конторщик заводу Гульє-Бланшарда М. Сквері, слюсар того ж заводу С. Лущенко, ливарник Л. Рибицький, слюсар заводу Белліно-Фендериха М. Б. Наддачин та інші. Вони розгорнули бурхливу діяльність по залученню в «Союз» нових членів, знайомили робітників з целегальною літературою і т. ін.

«Південноросійський союз робітників» за дуже короткий час (він існував трохи більше півроку) провів велику пропагандистсько-агітаційну роботу серед робітників, широко розповсюджував серед них нелегальну літературу. Цю літературу «Союз» одержував в основному з-за кордону від діячів російської еміграції, з якою він підтримував тісний зв'язок. «Союз» намічав організацію своєї друкарні. Члени «Союзу» взяли активну участь в організації страйків на заводах Белліно-Фендерих і Гульє-Бланшарда. Вони зробили спробу поширити діяльність «Союзу» на південні міста: Ростов-на-Дону, Миколаїв, Таганрог, Севастополь та ін.

У грудні 1875 р., виказаний провокатором, «Південноросійський союз робітничого класу» був розгромлений царською охранкою. Судовий процес у справі «Союзу» проходив у травні 1877 р. Заславського було засуджено на 10 років каторги, його соратників — до різних строків тюремного ув'язнення.

Діяльність «Союзу» була важливою віхою у розвитку революційного робітничого руху в Росії в другій половині XIX ст. В. І. Ленін, оцінюючи історичне значення «Південноросійського союзу робітників», підкреслював його прагнення до політичної боротьби і негативне ставлення до анархістських народницьких ідей, його зусилля в створенні самостійної пролетарської організації.

М. В. КОВАЛЬ

РЕЗОЛЮЦІЯ ПІВДЕННОГО БЮРО ЦК РСДРП ПРО СКЛИКАННЯ III з'їзду ПАРТІЇ

(до 60-річчя III з'їзду РСДРП)

Як відомо, після II з'їзду партії між більшовиками і меншовиками розгорнулася гостра боротьба з організаційних і тактичних питань. Меншовики на чолі з Мартовим намагалися захопити керівництво в партії. В їх руках опинилася редакція «Искры», вони становили більшість у Раді партії, проводячи політику розколу в місцевих партійних організаціях. Партія переживала тяжку кризу. Щоб приборкати дезорганізаторів-меншовиків і зберегти сили партії для наступних битв, потрібен був новий партійний з'їзд. Але меншовики чинили впертий опір його скликанню.

Тоді В. І. Ленін розіслав своїх найбільш відданих прихильників у місцеві партійні організації, щоб укріпити їх керівництво. У січні 1904 р. з цією метою до Одеси було направлено В. В. Воровського, чудового більшовика-літератора, який одразу ж згуртував одеську партійну організацію навколо В. І. Леніна та більшовиків. З допомогою І. Х. Лалаянца, К. О. Левницького, П. І. Кулябки йому згодом удалося об'єднати три найбільші партійні організації — Одеську, Миколаївську та Катеринославську — і утворити Південне бюро ЦК. Кероване В. В. Воровським, воно зайняло правильну, ленінську позицію, наполягаючи на негайному скликанні III з'їз-

² Б. Итенберг. «Южноросийский Союз рабочих» — первая пролетарская организация в России, М., 1954, стор. 55.

ду РСДРП. На початку липня 1904 р. Південне бюро прийняло спеціальну резолюцію про необхідність скликання III з'їзду, яку В. В. Воровський відправив з Одеси в Мюнхен, щоб з нею ознайомився В. І. Ленін. 1 (14) серпня Н. К. Крупська в листі до В. В. Воровського повідомляла про одержання від нього листа «від 8/VI» і там же зауважувала: «Резолюцію бюро не одержано»¹. До адресата вона дійсно не дійшла. Департамент поліції перехопив її і 7 серпня переслав начальнику одеського охоронного відділення з проханням з'ясувати осіб — членів Південного бюро. 22 вересня 1904 р. департамент поліції розшифрував одеському охоронному відділенню деяких членів Південного бюро, зокрема, вказав на Вацлава Воровського. Одеській охранці, що кинулася на розшуки Воровського, стало відомо, що 12 серпня він виїхав у Німеччину². Насправді ж Воровського викликав В. І. Ленін для роботи в шойно створеному партійному видавництві в Женеві.

Заява Південного бюро про необхідність скликання III з'їзду (зберігається в ЦДІА УРСР у Києві) — дуже важливий і вартий уваги партійний документ, в якому не тільки розкрито тяжкі умови праці партії в ті роки, не тільки викрито меншовицьку Раду та примиренський ЦК, але й накреслено план ліквідації кризи в партії. Документ, який ми публікуємо нижче, тим більше цінний, що його було написано ще до конференції 22-ох. Цим, можливо, і пояснюється те, що в розпалі полеміки в заяві допущено деяке передержування, коли про кризу говориться так, нібито у нас немає партії. Більш чітко про цю партійну кризу сказано в ленінському зверненні «До партії», підписаному на засіданні 22-ох: «У нас народжується партія!» (До речі, автор даної публікації підписував і це звернення). Між тим, цей важливий документ досі ніде повністю не публікувався, хоча ще в 1929 р. Д. Кардашев уперше звернувся на нього увагу істориків³.

Хто автор цієї заяви? Д. Кардашев у згаданій статті називає ім'я члена Південного бюро Вацлава Воровського⁴, з чим повністю можна погодитися. Дійсно, автором майже всіх листів, резолюцій, прокламацій і брошур одеського комітету РСДРП в 1903—1904 рр. та в роки реакції 1907—1910 рр. був В. В. Воровський.

Наводимо текст згаданої резолюції:

«Скоро минає рік з часу II з'їзду нашої партії. І сумні підсумки цього року. Величезні надії, що покладалися на цей рік, надії, що він, нарешті, об'єднає і зміцнить партію, завершить ту організаторську роботу, яку підготувала 3-річна діяльність «Искры», на жаль, не збулися. Щоправда, з'їзд виробив програму і статут партії, провів вибори в партійні центри і прийняв цілий ряд цінних резолюцій; щоправда, рішення з'їзду було схвалене більшістю його членів і закріплене заявою лідера меншості про те, що вони обов'язкові для всієї партії; щоправда, одразу ж після з'їзду значна більшість російських к(оміте)тів приєдналася до постанови з'їзду, але настільки ще незначний у нас фактичний зв'язок партії, така слабка відсіч щодо дезорганізаторських тенденцій, таке слабке усвідомлення партійної справи, що група осіб, незадоволених рішеннями з'їзду, стала спроможною розладнати лави партії, шляхом бойкоту захопити партійний орган, перетворити на нуль усю роботу з'їзду і відкинути партію назад до того положення, яке вона займала під час виникнення О. К.

Зараз у нас немає партії. Будь-які гучні підзаголовки на наших виданнях, ні постійні повторювання слова «партія» реальної партії не створюють. Час нам тверезо подивитися на речі і не обманювати себе фікцією. Наше завдання — не тероризувати буржуазію і уряд ефективними пропозиціями, а створити фактичну, реальну силу, пролетарську організацію, спроможну здійснити свої класові вимоги. Тому нам, соціал-демократам, не до лиця «обмани, що нас звеличують». «Низька істина» є дійсністю дуже низькою. Фактичне становище справ вкрай печальне. Незважаючи на створення з'їздом ЦК, стан партії залишився таким же, яким він був до з'їзду і навіть ще гіршим. Зв'язок між окремими к(оміте)тами існує тільки тому, що самі к(оміте)ти турбуються про його встановлення, нерідко завдяки особистим знайомствам; більшість к(оміте)тів один про одного нічого не знають, цілі райони (як напр., південь) стоять осторонь будь-якого зв'язку з ЦК; транспортування літератури з-за кордону зовсім припинилося; місцеві видання ЦК — це виключно передрук з старих брошур або статей з «Искры». Прокламації загальнопартійного характеру або зовсім не з'являлися, або з'являлися так пізно, що к(оміте)ти, не дочекавшись, самі змушені були виправляти промахи ЦК. Так було, напр., з російсько-японською війною; також і з 1-им Травнем, коли багато комітетів одержали лише рукописи прокламацій, а багато і зовсім нічого не одержали. Нарешті, повну безпорадність виявив ЦК перед лицем наших загальнопартійних завдань, як святкування 1-го Травня, організація боротьби проти війни, розробка загального плану дій у

¹ Третий съезд РСДРП. Сборник документов и материалов. М., 1955, стор. 265.

² Д. Кардашев. К истории зарождения Бюро Комитетов большинства, журн «Пролетарская революция», 1929, № 10, стор. 84.

³ Там же, стор. 83—85.

⁴ Там же.

такий тривожний час. Ця бездіяльність ЦК примусила південні комітети шукати найближчий районний центр, яким стало для них Південне бюро. Це бюро, створене більш як 1/2 року тому ЦК-ом, але потім кинуте ним напризволяще, без усякої допомоги і навіть без зв'язку з центром, змушене було власними силами провести об'єднання південних комітетів. І це йому вдалося, за винятком к(оміте)тів, які не побажали об'єднатися; і в цій роботі ЦК, принаймні деякі члени його, замість допомоги намагалися чинити можливі перешкоди діяльності Південного бюро. Коли ж виникло — значно пізніше — аналогічне Північне бюро, то обидва бюро повинні були зв'язуватися з власної ініціативи. ЦК і в цьому випадку проявив свою звичайну бездіяльність.

Тим часом ніхто інший як ЦК постійно закликав товаришів до позитивної роботи, обурюючись «більшістю» за те, що вона доводила необхідність боротьби з дезорганізаторською діяльністю «меншості». Але заклик до «позитивної роботи» залишився пустим звуком, бо за словом не було діла. Таким чином, ми маємо тепер ЦК, який бойкотується «меншістю», який втратив довіря «більшості», бездіяльний і недійсний.

Ще гірші тепер справи з ЦО, який перетворився в бойову зброю «меншості». З часу кооптації він служить переважно для нападок на позиції «більшості», на комітети, що дотримуються постанов з'їзду, і значною мірою на окремих осіб, неприємних теперішній редакції. «Искра», що служить поглядам і інтересам «меншості» партії, в той час як «більшість» взагалі позбавлена можливості висловлюватися, — не може бути партійним органом. Таким чином, у нас немає ЦК, у нас немає і ЦО. Немає тих закладів, що могли б об'єднати партію, немає і безпосереднього міцного зв'язку між к(оміте)тами, крім центрів. — у нас немає партії. Є тільки урочиста фікція, як це було і раніше, з 1898 року. А втім такий стан далі неприпустимий. Він загрожує перетворитися в хронічний розбід, в колишне кустарництво і зволікатиме питання об'єднання партії на невизначений час. Якщо наші центри не хочуть або не мають сил узяти на себе завдання згуртування партії, поки це ще можливо зробити, то нехай ініціатива цього згуртування йде знизу від самих к(оміте)тів. Цілий ряд к(оміте)тів порушував недавно це питання, прийнявши резолюцію про скликання III-го з'їзду, але, видно, благий почин заглох у «справах» ЦК. Винуваті тут значною мірою ті к(оміте)ти, які, не усвідомлюючи всієї важливості моменту, не підтримали товаришів у їх вимозі III-го з'їзду.

Звертаючись до всіх партійних товаришів, ми закликаємо їх енергійно наповняти на негайному скликанні III-го з'їзду, тому що тільки він один, тільки цей суверенний заклад партії може врятувати її від остаточного розброду й занепаду. Якщо ж цей заклик не збере числа голосів, що вимагає статут, тоді комітети, що співчують ідеї скликання з'їзду, будуть змушені влаштувати приватний з'їзд, конференцію для обговорення стану справ, бо краще врятувати від розброду хоч частину партії, організовуючи і об'єднуючи її, ніж, чекаючи діяльності ЦК, допустити до повної дезорганізації всієї партії⁵.

М. Ф. ПИЯШЕВ

НАРОДЖЕННЯ ДОНЕЦЬКОГО КОМСОМОЛУ

(до 45-річчя з дня утворення)

16 квітня цього року комсомольці і молодь Донбасу відзначають свій знаменний ювілей — 45 років тому в Луганську відбувся I з'їзд комсомолу Донецької губернії. Цей день став днем народження вседонецької комсомолії — славного бойового загону Ленінського комсомолу.

Перші групи соціалістичної молоді в Донбасі почали виникати при більшовицьких організаціях ще в 1917 р.¹ Разом з комуністами вони брали участь у революційних подіях, у боротьбі за визволення України від німецько-австрійських окупантів. В 1919 р., коли на заклик партії і В. І. Леніна, тисячі донецьких робітників йшли на фронт, щоб відбити наступ денікінської контрреволюції, серед них були й перші комсомольці Донбасу².

Лише після розгрому денікінців у Донбасі на початку 1920 р. почали створюватися масові організації Комуністичної спілки молоді. Сотні найбільш свідомих і відданих молодих робітників вступали в комсомол.

Велику увагу роботі серед юнацтва приділяли як керівні партійні органи, так

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 451, арк. 7.

¹ Партійний архів Донецької області (далі — ПАО), ф. 12, оп. 1, од. зб. 172, арк. 1 зв.

² Там же.

і комуністичні осередки на місцях. 13 січня 1920 р. в Луганську, який став тоді центром новоутвореної Донецької губернії, було створено губернське бюро КП(б) України і при ньому — відділ Спілок молоді³.

При підтримці партійних осередків і комітетів повсюдно виникали ініціативні групи і тимчасові комітети, які займались питаннями утворення комсомольських організацій. Однією з перших була створена організація в Бахмуті (нині Артемівськ), де 14 січня 1920 р. ініціативна група скликала загальні збори молоді. Учасники їх у зверненні до юнацтва, визначаючи мету молодіжної Спілки, писали: «Ми називаємо її Комуністичною тому, що робітнича молодь з самої природи своєї комуністична, й тому, що керувати нашою Спілкою буде Комуністична партія...»⁴.

В лютому 1920 р. комсомольська організація виникла також в Маріуполі (нині Жданов)⁵ та інших містах. На 20 лютого цього ж року в Донбасі було вже 40 осередків Комуністичної спілки молоді, які нараховували 2 тис. членів⁶. Всебічну допомогу новоутворюваним молодіжним організаціям подавав Донецький губком партії⁷.

Наприкінці березня по всьому Донбасу з великим піднесенням проходив «тижень молоді». В ці дні лави комсомолу значно зросли (зокрема, в Луганську, Костянтинівці та ін.)⁸. Виникли й зміцнили на квітень—травень 1920 р. комсомольські організації в Дебальцеві, Горлівці, Щербинівці (нині Дзержинськ), Єнакієвому та багатьох інших районах Донбасу⁹. «Ідея Комспілки знаходить найпалкіший відгук серед молодих робітників і робітниць...», — писала газета «Бахмутская правда»¹⁰.

В цей час утворювалися комсомольські осередки й на шахтах та заводах Юзівки (нині Донецьк). 7 квітня 1920 р. відбулась перша комсомольська конференція Юзівського району¹¹, в якій взяла участь 30 делегатів. В центрі уваги стояли головні на той час питання відбудови зруйнованого війною Донбасу — цього промислового гіганта країни. Учасники конференції відзначали в своїй резолюції: «Для остаточного торжества пролетаріату необхідно добити нашого внутрішнього ворога — економічну розруху, яка є тепер головною перешкодою на шляху соціалістичного будівництва... Ми повинні допомогти старшим — комуністам, своїм прикладом запалювати молодь»¹².

Водночас комсомольські організації не випускали з поля зору також завдань політосвітньої, культурної, шефської роботи.

Для пропаганди ідей комсомолу і поповнення його рядів делегати ухвалили провести День робітничої молоді, організувати мітинги, доповіді, концерти.

До складу першого райкому комсомолу Юзівки, обраного на конференції, ввійшли товариші Холін, Лещинер, Школьников, Шильчук, Медвінська, Морозов, Жарков, та ін.

Оформлення і зміцнення створених у Донбасі комсомольських організацій дало можливість 16 квітня 1920 р. скликати I губернський з'їзд комсомолу¹³. Ця подія, 45-річчя якої ми відзначаємо, знайшла палкий відгук серед молоді та всіх трудящих Донбасу. На той час донецький комсомол нараховував у своїх лавах 7 тис. членів, об'єднаних у 225 осередках¹⁴. На з'їзді були присутні 200 делегатів. Вони обговорили ряд важливих питань: про участь молоді у боротьбі з ворогами революції і господарською розрухою, залучення її до соціалістичного будівництва, про організаційну структуру й завдання Спілки та ін. З'їзд обрав перший губком комсомолу Донбасу. А на початку травня 1920 р. 43 представники донецької молоді взяли участь у II з'їзді комсомолу України¹⁵.

Однак у цей період комсомольці не мали ще можливості цілком віддатися мирній праці. В зв'язку з наступом білополяків 500 чоловік з Донецької комсомольської організації пішло на фронт¹⁶.

Незважаючи на труднощі тих часів, ряди комсомолу Донбасу після першого

³ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 52, арк. 33.

⁴ Газ. «Бахмутская правда», 14 січня 1920 р.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 180, арк. 140—141.

⁶ ПАДО, ф. 12, оп. 1, од. зб. 172, арк. 1 зв.

⁷ Там же, ф. 5, оп. 1, од. зб. 21, арк. 3.

⁸ Газ. «Известия Юзовского уревкома и упарткома КП(б)У», 1 квітня 1920 р.; газ. «Бахмутская правда», 4 квітня 1920 р.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 182, арк. 48—49; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 878, арк. 4.

¹⁰ Газ. «Бахмутская правда», 1 квітня 1920 р.

¹¹ Газ. «Известия Юзовского райисполкома и райпарткома КП(б)У», 9 квітня 1920 р.

¹² Там же.

¹³ ПАДО, ф. 12, оп. 1, од. зб. 172, арк. 1 зв.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Державний архів Донецької області, ф. Р-1146, оп. 1, од. зб. 61, арк. 3.

¹⁶ ПАДО, ф. 12, оп. 1, од. зб. 172, арк. 1 зв.

з'їзду швидко зростали, члени КСМ активно включались у трудові й бойові справи. Робота серед комуністичної молоді йде посиленням темпом,— відзначалося у звіті Донецького губкому партії наприкінці липня 1920 р.— У спілках робітничої молоді губернії уже близько 12 тис. чоловік. Є відповідний ґрунт для цієї роботи, але не вистачає працівників, сил¹⁷.

На час скликання другого губернського з'їзду (11 вересня 1920 р.) в Донбасі вже було 345 комсомольських осередків, з них 167— на шахтах, 50 заводських, 29 залізничних, 83 сільських, 16 міських¹⁸. Але донецький комсомол зріс не тільки кількісно, а й політично. Комсомольці з усім своїм запалом взялися до роботи по відродженню донецької промисловості, збільшенню вуглевидобутку. Вони були застрільниками у численних суботниках та недільниках, проведенні «тижнів» фронту, праці, допомагали партії в розв'язанні багатьох складних завдань (зокрема, в подоланні продовольчих труднощів, у роботі на селі, в армії та ін.).

У тривожні дні, коли Донбасу загрозували врангелівські війська, що наступали з Криму, сотні комуністів і комсомольців ставали до зброї. Пі губернський з'їзд донецького комсомолу в зв'язку з подіями на фронті оголосив себе мобілізованим¹⁹. Повну мобілізацію всіх своїх членів провела маріупольська організація. Трудящі Юзівки, в тому числі й комсомольці, готували відсіч ворогові, що наближався до міста. 500 членів юзівської організації було направлено на фронт²⁰.

Напередодні Перекопського штурму ЦК ЛКСМУ ухвалив мобілізувати на боротьбу з врангелівцями 2 тис. комсомольців. Половину з них становили представники донецької молоді. Загони комуністів і комсомольців вирушали з Юзівки і Луганська, Бахмута і Макіївки, Лисичанська, Алчевська та інших міст Донбасу²¹.

Значних зусиль було докладено й у боротьбі з контрреволюційними бандами. З цією метою Донецький губком комсомолу запропонував членам Спілки старше 17-ти років записуватися в частини особливого призначення і з'являтися на збірні пункти²².

Комсомольці Донбасу виявили велику мужність і самовідданість у боях з білогвардійцями і махновцями. Багато з них віддали своє життя за торжество справедливості, за перемогу робітничо-селянської влади. Лише в жорстоких боях за Крим загинули як герої 600 молодих донбасівців²³.

З тяжких випробувань громадянської війни трудящі Країни Рад вийшли переможцями. Комсомол Донбасу також з честю склав свій перший іспит на вірність справі Леніна, справі комунізму. Його представники разом з комсомольцями всієї країни взяли участь у III з'їзді комсомолу, який відкрив перед молоддю нові перспективи. Бойовою програмою Спілки стала історична промова В. І. Леніна на з'їзді.

Велику школу боротьби й ідейного загартування пройшов донецький комсомол під керівництвом Комуністичної партії. Він виховав у своїх рядах тисячі ударників, стахановців, передовиків виробництва, партійних керівників, працівників державних і господарських органів, культурних діячів.

Комсомольське завзяття і наполегливість, постійне прагнення до всього нового, передового запалювали молодь Донбасу на трудові подвиги. Своєю невтомною працею вона сприяла перетворенню старого Донбасу в один з могутніх бастионів сучасної соціалістичної індустрії.

Від перших, окремих груп найбільш передових, свідомих ентузіастів серед юнацтва, від нечисленних Спілок комуністичної молоді, що народжувалися під грім канонад, до 630-тисячної армії молодих будівників комунізму— такий історичний шлях донецької комсомольської організації за 45 років. Цей ювілей є великим святом не тільки для молоді Донбасу, а й для представників старшого покоління, всіх трудящих і особливо для комуністів, які гордяться своїм вихованцем— донецьким комсомолом, нагородженим орденом великого Леніна.

Д. А. ПЕРШАК

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 806, арк. 39—41; ПАДО, ф. 7, оп. 1, од. зб. 59, арк. 2—4.

¹⁸ ПАДО, ф. 12, оп. 1, од. зб. 172, арк. 1 зв.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же, ф. 7, оп. 1, од. зб. 56, арк. 33.

²³ Там же, ф. 12, оп. 1, од. зб. 172, арк. 1 зв.

ДО 20-РІЧЧЯ УКЛАДЕННЯ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДОГОВОРУ

Знаменною подією в житті Радянського Союзу і народної Польщі було укладення між ними договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво. Цей пакт, підписаний в Москві 21 квітня 1945 р., є виразом якісно нових рис у польсько-радянських відносинах і відповідає корінним інтересам обох країн. З цього приводу газета «Глос люду», висловлюючи настрої трудящих Польщі, писала, що здійснився акт великого історичного значення, який свідчить про бажання польського народу будувати своє соціалістичне майбутнє на основі вічного союзу і дружби з Радянським Союзом¹.

Радянсько-польський договір стоїть на перешкоді агресивним замірам імперіалістичних держав, зокрема Західної Німеччини. Він передбачає спільну участь СРСР і Польщі в системі заходів, що гарантують міжнародну безпеку. Обидві сторони зобов'язалися також співробітничати з метою дальшого розвитку й зміцнення економічних та культурних зв'язків і взаємодопомоги у відбудові народного господарства.

Отже, договір від 21 квітня забезпечив радянському і польському народам плідне співробітництво у всіх галузях політичного, економічного і культурного життя. Виникнення нових, дружніх відносин між СРСР і народно-демократичною Польщею було підготовлене спільною революційною боротьбою російського і польського робітничого класу за своє визволення, перемогою соціалістичної революції в Росії. Ці відносини є свідченням торжества ленінської національної політики Комуністичної партії, миролюбної зовнішньої політики СРСР. Радянсько-польський договір ознаменував собою корінний поворот у зовнішньополітичному курсі Польщі, демократичний уряд якої, поклавши край авантюристичній діяльності колишніх правителів, проводить політику захисту національних інтересів і водночас дружби з усіма братніми країнами. Встановлення народно-демократичного режиму створило реальну базу для зміцнення союзу між радянським і польським народами.

Укладення договору було також одним з важливих показників нового співвідношення класових сил на міжнародній арені, яке склалося в результаті перемоги волелюбних народів на чолі з СРСР у війні проти фашистської Німеччини і характеризується зміцненням позицій соціалістичного табору.

Підписання цього пакту дружби і взаємодопомоги наلكо вітали й схвалювали трудящі Радянського Союзу та народно-демократичної Польщі.

По всіх містах Польщі,— у Варшаві й Познані, Бидгощі і Катовіце, Кракові й Ченстохові, Лодзі й Любліні,— містечках і селах, у військових частинах проходили мітинги і демонстрації. Весь польський народ одностайно схвалював політику Тимчасового уряду, який вів країну по шляху прогресу й миру.

У Кракові відбулись масові збори трудящих міста, зокрема робітників фабрик «Арматур», «Лібін», «Пальмо» та інших підприємств, працівників пошти і телеграфу. Підписання договору розцінювалось як гарантія мирної праці по відбудові зруйнованого війною народного господарства, а також дальшого його розвитку².

Вітаючи знаменну подію, робітники багатьох підприємств Лодзі стверджували в своїй резолюції: «У цьому договорі ми вбачаємо значний крок у справі остаточного розгрому фашистської Німеччини і встановлення тривалого миру»³. Селяни у своїх виступах на мітингах підкреслювали, що польсько-радянський договір гарантує незалежність, економічне та культурне піднесення⁴.

Преса демократичної Польщі опублікувала ряд статей, в яких висловлювалась глибока радість з приводу підписання радянсько-польського договору. Газета «Глос люду» писала: «Здійснено акт величезної історичної ваги. Підписаний сьогодні польсько-радянський пакт виражає незламну рішучість польського народу будувати своє майбутнє, спираючись на вічний союз і дружбу з наймогутнішим бастионом свободи і демократії— Радянським Союзом. У цьому союзі і в цій дружбі народ Польщі вбачає запоруку своєї сили, свого розвитку і своєї безпеки. І тому весь народ на чолі з робітничим класом буде стояти на сторожі цього великого історичного здобутку, якого він досяг під керівництвом уряду демократії»⁵.

Таке одностайне схвалення народом укладення радянсько-польського договору дає підставу твердити, що він відповідає життєвим інтересам трудящих Польщі, які вбачали в ньому запоруку своєї мирної праці. Вони глибоко вірили, що доки існуватиме цей союз, ворожа нога не ступить на територію Польської держави.

Радянський народ також з великим задоволенням сприйняв повідомлення про підписання договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво з

¹ Газ. «Głos ludu», 22 квітня 1945 р.

² Газ. «Polska zbrojna», 26 квітня 1945 р.

³ Газ. «Polska zbrojna», 25 квітня 1945 р.

⁴ Газ. «Robotnik», 25 квітня 1945 р.

⁵ Газ. «Głos ludu», 22 квітня 1945 р.

Польщею. По всій країні проходили мітинги, присвячені цій події. Виступаючи на зборах робітників фабрики «Червоної Жовтень» (Москва), старший майстер цеху тов. Монохов заявив, що цей договір, який цілком відповідає нашим бажанням, зміцнює єдиний фронт проти фашистсько-німецьких загарбників. У відповідь на це, запевнив він, «ми ще ширше розгорнемо соціалістичне змагання, дамо більше продукції фронтові і країні»⁶.

На Кіровському заводі в Ленінграді мітинг з нагоди підписання радянсько-польського договору перетворився в широку демонстрацію палкого схвалення зовнішньої політики Радянського уряду. Висловлюючи почуття своїх товаришів, вальцівник т. Алексеев сказав: «Укладений з Польщею договір раз і назавжди кладе край надіям німців на можливість розколу між двома країнами. Шлях палям війни на схід відрізаний назавжди»⁷.

Широ і гаряче вітали цей великий акт зміцнення дружби між радянським і польським народами й трудящі України. Від імені робітників Станіславського паровозоремонтного заводу інженер З. Лорнет заявив, що не згубним шляхом політики рачкевічів, арцішевських та інших іде тепер Польща, а шляхом встановлення дружніх, добросусідських відносин з могутнім Радянським Союзом, завдяки якому вона знову зайняла своє місце на карті Європи⁸. Слюсар паровозоскладального цеху С. Горохольський з хвилюванням говорив, що бойова співдружність радянського й польського народів скріплена тепер договором про співробітництво. «Відзначимо нашу дружбу високопродуктивною працею,— закликав він товаришів.— До великого свята 1 Травня виконаємо квітневе зобов'язання по випуску з ремонту 13 паровозів, щоб вони повезли смертоносний вогонь на голови ворогів»⁹.

З великим піднесенням проходили мітинги трудящих Львова. Так, на мітингу працівників Львівського трамвайного тресту майстер тов. Табиш висловив велику радість з нагоди підписання договору, який вселяє впевненість і віру в майбутнє¹⁰. Інженер тов. Шитов у своєму виступі підкреслив, що з цього моменту починається новий етап в історії польсько-радянських відносин. «І нема сумніву в тому, що тільки зараз, в умовах взаємного довір'я і дружнього співробітництва з великим Радянським Союзом, польський народ зможе вільно розвивати своє господарство, культуру і добробут»¹¹.

Прагненням співробітничати з братньою Польщею були пройняті й виступи представників науки. Директор Львівського політехнічного інституту С. М. Ямпольський, зокрема, вказав: «Ми знаємо, що згідно з цим договором розвиток польської культури буде йти в ногу з нашою країною, і, безумовно, Радянський Союз допоможе Польській республіці якнайшвидше залікувати рани, завдані народному господарству цією війною. Наш Львівський політехнічний інститут має змогу допомогти, і він допоможе польським закладам. У нас є багато літератури з різних галузей науки на польській мові, яка стане в пригоді у Польщі»¹².

Одногачно схвалюючи підписання договору, шахтарі Донбасу брали на себе нові, підвищені зобов'язання видобути понад чотиримісячний план 75 тис. тонн вугілля. Багато колективів шахт несли стахановську вахту на честь великої події в житті братніх народів¹³.

Трудящі України, як і всі радянські люди, були зацікавлені в тому, щоб Польща стала дружньою державою, щоб вона проводила політику мирного співробітництва з усіма народами.

В своїй доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР (березень 1944 р.) тов. М. С. Гречуха вказував, що в українського народу немає і не може бути до польського народу ніяких домагань, крім широчесердного бажання будувати наші добросусідські відносини на основі повної взаємної поваги і дружби¹⁴.

В свою чергу, польський народ, за словами тов. В. Гомулки, «повністю визнає об'єднання всіх українських земель в межах Української Радянської Республіки, як акт історичної справедливості»¹⁵.

Укладений договір є яскравим виразом тієї історичної спільності інтересів, які зв'язують Радянський Союз і Польщу. Історія Польщі ще не знала такого масового схвалення будь-якого акту зовнішньої політики уряду, як це мало місце під час підписання радянсько-польського договору. 5 травня 1945 р. він був ратифікований на Пленумі Крайової Ради Народової. Від імені Польської робітничої партії виступив тов. З. Клішко, від Соціалістичної партії — тов. Швальбе, від «Стронництва людово-

⁶ Газ. «Правда», 23 квітня 1945 р.

⁷ Газ. «Радянська Україна», 24 квітня 1945 р.

⁸ Газ. «Прикарпатська правда», 22 квітня 1945 р.

⁹ Там же.

¹⁰ Газ. «Вільна Україна», 24 квітня 1945 р.

¹¹ Там же.

¹² Газ. «Вільна Україна», 25 квітня 1945 р.

¹³ Газ. «Радянська Україна», 24 квітня 1945 р.

¹⁴ Газ. «Радянська Україна», 24 березня 1944 р.

¹⁵ Газ. «Радянська Україна», 1 листопада 1958 р.

го» — В. Ковальський, «Стронніцтва демократичного» — Е. Одоркевич. Виявляючи повне довір'я до Тимчасового уряду і схвалюючи його зовнішню політику, вони закликали членів своїх партій віддати голоси за ратифікацію договору¹⁶.

«Підписаний договір, — вказував В. Гомулка, — був виявом корінного перелому в багатовіковій історії відносин нашого народу з його східними сусідами... З цього часу почалася наполеглива, послідовна робота наших партій, наших урядів, наших громадських організацій по поглибленню і зміцненню досягнутого перелому, щоб надати поняттю польсько-радянської дружби конкретного змісту»¹⁷.

Кожний польський трудівник делал більше переконувався в тому, що тільки в співдружності з СРСР Польща може існувати як суверенна держава, успішно розвиваючи свою економіку й культуру. Дружба з Радянським Союзом, як писав робітник В. Газов з Вроцлава, прокладає польському народові шлях до добробуту й щастя¹⁸. Усвідомлення цього активізувало польську громадськість у рішучій боротьбі з усіма проявами ворожого діяльності колишніх фашистських правителів, які намагались штовхнути польський народ на шлях ненависті і недовір'я до братніх народів Радянського Союзу.

Дружні відносини СРСР і Польщі базуються, по-перше, на державних інтересах польського народу, який переконався на досвіді історії в тому, що тільки союз з СРСР зможе захистити трудящих Польщі від повторення агресії; по-друге, — на інтернаціональній солідарності польського робітничого класу й широких народних мас з першою країною соціалізму, на багатому досвіді якої вчилася і буде вчитися народна Польща. Ці відносини, в основу яких покладено принципи довір'я і поважання суверенітету кожної із сторін, братньої взаємодопомоги, могли виникнути тільки на базі соціалістичної революції і соціалістичного ладу. Саме спільність соціального ладу, спільність великих завдань мирної творчої праці визначають новий характер зв'язків у світовій системі соціалізму.

Радянський Союз допоміг Польщі стати передовою і сильною народно-демократичною державою. Ця допомога й тісне співробітництво радянського й польського народів — одна з могутніх рушійних сил розвитку нової Польщі. Ось чому почуття любові польського народу до своєї вітчизни невіддільне від братерських почуттів до радянських людей.

21 квітня радянський і польський народи відзначають як велике свято дружби і єдності.

За ці 20 років, що відділяють нас від дня підписання договору, Польща пройшла великий шлях. З країни відсталі, аграрної вона перетворилася в розвинуту індустріально-аграрну соціалістичну державу. Промислове виробництво зросло більш ніж в 10 разів. Широкі перспективи перед народною Польщею відкриває програма економічного розвитку, прийнята IV з'їздом ПОРП. Досягнуті польським народом успіхи демонструють величезну життєдайну силу соціалістичного ладу. Вони дорогі й близькі також трудящим України, як і всім радянським людям.

Дружба і співробітництво між СРСР і ПНР викривають підлі наклепи ворогів соціалізму про нібито «нерівні» відносини між нашими державами. Таку «залежність», — говорить В. Гомулка, — що сприяє розвитку і приносить благо народові, силу й незалежність — Польщі, польський народ вітає всім серцем¹⁹.

Всі братні країни та їх комуністичні партії, в тому числі КПРС і ПОРП, рішуче відстоюють єдність соціалістичного табору, згуртованість світового комуністичного руху. Радянсько-польський договір є важливим внеском у справу зміцнення світової соціалістичної співдружності народів — цього могутнього фактора сучасності, який впливає на весь хід історії.

Найкращим свідченням життєвості непорушного, випробуваного часом союзу між СРСР і народною Польщею є підписання в квітні цього року нового договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу на наступне двадцятиріччя. Він сприятиме дальшому розвитку історичних традицій дружби і братерства між радянським і польським народами.

Г. М. БІЛАН

¹⁶ Газ. «Robotnik», 8 травня 1945 р.

¹⁷ Газ. «Радянська Україна», 1 листопада 1958 р.

¹⁸ Газ. «Wolność», 8 листопада 1948 р.

¹⁹ W. Gomułka. Zjednoczonymi siłami narodu wybudujemy socjalistyczną Polskę, газ. «Trybuna ludu», 19 березня 1961 р.

УКРАЇНСЬКИЙ КАЛЕНДАР, 1965

Українське суспільно-культурне товариство,
Варшава, 1964, 320 с.

Українське населення Польської Народної Республіки під кінець кожного року з нетерпінням очікує на чергову книжку «Українського календаря», який видається рідною мовою Українським суспільно-культурним товариством у Варшаві. Вихід його став уже своєрідною традицією.

Зазначимо відразу, що назвати це видання, враховуючи його тематику і справжню науковість матеріалу, звичним для нас словом «календар» можна досить умовно.

Насправді, ця гарно оздоблена українським орнаментом і малюнками книжка є своєрідною енциклопедією не тільки ювілейних дат видатних людей і подій української й світової історії, культурної спадщини минулого, але в такій же мірі знайомить читача з найважливішими здобутками сучасної прогресивної культури й науки народів світу. Отже, завдяки такій різнобічній тематичній календаря, найширші кола читачів ПНР мають можливість здобути для себе багато цінних відомостей з літератури, історії, мистецтва, музики, науки, про сучасне життя українського народу, а також польського та інших народів світу.

«Український календар» став популярним виданням не тільки серед численного населення ПНР, а й користується великою пошаною і увагою з боку читача Радянської України. І звичайний читач, і вибагливий науковець охоче знайомиться з цією книжкою, рекомендує прочитати її іншим.

Матеріал «Українського календаря», який розкриває історичні традиції дружби й добросусідських стосунків між українським і польським народами у минулому, має велике політичне і виховне значення, сприяючи дальшому розвитку і зміцненню ширших, братерських польсько-українських зв'язків. На що тему у календарі вміщено цілу низку спеціальних статей, наводяться статистичні дані, історичні документи, даються посилання на першоджерела і т. ін.

Знаменно й те, що активними авторами цього видання є відомі польські вчені, літературознавці, історики.

У статтях на початку календаря знаходимо документальні матеріали, статистичні дані про активну участь українського населення в економічному і політичному

житті ПНР, особливо в загосподарюванні західних земель країни.

Чимало сторінок присвячено ювілеям видатних представників української літератури та історіографії — П. Гулака-Артемовського, І. Карпенка-Карого, М. Костомарова, М. Драгоманова та ін. Усі вони були тісно зв'язані з прогресивною польською культурою і в свій час зробили значний внесок у закладання міцного фундаменту польсько-українських взаємин.

З діячів сучасної української літератури в календарі відзначено ювілейні дати В. Гжицького, Івана Ле, М. Тарновського і особливо М. Рильського, який протягом цілого півсторіччя невтомно працював для зміцнення українсько-польських літературних і культурних зв'язків. Творчість М. Рильського — прекрасного знавця польської літератури, історії, мистецтва, фольклору й мови високо оцінюють громадськість і уряд Польщі. Про це свідчить, зокрема, присвоєння поетові Краківським Ягеллонським університетом почесного ступеня доктора філології. З багатьма культурними діячами нової Польщі М. Рильського, як свого часу Т. Шевченка, І. Франка та інших видатних представників української культури, єднала і особиста дружба. З цього погляду, інтерес становлять зокрема фотографії, вміщені у календарі. Авторами статей про М. Рильського є відомі польські вчені. У календарі значне місце відведено творам поета як українською мовою, так і в перекладах на польську.

Окремі статті присвячено багатьом західноукраїнським культурним діячам, переважно сучасникам і друзям Івана Франка — М. Павлику, О. Маковею, Д. Січинському, А. Чайковському та ін. Всі вони добре знали польську культуру й мову, були в тісній дружбі з видатними польськими культурними діячами того часу, співпрацювали в польських друкованих органах і періодичних виданнях і цим самим сприяли розвитку польсько-українських взаємин.

На сторінках календаря знаходимо також і замітки про таких представників української культури, як Д. Бортнянський, М. Березовський, М. Менцинський, М. Вербицький, О. Новаківський, О. Слестіон, Д. Левницький та ін.

Про історію розвитку самобутнього українського різьбярства і кераміки вміщено ґрунтовну статтю С. Вальницької. У до-

кладному огляді С. Вербицького «Буяння народних талантів» дано аналіз малярських полотен і творів сучасних молодих українських художників та скульпторів.

Спеціаліста-філолога не можуть не зацікавити ґрунтовні наукові статті М. Лесіва про польських учених-мовознавців, у працях яких розробляються питання української філології. Так, неоціненний вклад в українське мовознавство внесли професори Т. Лер-Сплавінський, Вл. Курашкевич, З. Штібер, П. Зволінський, К. Дейна, С. Грабец.

Розкриваючи традиційні зв'язки польської і української культур, автори ряду календарних статей пишуть про творчий доробок польських письменників і вчених різних періодів.

Новим історичним підходом і справді науковим трактуванням позначена стаття про Стефана Чарнецького і українську національно-визвольну війну XVII ст., де автор підтримує нові критичні погляди на роль С. Чарнецького, висловлені польським істориком Адамом Керстнером.

Чимало місця у календарі відведено видатним представникам світової культури. Передусім підкреслюється, як і коли їхні твори доходили до українського читача, наскільки вони зараз популярні на Україні.

Велику увагу приділено історії українського народу. На сторінках календаря знаходимо цікаві статті про Київську Русь, Запорізьку Січ, про гетьманщину, а також національно-визвольну і революційну боротьбу українського народу на різних історичних етапах. Цей матеріал, розкриваючи важкий шлях боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, має не тільки пізнавальне значення, а й виховує водночас патріотичні почуття.

У ПНР і досі живе чимало активних політичних діячів і учасників західноукраїнського революційного руху, які зберегли у своїй пам'яті багато цінних відомостей про події 20—30-х рр. на Західній Украї-

ні. Ці питання також порушено у календарі, вміщено статті, фото. А. Гошовський у статті «Засновники і діячі КПЗУ» по-новому розглядає питання про утворення цієї партії, про її стосунки з Комуністичною партією Польщі. Окремі замітки присвячено організаторам КПЗУ: О. Крілку (Васильків), Р. Кузьмі (Турянський), К. Савричу (Максимович), П. Крайківському (Дятко, Дрешер, Гарасим), М. Тесляку (Ернест).

З етнографічного матеріалу значний інтерес становить розділ календаря «На лемківські теми». Безперечно, в наші дні знайти щось більш докладне про життя і побут великої самобутньої етнографічної групи українського народу — карпатських лемків, мешканців ПНР, взагалі неможливо. Єдині українські видання в Польщі — газета «Наше слово» і «Український календар» постійно друкують багато матеріалу з життя лемків. Серед статей цього річного календаря вміщено історичний нарис про одне з найдавніших лемківських поселень — село Команчу.

У календарі знаходимо також цілий ряд статей на педагогічні теми, відомості з агрономії, зоотехніки, медицини, побутові поради тощо.

Слід відзначити вміло підібрані ілюстрації, малюнки відомих сучасних українських художників. Дуже приємне враження справляють, зокрема, малюнки П. Залвахи, К. Козловського, Н. Лопухова, В. Куткіна, С. Караффи-Корбут, Ю. Хіміча, Ю. Логвина та ін.

Насамкінець, не можна не відзначити великої, копіткої праці, енергії та організаторських здібностей постійного відповідального редактора «Українського календаря» Антона Середницького, який і сам є автором багатьох статей.

Кожний новий вихід у світ цього видання є вагомим внеском у зміцнення польсько-української дружби й культурних зв'язків обох братніх народів.

Я. І. ДЗИРА

Ю. Ю. КОНДУФОР. УКРЕПЛЕНИЕ СОЮЗА РАБОЧЕГО КЛАССА И КРЕСТЬЯНСТВА НА УКРАИНЕ В ПЕРИОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (В ХОДЕ ПРОВЕДЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ 1918—1920 гг.),

изд-во «Наукова думка», К., 1964, 264 с.

Союз робітничого класу і селянства — одна з вирішальних умов перемоги соціалістичної революції, успішного будівництва соціалізму і комунізму. «В цьому союзі, — говорив В. І. Ленін, — вся головна сила і опора Радянської влади, в цьому союзі — запорука того, що справа соціалістичного перетворення, справа перемоги над капіталом, справа усунення всякої експлуатації

буде доведена нами до переможного кінця» (Твори, т. 29, стор. 215).

Одним з найважливіших етапів у боротьбі за встановлення і зміцнення союзу робітничого класу з селянством був період громадянської війни, особливо складний на Україні. Тимчасом боротьба за зміцнення союзу робітничого класу і селянства на Україні в 1918—1920 рр. не знайшла достатнього висвітлення в нашій історичній літературі, тому можна повністю схвалити вихід у світ рецензованої монографії.

В основу своєї книги Ю. Ю. Кондуфор поклав праці класиків марксизму-ленізму, рішення з'їздів, конференцій КПРС і КП України та інші партійні документи. Для написання монографії автор залучив велике коло різноманітних джерел, насамперед, архівних, значна частина яких во-

диться в науковий обіг уперше. Ретельно вивчивши архівний фонд Наркомпроду УРСР за 1919 р., що зберігається в Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР у Харкові, автор знайшов у ньому чимало цінних документів, які збагатили зміст книги.

Головна тема праці — зміцнення союзу робітничого класу і селянства — розглядається Ю. Ю. Кондуфором на основі детального вивчення ходу здійснення радянської продовольчої політики на Україні в 1919 р. А ця політика і боротьба за хліб підірвали економічну міць і політичний вплив куркульства, посилюючи позиції трудящого селянства, зміцнюючи союз робітничого класу з селянством.

Постановка теми в такому аспекті і деяке її обмеження в проблематиці та часі має ту позитивну, хорошу сторону, що дає можливість авторові більш глибоко й докладно дослідити поставлені в монографії питання. Але разом з тим це призвело до того, що в праці побічні питання даної проблеми вивчені не досить повно.

Рецензована монографія складається з короткої передмови, чотирьох розділів і заключної частини. Цікавими є додатки, де подані іменні списки робітників-продармійців, надісланих у 1919 р. з РРФСР у села Херсонської губернії, та продармійців-комуністів, делегованих з Петрограда в розпорядження Наркомпроду України. Структура книги чітка і в цілому не викликає заперечень, за винятком одного моменту — доцільніше було б відкрити книгу не короткою передмовою, а ґрунтовним вступом, у якому поряд з постановкою досліджуваної проблеми розглядалася б історіографія питання й характеристика джерел.

На початку книги автор на значному конкретному матеріалі показує внутрішнє і зовнішнє становище всієї Країни Рад і відновлення Радянської влади на Україні в кінці 1918 — на початку 1919 рр., чітко характеризує політику воєнного комунізму, вказує на значення і роль продовольчого питання, розкриває основні принципи радянської продовольчої політики як найважливішої частини воєнного комунізму. У праці правильно підкреслюється, що в умовах гострої класової боротьби, заперкотої громадянської війни між пролетаріатом і селянством склався воєнний союз, який одночасно з цим мав і певні економічні основи.

Однією з позитивних рис монографії є вмiле поєднання викладу подій і фактів, які стосуються всієї країни, з ґрунтовним розглядом конкретного матеріалу по Україні. Добре, на численних фактах висвітлюється роль В. І. Леніна і ЦК РКП(б) у виробленні і здійсненні політики воєнного комунізму, насамперед, продовольчої політики, у боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Автор аргументовано показує, як КП(б)У, Радян-

ський уряд і всі трудящі України запозичували і використовували досвід Радянської Росії у проведенні радянської продовольчої політики.

На великому конкретному матеріалі автор докладно, крок за кроком, простежує, як на основі ленінських настанов, рішень VIII з'їзду РКП(б) партійні й радянські організації України боролися за зміцнення союзу робітничого класу з трудящим, зокрема середнім селянством, як вироблялась, законодавчо закріплювалась і проводилася в життя продовольча політика, як будувалися на Україні радянські продовольчі органи. На основі аналізу документів — резолюцій ЦК КП(б)У, рішень губернських партійних з'їздів і конференцій, партійних і радянських органів — автор переконливо показує, що керівні органи, всі комуністи Радянської України сприяли рішенням VIII з'їзду РКП(б) як керівництво до практичної діяльності і відповідно до них уже в 1919 р., спираючись на бідноту, вели боротьбу за міцний союз з середнім селянством, а не за його нейтралізацію.

На багатьох прикладах автор доводить, що трудящі селяни України активно підтримували Радянську владу, що найбільш свідомо їх частина розуміла правильність радянської продовольчої політики і, зокрема, необхідність хлібної монополії і продрозверстки.

Серед розділів книги Ю. Ю. Кондуфора особливо виділяються своєю оригінальністю, новизною і багатством уперше піднятого фактичного матеріалу основні розділи: третій — про похід робітничого класу на село і четвертий — про проведення продовольчої розверстки на Україні.

Досі ніхто так ґрунтовно й широко не вивчав питання про робітничі продовольчі загони на Україні. Ю. Ю. Кондуфор дослідив організацію та склад цих загонів, показав їх діяльність в українському селі по заготівлі хліба, їх агітаційно-масову і організаторську роботу, роботу по згуртуванню всього трудящого селянства навколо робітничого класу і Комуністичної партії на боротьбу проти куркульства та інших контрреволюційних сил. Яскраві приклади ілюструють неocenенну допомогу російського робітничого класу трудящим України в їх боротьбі за зміцнення Радянської влади. Разом з тим слід зазначити, що було б добре, якби автор більш повно висвітлив хід створення і діяльність продовольчих загонів з робітників великих міст України.

Правильно оцінивши продовольчу розверстку як вимушений захід, Ю. Ю. Кондуфор на численних фактах показав хід її на Україні, висвітлюючи на конкретних прикладах роль місцевих парторганізацій, комітетів бідноти і робітничих продзагонів у заготівлі хліба й продовольства, боротьбу проти куркульського бандитизму, братерську взаємодопомогу трудящих України і Радянської Росії.

Красномовні узагальнюючі цифри переконливо спростовують націоналістичні байки про те, ніби більшовики ставили своїм завданням повністю вичапати хліб з українського села, пограбувати селян. За підрахунками Наркомпроду на Україні в 1919 р. лишків хліба було 278780 тис. пудів. А розверстка, за офіціальними даними, дала на Україні тільки 10,5 млн. пудів хліба (стор. 195).

Автор відзначає причини, які зумовили неповне виконання розверстки, відносячи до них, по-перше, те, що Україна була ареною боїв або найближчим тилом фронту; по-друге, численні куркульські заколоти, по-третє, слабкість продовольчого апарату і, по-четверте, хитання середнього селянства (стор. 196). Всі ці моменти правильні, але автором достатньо не розкриті. На нашу думку, слід було ґрунтовніше проаналізувати діяльність Наркомпроду й місцевих продовольчих органів, їх слабкі сторони і недоліки.

Автор правильно вказує, що Наркомпрод, розробляючи проект декрету про розверстку врожаю 1918 р. і попередніх років, затверджений Радянським урядом України і опублікований 12 квітня 1919 р., підійшов до визначення куркульських господарств (куркульським господарство вважалось, якщо воно мало 10 і більше дес. землі) без врахування специфіки окремих районів України. Якщо для півночі республіки наявність в одних руках 10 дес. землі справді часто свідчила про куркульський характер господарства, то на півдні таку кількість землі мали середні селяни (стор. 80). Правильно також відзначається, що Наркомпрод проводив недостатньо тверду політику щодо куркульта, зокрема, укладаючи угоди про поставки хліба з приватними, куркульськими організаціями, які часто прикривалися вивісками кооперативів (стор. 188).

Але поряд з цим слід було відзначити, що подекуди при розподілі продрозверстки й збиранні лишків хліба керівні, зокрема, продовольчі працівники не відрізняли середняків від куркулів, і заходи, спрямовані проти куркульта, поширювали й на середняків, чим викликали їх незадоволення, а це використовувала контрреволюція. При заготівлях хліба й продовольства недостатньо проводилася серед селян роз'яснювальна робота, чим також користувалися контрреволюційні елементи. Не завжди виявлялися на висоті учасники продовольчих загонів, деякі з них не зважали на місцеві умови.

У книзі наводяться переконливі цифри і

факти про надходження з РРФСР на Україну великої кількості сільськогосподарських знарядь і промислових товарів — плугів, борін, кіс, тканин, сірників та ін. Основна частина цих товарів призначалася для обміну на хліб. Автор дуже коротко говорить про товарообмін, причому тільки про комунальний, і навіть не згадує про індивідуальний товарообмін, що мав відіграти важливу роль у справі збільшення заготівель хліба. Слід було, зокрема, відзначити, що Наркомпрод та його місцеві органи допускали великі хиби й помилки в цій справі. У ряді випадків промислові товари, які направлялися на село для товарообміну, розподілялися неправильно, внаслідок чого ці виробни не попадали за призначенням, а селяни відчували гостру нестачу найнеобхідніших товарів — солі, гасу, сірників, мила і т. п.

Добре, що автор прагнув показати складність і суперечливість тодішньої обстановки, труднощі Радянської влади. Зокрема, він говорить про двоїсту природу селянина, про боротьбу в ньому двох начал — трудівника і власника, про його дрібно-власницьку психологію, про його забобони і в зв'язку з цим хитання між пролетаріатом і буржуазією. Але автору слід було б дещо ширше і більш конкретно розглянути хитання середнього селянства на Україні весною і влітку 1919 р. та його причини.

Автор викриває контрреволюційний, антинародний характер дрінобуржуазних, в тому числі націоналістичних партій — лівих есерів, меншовиків, незалежників та ін. Але доцільно було б відзначити наявність у той час розкладу і розпаду цих партій, виділення з них, під впливом політичних дрінобуржуазних мас, лівих груп і партій (боротьбисти, борбисти та ін.).

В деяких місцях текст книги переважаний фактами й цитатами з документів, зокрема з резолюцій. Не скрізь указані дати подій, про які йдеться (стор. 14, 19, 88, 97). На стор. 68 автор без належної критики подає цитату з доповіді Наркомпроду УРСР про земельну політику на Україні. На стор. 69 неточно виводиться кількість делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад (див. III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт, Харків, 1932, стор. 224).

Загалом же монографія Ю. Ю. Кондуфора, незважаючи на її окремі недоліки, є серйозним, оригінальним дослідженням і заслуговує високої оцінки. Книгу з великою користю для себе прочитають як спеціалісти — історики, так і широке коло читачів, які цікавляться історією Радянської України.

І. К. РИБАЛКА

*І. Л. ШЕРМАН. СОВЕТСКАЯ ИСТО-
ИОГРАФИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ
В СССР (1920—1931),*

зд-во Харьковского университета, 1964,
340 с.

Натхнені історичними рішеннями ХХ і ХІІ з'їздів КПРС, радянські історики творили чимало ґрунтовних праць з історії радянського суспільства, зокрема з історіографії, найбільш трудомісткої і складної галузі історичної науки. Книга І. Л. Шермана — перша вдала спроба історіографічного дослідження громадянської війни, важливої, але найбільш перекрученої ід впливом культу особи Сталіна галузі історіографії.

Своїм критичним аналізом автор охопив сі райони країни, де проходила збройна боротьба проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів, проаналізував найважливіші в історіографічному плані видання.

Автор цілком вірно виділяє 20-ті рр. як певний етап в історіографії громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції. В першому розділі показано процес становлення радянської історичної науки: організація та діяльність перших радянських наукових установ, підготовка наукових кадрів, напружена ідейна боротьба молодих істориків-марксистів з буржуазною історіографією за марксистсько-ленінське розуміння і висвітлення історичного процесу. В наступних розділах автор розглядає літературу про боротьбу з внутрішньою контрреволюцією та іноземними інтервенціями: на Сході, Півночі, Півдні і окремо на Україні, Закавказзі, Середній Азії та Казахстані. Заключний розділ книги присвячено розглядові праць про перші кроки до соціалізму.

Історичну літературу, присвячену певним етапам громадянської війни, автор характеризує, спираючись на праці В. І. Леніна і виходячи з них. У такий спосіб І. Л. Шерман показує становлення ленінської концепції історії громадянської війни на першому етапі розвитку радянської історичної науки.

На жаль, не виділено в самостійний розділ розгляд праць В. І. Леніна, у яких викладено й обґрунтовано марксистську концепцію історії громадянської війни в СРСР, дано внутрішню періодизацію, характеристику важливих подій, вміщено багатий фактичний матеріал. Щоправда, І. Л. Шерман широко користується працями В. І. Леніна, часто й доречно їх цитує. Проте це не може замінити спеціального фрагмента про В. І. Леніна як історіографа громадянської війни в СРСР.

Важливим і цікавим є показ І. Л. Шерманом великого наукового вкладу, що його внесли у вивчення історії громадянської війни видатні полководці і військові діячі: М. Тухачевський, С. Каменев, С. Гусев, А. Бубнов, О. Єгоров, Р. Ейдеман, В. Примаков та ін.

Заслугує схвалення і застосований автором статистичний метод аналізу історичної літератури, присвяченої історії громадянської війни. Складені ним таблиці допомагають точно простежити деякі важливі риси радянської історичної науки цього періоду. Такий метод дозволив І. Л. Шерману зробити важливий висновок про те, що головною темою літератури тих років була тема загального ходу військових дій на фронтах, героїзму радянських воїнів і трудящих у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції й іноземних інтервентів. Таблиці показали, що майже половину публікацій у той час складало мемуари. І це було, як довів автор, однією з особливостей історіографії 20-х рр.

На підставі наукового аналізу І. Л. Шерман довів, що чимало праць, виданих у 20-ті рр., не втратили свого наукового значення і в наш час.

Книга показує початкові прояви складання культу особи Сталіна в історіографії громадянської війни і роль у цьому К. Ворошилова. Автор вірно зробив, що не виділив ці сюжети в самостійний підрозділ, а крок за кроком, на конкретному матеріалі розкрив, як культ особи Сталіна давн творчу думку істориків, як вкорінювалась в історичній науці фальсифікація подій, пов'язаних з особою Сталіна. Разом з тим І. Л. Шерман показав високий моральний подвиг істориків 20-х — початку 30-х рр., які, незважаючи на те, що тенденції культу особи в історичній науці уже цілком визначилися, правдиво відображали історичний процес. Щоправда, це їм потім дуже дорого коштувало. Цю частину книги, безперечно, слід віднести до творчих удач автора.

Але разом з цим не можна не висловити жаль, що І. Л. Шерман не піддав критичному аналізу хоч деякі твори Сталіна з помилковими твердженнями, присвячені громадянській війні, не розглянув сталінську періодизацію історії громадянської війни, коли вся різноманітність подій була зведена до трьох походів Антанти.

Найбільш істотною недоробкою автора слід вважати те, що його висновки по розділах надто загальні й лаконічні і не завжди співпадають з глибоким аналізом творів, що містяться всередині розділів. Звичайно, багатослів'я не сприяє чіткому уявленню про стан вивчення певних питань, але й надмірна стислість не завжди дає уявлення про те, які питання вже опрацьовані настільки, що до них найближчими десятиріччями історики можуть не повертатися (якщо, звичайно, не будуть виявлені нові важливі документи, які вимагатимуть іншої трактовки). Більш ґрунтовні висновки мали прикувати увагу істориків до вивчення або до перевірки й уточнення оцінок і характеристик певних важливих питань цього періоду.

Викликає подив і те, що повз увагу автора пройшла література про крах німецької окупації в 1918 р. Щоправда, історична

література 20-х рр. слабо висвітлює цей етап іноземної воєнної інтервенції, проте історіографія нагромадила певний матеріал, і його необхідно було проаналізувати.

Невиправданим є те, що питання про оборону Царицини виділено в окремий параграф (стор. 154—158), хоч сам автор визнає, що ця «подія не прикувала до себе уваги учасників громадянської війни» (стор. 154). У цьому параграфі аналізуються лише дві роботи — Ф. Анулова і Л. Ключева.

Окремі твердження автора викликають незгоду. Так, на стор. 185 І. Л. Шерман доводить, що В. В. Руднев у своїй брошурі «Махновщина» «більш глибоко аналізує махновщину», ніж М. Кубанін в однойменній капітальній праці. Насамперед, автор не врахував того, що В. Руднев виступив із своєю брошурою через рік після виходу ґрунтовної наукової праці М. Кубаніна, яку за багатством документального матеріалу, його аналізом і узагальненням не можна порівнювати з популярною брошурою В. Руднева. Це цілком різні речі. Сказане зовсім не заперечує справедливої критики, висловленої І. Л. Шерманом з приводу праці М. Кубаніна.

І. Л. Шерман допускає прикрі неточності, характеризуючи окремі процеси на Україні в період громадянської війни. Так, він вважає, що помилки у здійсненні радянської земельної політики на Україні весною 1919 р. були результатом «троцькістської практики, відхиленням від ленінської лінії союзу з середняком» (стор. 316). Насамперед, варто не навішувати політичні ярлики, а розглядати справи конкретно, не вириваючи їх з тогочасних історичних умов. По-друге, радянській земельній політиці навесні 1919 р. великої шкоди

завдали Кесери, що люто напали на політику Комуністичної партії і Радянської влади. Отже, змішувати до одної купи не свідомі помилки окремих радянських працівників і ворожі дії свідомих політичних противників Радянської влади не слід.

І. Л. Шерман, як і деякі інші історики України, вважає, що будівництво радгоспів і колективних господарств у 1919 р. завдало серйозного удару земельним інтересам середняка. Аналізуючи працю В. Качинського «Земельная политика Советской власти на Украине в 1919 г.», І. Л. Шерман пише: «Як правильно зазначає автор, ця лінія об'єктивно йшла врозріз з прагненням середняцької і напівзаможної частини села використати усю земельну площину поміщика й куркуля» (стор. 315). Погоджуючись з В. Качинським, автор впустив з уваги те, що Комуністична партія і Радянська влада ставили своїм завданням задоволення земельного голоду бідноти, яка складала, за підрахунками професора М. А. Рубача, майже $\frac{2}{3}$ українського селянства, і що політика занадто широкого будівництва радгоспів-фабрик зерна дуже боляче була насамперед по інтересах селянської бідноти і викликала її незадоволення.

У книзі І. Л. Шермана є й інші неточності й необґрунтовані твердження, але не вони характеризують працю загалом. Вона просякнута ленінською партійністю, написана на високому науковому рівні і значною мірою заповнює прогалину у вивченні радянської історіографії 20-х рр. Праця І. Л. Шермана, безперечно, стане посібником для викладачів вузів і буде корисною всім, хто цікавиться історією нашої Радянської батьківщини.

М. І. СМЕРУНЕНКО

М. М. ЛИСЕНКО, Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ. АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ У ВОСЬМИРІЧНІЙ ШКОЛІ. Методичний посібник,

вид-во «Радянська школа», К., 1964, 124 с.

Вивчення історії в школі дає багатий матеріал для виховання учнів переконаними й бойовничими атеїстами. Ефективна атеїстична робота з дітьми обов'язково повинна мати справжню науково-матеріалістичну основу. Важливу роль відіграють також форма, характер і методи атеїстичного виховання. Щоб все це забезпечити, необхідні відповідні посібники. Адже далеко не всі вчителі володіють достатнім запасом знань з історії та теорії атеїзму, боротьби науки з релігією, мало знають про сучасні релігійні віровчення та засоби діяльності служителів культури.

Тому значний інтерес серед учителів викликав рецензований методичний посібник з атеїстичного виховання учнів середнього шкільного віку на уроках історії.

Книга написана у повній відповідності з навчальними програмами восьмирічної школи. Автори добрали яскраві приклади, факти, докази реакційної суті релігії та боротьби з нею прогресивних сил людства на найважливіших етапах світової історії, враховуючи розвиток та вікові особливості дітей.

З певної теми або питання матеріал викладається в такій послідовності: методологічні настанови, фактичні дані, методичні поради до їх викладу. Там, де за навчальною програмою є можливість виділити окремі уроки, що можуть бути повністю присвячені історії релігії та боротьбі з нею, автори подають на допомогу вчителю докладні розробки. В окремих випадках вміщено по два варіанти уроків, що дозволяє учителю обрати для роботи той, який більше відповідає його творчому пахилу, особливостям класу. Для іншого атеїстичного матеріалу чітко визначається місце на уроках різноманітної тематики.

Автори стоять на сторожі доступності й

терекопливості викладу, глибокого атеїстичного впливу на учнів. Цілком виправдані є рекомендації вдаватися до широкого використання різних засобів конкретизації навчального матеріалу: уривків з літературних творів, репродукцій картин тощо. В посібнику наводяться уривки з кращих поезій атеїстичного спрямування, дається аналіз деяких художніх полотен. Але, на жаль, охарактеризовані далеко не всі твори художників, які того заслуговують. Ширше й активніше треба ставити мистецтво на службу атеїстичного виховання.

Посібник відповідає вимогам дидактики. Авторі йдуть від відомого до невідомого, від простого до складного, від зрозумілого до незрозумілого, спираючись на попередні знання учнів. При цьому забезпечується принцип наступності у викладанні. Так, наприклад, історія виникнення християнської релігії розкривається на основі вже засвоєних учнями відомостей про вірування стародавніх народів Єгипту, Вавілонії, Ассирії з широким використанням методу зіставлення й протиставлення. Книга допомагає вчителю прищепити учням

глибокі переконання про шкідливість всякої релігії, її антинародну суть.

До недоліків книги слід віднести слабу розробленість тем з історії нового і новітнього часу. На наш погляд, питання атеїстичного виховання в курсах історії стародавнього світу та середніх віків висвітлені ґрунтовніше, ніж у курсі історії СРСР та УРСР. Недостатньо використані можливості атеїстичного впливу на учнів під час вивчення перемоги пролетарської революції, ходу іноземної інтервенції та громадянської війни, в нашій країні. Поверхово розкрита підступна роль Ватикану щодо нашої Батьківщини в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Мало уваги приділено висвітленню пристосування церкви в сучасних умовах.

Відзначені недоліки не можуть змінити загальної високої оцінки книги, яка написана в наступальному, войовничому щодо релігії плані. Наведені в ній факти у вмілих руках учителя викликать у дитячих серцях і гнів, і осуд, і обурення, і глибоку внутрішню переконаність в реакційній суті релігії та її підступній ролі.

П. М. МАТВІНЧУК

400 ЛЕТ РУССКОГО КНИГОПЕЧАТАНИЯ, 1564—1964, изд-во «Наука», М., 1964.

(т. 1). *Русское книгопечатание до 1917 г. 1564—1917. 663 с.*

(т. 2) *Книгоиздательство в СССР. 1917—1964. 583 с.*

У 1964 р. минуло чотири сторіччя після виходу «Апостола» — першої точно датованої книги, надрукованої Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем у Москві. Поступово книгодрукування поширилося в Білорусії, на Україні, Литві, а згодом стало здобутком усіх народів нашої країни. Як саме проходив історичний процес розвитку книгодрукування, яка роль книги була в суспільному житті — ці й інші побічні питання становлять постійний інтерес для радянських учених. Наочним свідченням цього є вихід до 400-річчя російського книгодрукування фундаментальної двотомної праці, підготовленої Відділенням історії Академії наук СРСР.

Важливою рисою двотомника є багатство аспектів дослідження історії книгодрукування: воно розглядається як історичне явище, як витвір духовної і матеріальної культури, як фактор ідейного і культурного життя народів СРСР. Матеріали відзначаються своєю актуальністю, трактовка питань розвитку книжкової справи подається в тісному зв'язку з провідними проблемами всіх етапів історії братніх народів СРСР за час від Івана Федорова до наших днів.

Колективну монографію створено з широким використанням історико-архівних та літературних джерел, що дало можливість показати як загальну історію друкарства

в нашій країні за 400 років, так і розвиток цієї справи в національних республіках. Чимало проблем культури минулого вперше вирішено з марксистсько-ленінських методологічних позицій; спростовано хибні реакційні положення буржуазних концепцій з питань книгодрукування.

На початку першого тома яскраво показано титанічну фігуру першодрукаря Івана Федорова. Далі простежено розвиток книжкової справи російського, українського, білоруського та інших братніх радянських народів. Основна увага приділена прогресивній і революційній книгам, які відіграли величезну роль у визвольній боротьбі трудящих нашої країни. Авторі вірно зробили, висвітливши тільки побіжно роль і значення газет та журналів, бо вони становлять самостійні галузі друкованого слова.

У першому томі багато уваги приділено показові складного і важкого шляху розвитку книги на Україні. Ці розділи розкривають процес українського книгодрукування протягом 390 років і є першим науковим узагальненням історії української книги, яке стверджує прогресивну роль кращих видань і одночасно викриває намагання буржуазних націоналістів спотворити цю важливу ділянку ідейного і культурного життя українського народу.

У написанні цих розділів брали участь наукові працівники не тільки нашої республіки, але й Москви (член-кореспондент АН СРСР О. О. Сидоров, Т. Н. Каменева), Ташкента (доктор філологічних наук Г. І. Коляда).

Матеріал про українську книгу подається по сторічках, при чому, чим ближче

до наших днів, тим докладніше висвітлюються питання. Така структура розділів закономірна, бо початковий період слов'янської та української книги розроблений уже багатьма дореволюційними дослідниками, а також відомими вченими АН УРСР С. І. Масловим і П. М. Поповим. Інша справа, що ряд питань і досі не з'ясовано. Ми не знаємо, коли саме І. Федоров прибув до Львова, за яких обставин почав служити в князя К. Острожського, що саме спричинилося до їх розриву. Дуже мало знаємо про І. Федорова після повернення його з Острога до Львова. Назріла необхідність більш широко звернутися до архівних джерел і на їх основі створити фундаментальну працю про славетного першодрукаря Івана Федорова.

Історичний розвиток культури призвів до того, що в наступні роки провідне місце у книгодрукуванні України зайняв Київ. Саме тому питання київського друкарства з початків його виникнення, тобто з 1615—1616 рр., висвітлені в окремому розділі, написаному членом-кореспондентом АН УРСР П. М. Поповим. Використавши нові архівні матеріали, П. М. Попов простежив федорівські традиції у київському книгодрукуванні і позитивний вплив на нього московського друкарства, розробив нову періодизацію історії книги, звернув увагу на техніку друкарського виробництва і особливо на художнє оформлення книги. Автор показав тяжкий побут працівників друкарень, їх боротьбу за поліпшення умов життя, яка часто набирала характеру страйків проти клерікального керівництва лаврської друкарні.

Статті І. Я. Каганова і С. О. Петрова висвітлюють історію української книги XVII ст., початковий період громадянського книгодрукування і наступний його розвиток на Україні у першій половині XIX ст. Цей фактичний матеріал подано надто лаконічно, а він вимагає ґрунтовної розробки. Для успішного розв'язання цих і інших завдань перед істориками книги постає необхідність створення повного зведеного репертуару видань книги на Україні, розробки книжкової статистики, якісного аналізу книжкової продукції тих часів.

Доктор філологічних наук О. І. Дей на сторінках двотомника вперше узагальнив історію книгодрукування і роль передової книги у соціальній і національній боротьбі українського народу в період 1860—1916 рр., розкривши діяльність прогресивних книговидавців України, підпільні, революційні видання літератури, переслідування кращих книг і всієї української літератури з боку царської цензури і жандармерії. Чималу увагу приділив учений пролетарському періоду революційного руху, нелегальним виданням «Искры», творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, які неодноразово видавалися на ук-

раїнських землях, зокрема, в роки революції 1905—1907 рр., окремо висвітлив видання Т. Г. Шевченка, випущені до 100-річного ювілею поета напередодні світової війни.

Визначним успіхам розвитку книги в роки Радянської влади присвячено другий том. Історія радянської книги показана як успішний розвиток кращих традицій дореволюційної книги. Окремий розділ другого тома (автор — В. Г. Білозуб) присвячено українській радянській книзі, основним етапам розвитку книговидавничої справи в УРСР. Але невеликий обсяг статті (один друкований аркуш) зумовив дуже стислий виклад численного матеріалу. Між тим, успішний розвиток української радянської книги як важливої ділянки культурного будівництва в УРСР і засобу комуністичного виховання трудящих вимагає теоретичного узагальнення наявних даних про роль радянської книги в соціалістичному і комуністичному будівництві. Потребує з'ясування ряд важливих питань українського радянського книгознавства, теоретичної розробки засад тематичного планування книговидавництва, значення наукової інформації та реферування всієї друкованої продукції. Давно назріла необхідність науково розробити статистичні матеріали про книжкову продукцію УРСР. Поява такої фундаментальної праці була б гідним вкладом дослідників історії української радянської культури до відзначення 50-річчя Радянської влади, 400-річчя українського книгодрукування.

Не всі розділи як першого, так і другого томів написані на однаковому науковому рівні. Матеріали про білоруську книгу подано без достатнього узагальнення, виклад про російську провінціальну пресу носить інформаційний характер. Впадає в око нерівномірність ілюстрування окремих статей.

У двотомнику недостатньо висвітлена проблема «Книга і читач», яка має виняткове значення для розкриття ролі друкованого слова в історії нашої Батьківщини, зокрема, України. Ця проблема важлива і для української дореволюційної книги, що за своїм змістом, спрямованістю, впливом на певні кола громадськості відображала дві тенденції у розвитку культури — прогресивну і реакційну.

Недоліком слід вважати певні друкарські помилки, відсутність ініціалів згаданих осіб, наприклад, українських письменників І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського (т. I, стор. 307).

Двотомник «400 лет русского книгопечатания» узагальнив величезний фактичний матеріал історичного розвитку книги в нашій країні і став гідним пам'ятником великому першодрукареві Івану Федорову.

О. В. МОЛОДЧИКОВ

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ З КООРДИНАЦІЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

15—16 лютого відбувся пленум Республіканської Ради по координації наукових досліджень з історії КПРС і КП України, де було розглянуто теми монографій, кандидатських і докторських дисертацій, що готуються на кафедрах історії КПРС вузів УРСР, обговорено проблематику історико-партійних досліджень і затверджено план роботи Ради на 1965 р.

З повідомленнями про рекомендації Ради щодо тематики досліджень виступили керівники проблемних комісій: по темах дожовтневого періоду історії КПРС — професор Й. Д. Ремезовський, періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни — професор О. А. Бородин, соціалістичного будівництва — доктор історичних наук В. М. Самофалов, Великої Вітчизняної війни — професор К. К. Дубина, післявоєнного періоду — доцент В. І. Юрчук, періоду завершення побудови соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму — професор М. В. Черненко.

В результаті обговорення тем історико-партійних досліджень, представлених кафедрами вузів. Рада затвердила (додатково до раніш затверджених) 55 тем докторських, 162 — кандидатських дисертацій і 202 теми монографій.

Аналіз плану наукової розробки історії КПРС і КП України показав, що за останні роки дослідники звернули увагу на розробку найбільш актуальних проблем історії партії. Досить сказати, що з представлених 635 дисертаційних і монографічних робіт близько половини присвячені дослідженню історії партії періоду розгорнутого будівництва комунізму.

Як позитивний факт Рада відзначила та-

кож те, що ряд важливих проблем історії партії розробляється авторськими колективами. Над колективними монографіями працюють кафедри Київського університету, Київського політехнічного інституту, Донецького педінституту, Одеського кредитно-фінансового інституту і ряду інших вузів.

Але в тематичі історико-партійних досліджень не усунуті серйозні недоліки: вузькість і дублювання ряду тем історико-партійних досліджень, недостатня кількість колективних (комплексних) монографій.

З доповіддю про проблематику науково-дослідної роботи в галузі історії партії виступив голова Ради, директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС професор І. Д. Назаренко. Обговорення цього питання показало, що розробка такої проблематики вкрай необхідна і відсутність її є однією з причин вищезгаданих недоліків історико-партійних досліджень. Рада затвердила проект проблематики з історії КПРС і КП України і запропонувала президії розіслати його на всі кафедри вузів УРСР, щоб при остаточному затвердженні проблематики врахувати критичні зауваження, пропозиції і рекомендації вузівських істориків партії.

Пленум розглянув і затвердив план роботи Ради на 1965 р., яким передбачається організація на Україні зональних координаційних центрів (Харків, Львів, Дніпропетровськ, Одеса, Донбас), створення при Республіканській Раді додаткових проблемних комісій, проведення в цьому році ще одного пленуму Ради, організація консультацій тощо.

М. С. КЛИМКО

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

22 лютого 1965 р. відбулися загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права Академії наук Української РСР. З доповіддю про основні підсумки наукової діяльності установ Відділу у 1964 р. та завдання на 1965 р. виступив академік-секретар Відділу, член-кореспондент АН

УРСР І. О. Гуржій. Доповідач підкреслив, що наукові колективи установ Відділу всі свої творчі зусилля спрямовували на дальше вивчення і теоретичне узагальнення закономірностей економічного, соціального, політичного і культурного розвитку соціалістичного суспільства і пере-

ростання його в суспільство комуністичне, на виховання радянських людей у дусі комунізму, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, на викриття політики і практики сучасного імперіалізму та його ідеології. Більше, ніж у попередні роки, приділялось уваги розробці методологічних проблем суспільних наук, а також питанням широкого застосування в суспільствознавчих дослідженнях найновіших досягнень науки і техніки. Наукові колективи установ Відділу у 1964 р. розробляли 11 проблем, які охоплюють 95 тем, 29 з яких завершені у звітному році. Оpubліковано 29 монографій, 12 тематичних збірників статей, 4 збірники документів, 30 брошур. Загальний обсяг цих видань становить понад 800 друк. арк. І. О. Гуржій відзначив, що значно поліпшилась координація науково-дослідних робіт, про що зокрема свідчить спільна з кафедрами вузів підготовка великих монографічних досліджень з проблем «Закономірності розвитку соціалізму і переходу до комунізму», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» та ін. З метою налагодження зв'язків установ Відділу з кафедрами суспільних наук вузів республіки в 1964 р. було переглянуто склади Наукових рад і значно розширено їх за рахунок працівників кафедр вузів Києва й периферії. Доповідач зупинився також на громадсько-політичній роботі наукових колективів установ Відділу за звітний період. Як недолік у науково-організаційній роботі Відділу І. О. Гуржій зазначив відставання наукових досліджень від зростаючих вимог практики

комуністичного будівництва, недостатнє застосування новітніх методів дослідження у суспільних науках тощо.

Під час обговорення доповіді директор Інституту філософії АН УРСР професор П. В. Копнін вказав на необхідність більш дійової боротьби наукових колективів установ Відділу з буржуазною ідеологією. Директор Інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина зупинився на науково-дослідній роботі Інституту за звітний період, а також на завданнях, що стоять перед колективом Інституту в зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і 50-річчя Великого Жовтня. В обговоренні доповіді взяла також участь академік АН УРСР М. Е. Омеляновський та В. М. Корецький, директор Інституту археології АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков, завідувача відділом Інституту економіки АН УРСР З. Я. Сотченко. Віце-президент Академії наук УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід вказав на необхідність поліпшення якості наукових праць, посилення їх суспільної значимості, ширшого впровадження нових методів у суспільствознавчі дослідження.

Збори Відділу ухвалили постанову про основні підсумки наукової діяльності у 1964 р. та завдання на 1965 р.

З великою увагою учасники зборів заслухали цікаву доповідь доктора економічних наук В. В. Бондаренка «Стан і завдання демографічних досліджень на Україні».

Ж. Т.

XXII НАУКОВА СЕСІЯ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

24 лютого — 1 березня 1965 р. в Київському університеті проходила XXII наукова сесія професорсько-викладацького складу. На пленарних та секційних засіданнях було заслухано понад 350 доповідей та повідомлень. На засіданні секції історії КПРС (керівник — проф. О. А. Бородін) доповідачі на основі нових документів висвітлювали питання діяльності Комуністичної партії і її вождя В. І. Леніна в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Доценти П. М. Яцків, Г. Л. Нікольников виступили з повідомленнями, присвяченими проблемі використання братніми марксистсько-ленінськими партіями досвіду КПРС, а також питанням дальшого розвитку міжнародного комуністичного руху.

Про результати своїх досліджень в галузі історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни повідомили доценти О. М. Буцько, Г. П. Міщенко, В. П. Мольченко, Є. В. Сафонов. У доповідях доцентів М. М. Матвійчука, Н. Ю. Костриці,

М. Т. Бортнічука, В. П. Столяренка, кандидата історичних наук В. П. Шевчука було показано керівну роль партії в період розгорнутого будівництва комунізму. Значення рішень жовтневого і листопадового пленумів ЦК КПРС (1964 р.) для розгортання роботи сільських партійних організацій розкрив у своєму повідомленні доц. І. Ф. Шатилюк.

Особливу увагу було приділено підсумкам вивчення і наукового узагальнення працівниками кафедри підпорядкованої організації України у керівництві змаганням за комуністичну працю. Професор О. А. Бородін, доценти Г. Й. Герман, А. П. Черченко та інші в своїх доповідях та виступах підкреслили, що в нашій країні створені як об'єктивні, так і суб'єктивні умови для поширення цього патріотичного руху сучасності. Поряд з цим, учасники засідання висловили рід зауважень, відзначивши, зокрема, що головне — це не кількісні показники, а серйозна організація змагання.

Науковці кафедри історії КПРС розре-

или ряд цінних рекомендацій, спрямованих на посилення партійного керівництва виробничими колективами в їх боротьбі а звання комуністичних.

А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ,
В. Т. ПОЗНЯК, В. П. ШЕВЧУК

* * *

25—26 лютого відбулись засідання секції наукового комунізму.

З доповіддю «Науковий комунізм — рапор нашій епохи» виступив доктор історичних наук Й. Д. Ремезовський, який відзначив, що закономірністю комуністичного будівництва є свідоме ставлення трудящих до цієї справи. Отже, першорядні завдання суспільних наук і зокрема наукового комунізму полягають, насамперед, в розробці актуальних теоретичних питань і вивченні глибинних процесів комуністичного будівництва та в узагальненні його практики у нашій країні. На цій основі стає можливим як наукове передбачення, так і вироблення практичних рекомендацій. Доповідач, підкресливши роль ленінського етапу в розвитку наукового комунізму, розкрив також міжнароднє значення нашого сучасного досвіду в цій галузі.

Доцент А. Д. Залевський спинився а питанні наукового визначення об'єктивних і суб'єктивних передумов визрівання еволюційної ситуації в країнах розвинутого капіталізму; з'ясування зовнішніх і внутрішніх факторів, які породжують революційну кризу. В цьому зв'язку доповідач акцентував на таких моментах, як вироблення політичної стратегії і тактики еволюційних сил в сучасних умовах.

У доповіді доцента С. Г. Фіногеева «Ленінський етап в розвитку стратегії і актики світового комуністичного руху» ідзначалось, що досвід комуністичного руху в Росії став надбанням міжнародно пролетаріату і його партій. Значну увагу було звернуто на періодизацію розвитку світового комуністичного і робітничого руху, внесено пропозиції з цього питання.

Кандидат історичних наук М. Г. Сирцов схарактеризував співвідношення економіки і політики на сучасному етапі, накові основи діяльності КПРС і Радянської загальнонародної держави в умовах комуністичного будівництва, підкреслив вплив теорії наукового комунізму на різні сфери суспільного життя.

Виступ кандидата філософських наук В. В. Колобкова був присвячений проблемі особи в теорії наукового комунізму, зокрема боротьбі між комуністичною і буржуазною ідеологією в цьому питанні, а також процесу формування нової людини. Асистент В. М. Фененко роз-

повів про форми участі трудящих у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Активно проходила також робота історичної секції. Ряд виступів було присвячено дослідженням з історії робітничого класу Києва: зокрема, доц. Л. Г. Мельник прочитав доповідь на тему «Робітники Києва у перші роки відбудовного періоду (1921—1922 рр.)». На основі нових архівних джерел автор висвітлив важливі моменти відбудови і реконструкції промисловості Києва, а також спинився на питаннях про кількісні і якісні зміни в складі робітничого класу цих років, показав його трудовий героїзм.

З великою увагою учасники сесії вислухали доповідь доцента В. Н. Котова, який досліджував тему «Зарубіжна історіографія історії СРСР в 1917—1934 рр.». Він дав глибокий аналіз праць зарубіжних істориків з питань історії СРСР, викрив фальсифікаторські методи і засоби буржуазних істориків, які виконували класове замовлення імперіалістичної буржуазії з метою розгортання ідеологічної боротьби проти першої в світі соціалістичної держави.

Доктор історичних наук І. Д. Кундюба розкрив у своїй доповіді характер і особливості народно-демократичної революції в Польщі. Доповідач переконливо показав своєрідність обстановки в Польщі в період розгортання національно-визвольної боротьби польського народу і визволення країни Радянською Армією, докладно проаналізував розстановку класових сил у післявоєнний час і обгрунтував свою точку зору про наявність двох етапів у розвитку народно-демократичної революції в Польській Народній Республіці.

Проблемі джерезознавства була присвячена доповідь проф. А. О. Введенського «Образотворчі матеріали як історичне джерело». З повідомленням «А. І. Желябов у процесі 193-х (за новими документами і матеріалами)» виступив доц. М. П. Рудько. Доц. О. П. Маркевич на основі глибокого вивчення опублікованої і архівної спадщини видатного російського критика і громадського діяча В. В. Стасова показав його роль у революційно-демократичному русі.

В обговоренні доповідей взяли участь в. о. проф. О. К. Кошик, проф. В. Я. Тарасенко, проф. А. О. Введенський, доц. С. Н. Саженюк, доц. С. О. Яковлев та інші.

Проведена сесія була свідченням плідної роботи вчених-істориків Київського університету, які вносять свій вклад у справу всемірного піднесення ролі суспільних наук.

Л. Г. МЕЛЬНИК,
В. А. ШАРАФУТДІНОВ

КОНФЕРЕНЦІЯ НА ТЕМУ «ПРО ПОСИЛЕННЯ РОЛІ НАУКИ В БУДІВНИЦТВІ КОМУНІЗМУ»

У здійсненні грандіозних планів будівництва комунізму в СРСР великого значення надається науці. «Застосування науки, — говориться в Програмі КПРС, — стає вирішальним фактором могутнього зростання продуктивних сил суспільства»¹. Відоме передбачення К. Маркса про перетворення науки в продуктивну силу стає дійсністю в наші дні, бо наука, хоч і не становить самостійного елементу продуктивних сил, перетворюється у вирішальний фактор розвитку виробництва в цілому. Ніколи раніше наукова праця не була так тісно і безпосередньо зв'язана з виробництвом, а останнє так не залежало від неї, як в епоху розгорнутого будівництва комунізму. Не випадково останнім часом на сторінках газет і журналів, на різних зборах, конференціях і нарадах, в особистих зустрічах як учених, так і виробничників дедалі ширше розгортається дискусія про роль науки, вченого в житті суспільства на сучасному етапі.

Обговорення цих питань неодноразово проходило в різних формах і в колективі Інституту гірництва Сибірського відділення АН СРСР (ІГ СВ АН СРСР). В результаті було ухвалено спільно з Новосибірською міжгалузевою радою НТТ і Західносибірським управлінням НТТ-гірниче провести науково-практичну конференцію на тему «Про посилення ролі науки в будівництві комунізму». В очолюваний членом-кореспондентом АН СРСР М. О. Чинакалом оргкомітет конференції поряд з науковими працівниками ІГ СВ увійшли філософи та економісти науково-дослідних інститутів Сибірського відділення АН СРСР, виробничники і представники громадських організацій.

В результаті великої підготовчої роботи було відібрано і опубліковано в спеціальному збірнику² двадцять доповідей, що надійшли з Новосибірська, Москви, Києва, Томська й інших міст країни. Попереднє опублікування доповідей і своєчасне ознайомлення з ними учасників конференції дало можливість відійти від традиційної форми проведення таких нарад, коли обов'язковим є читання доповідей, а потім їх обговорення. Завдяки ґрунтовній підготовці конференція пройшла в один день, всього за 4 години. Відкриваючи її, найстаріший з вчених Сибіру М. А. Чинакал відзначив: «Наука не може розвиватися стихійно, вчений не може стоя-

ти осторонь від політичного життя своєї країни, ... кожний з нас зобов'язаний виявити максимум ініціативи й наполегливості, щоб найкоротшим шляхом, в найкоротший час, з мінімальною витратою сил і коштів знаходити вірні рішення». Ці і стало своєрідним девізом конференції.

З доповіддю синтетичного характеру «Комунізм і наука» виступив доктор технічних наук, професор Г. С. Мигиренко, який детально спинився на закономірностях розвитку сучасної науки та її ролі у будівництві комуністичного суспільства.

В обговоренні доповідей взяли участь вчені-спеціалісти в галузі гірничої механіки і техніки, геологи, біологи, філософи, економісти, а також партійні працівники. На конференції були присутні представники майже двадцяти міст країни. Все це обумовило обговорення таких питань, як викликали інтерес не тільки науковців різних галузей науки, а й виробничників, представників партійних, профспілкових та інших громадських організацій.

Певне значення мали повідомлення, присвячені нагородженому за останні двадцять років досвіду впровадження праці ІГ СВ АН СРСР у промисловість. В Інституті домоглися того, що 1 крб. коштів витрачених на дослідження, дає 100 крб. економії на виробництві, в той час, як у світовій науці це співвідношення дорівнює в середньому 1:10. На цих питаннях спинилися кандидат технічних наук М. М. Савкін (ІГ СВ АН СРСР), М. П. Чемоданов (Академія суспільних наук при ЦК КПРС) та ін. На прикладі робіт Інституту була зроблена спроба апробувати метод визначення економічної ефективності наукового дослідження. Слід підкреслити актуальність цього повідомлення, враховуючи обмеженість літератури і недостатню розробку методичних основ розрахунку ефективності наукових праць. Водночас реалізація наукових досягнень нерідко гальмується через відсутність належного економічного обґрунтування, на що звернули увагу в своїх виступах Н. Є. Потапова, О. І. Щербаков (ІГ СВ АН СРСР), кандидат економічних наук І. В. Чернов (Новосибірський філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту економіки сільського господарства).

Учасники конференції, зокрема кандидат технічних наук Г. М. Добров (Інститут історії АН УРСР), доктор технічних наук, професор Г. С. Мигиренко, кандидат філософських наук Ю. П. Ожegov (кафедра філософії Президії СВ АН СРСР), велику увагу приділили питанням підготовки і раціонального використання наукових кадрів.

Вперше після багаторічної перерви було застосовано елементи конкретного со-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 110.

² О некоторых вопросах усиления роли науки в строительстве коммунизма. Материалы к научно-практической конференции, Новосибирск, 1965, 227 с.

біологічного дослідження бюджетів часу наукових співробітників, а також стимулів до наукової творчості і причин, що перешкоджають ефективному здійсненню наукового процесу (кандидат економічних наук І. Чернов, О. І. Щербаків).

Викликало інтерес і повідомлення кандидата економічних наук Л. С. Колобова (Інститут економіки СБ АН СРСР) про нові можливості підвищення ефективності наукової праці в зв'язку з переходом на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями.

В ряді виступів були висвітлені проблеми підготовки наукових кадрів у великих центрах науки, зайнятих розробкою найважливіших проблем сучасного природознавства. Про це повідомили доктор технічних наук, професор П. М. Алабужев (Новосибірський електротехнічний інститут), доктор геолого-мінералогічних наук Г. Л. Поспелов (Інститут геології і геофізики СБ АН СРСР), кандидат філософських наук Ю. П. Ожегов, М. П. Чемоданов, кандидат економічних наук В. П. Александров (Інститут економіки СБ АН СРСР), А. Т. Тимоїна (Новосибірський обком КПРС) та ін.

На конференції порушувались і питання, зв'язані з історією створення великого наукового центру на Сході країни. Сибірське відділення АН СРСР існує не більше восьми років, але розвиток його йде швидко, і надзвичайно важливо своєчасно проаналізувати процес реалізації тих ідей, якими керувались при створенні цього закладу. Такі серйозні проблеми, як посилення ролі науки в будівництві комуністичного суспільства, взаємодія науки і виробництва, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, не можна досліджувати ні в економічному, ні в філософському плані без історичного узагальнення. Обговорення поставленого питання,

в якому взяли участь Н. А. Дедюшина (Науковий архів СБ АН СРСР), М. П. Чемоданов та інші, ще раз підтвердило назрілу необхідність розв'язати ряд невідкладних завдань у галузі організації науки. В зв'язку з цим конференція в своїх рекомендаціях передбачила скликання нарад і семінарів (зокрема з метою дальшого удосконалення методики визначення ефективності науково-дослідницької діяльності), видання книг-збірників (наприклад, про досвід впровадження наукових досягнень) тощо.

Рекомендувалось також проведення конкретних соціологічних досліджень щодо зміцнення співробітництва науковців і виробничників.

Було визнано доцільним порушити питання перед Президією Сибірського відділення АН СРСР про створення спеціальної групи по вивченню і використанню всесоюзного і світового досвіду організації і планування наукових досліджень, в тому числі по застосуванню найбільш дієвих засобів обміну науковою інформацією.

Конференція рекомендувала розповсюдити досвід кафедри філософії СБ АН СРСР в галузі методологічної підготовки наукових кадрів, маючи на меті узагальнення актуальних проблем природничих і технічних наук, досвід роботи на громадських засадах Томського політехнічного інституту і роботи громадського університету економіки виробництва в Новосибірську.

О. І. ЩЕРБАКОВ

Від редакції. Публікуючи інформацію О. І. Щербаків про конференцію, проведеної в Новосибірську, висловлюємо думку, що і на Україні доцільно скликати конференцію, присвячену цій важливій проблемі.

ПЕДЧИТАННЯ УЧИТЕЛІВ-ІСТОРИКІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Наприкінці січня ц. р. в Чернівцях відбулися обласні педагогічні читання з питань підвищення ефективності навчання і виховання в школах молоді, яка працює. В роботі секції вчителів історії і суспільствознавства взяло участь близько 100 чоловік, які, обговорюючи процес формування діалектико-матеріалістичного світогляду учнів, приділяли увагу різним шляхам і методам цієї роботи. Так, учитель ШРМ № 7 м. Чернівців В. І. Кочаненко розповів про діяльність організованої з учнів старших класів лекторської групи, члени якої щоденно інформують свої виробничі колективи про міжнародні і внутрішні події. Завдяки таким інформаціям зростає комуністична переконаність молоді. І. М. Середенко (м. Заставна) розкрив специфіку поєднання навчання та

виховання у навчальному комбінаті сільської молоді.

Цікавою була доповідь учителя Мамалыцької школи сільської молоді Новоселицького району С. Ф. Кордуняна про атеїстичне виховання учнів у селі, де частина молоді підпала під вплив церкви і сектантів. Цілеспрямована робота дала плідні наслідки: навіть колишні активні члени секти прилюдно викрили облудні забобони сектантських проповідників. «З досвіду виховання в учнів патріотизму, колективізму, гуманізму і комуністичного ставлення до праці» — такою була тема доповіді вчителя Чернівецької школи робітничої молоді № 2 Ю. В. Грінберга.

Змістовними були виступи вчителів про вироблення в молоді, яка працює і вчиться, вміння застосовувати набуті знання

в практичній діяльності; про використання технічних засобів і наочних посібників на уроках, про систему контролю й обліку знань учнів тощо.

Цінними спостереженнями з власного досвіду поділились, зокрема, В. О. Коструб (Межирицький навчальний комбінат), Б. Н. Предіткевич (Подвірнянська школа сільської молоді), О. Б. Гор-

бачова (Сторожинецька ШРМ) та інші.

На секції виступив завідуючий обласним відділом народної освіти І. П. Лещенко. Він дав оцінку роботі вчителів історії та суспільствознавства вечірніх шкіл області і накреслив перед ними конкретні завдання на майбутнє.

В. П. КУЗЬМЕНКО

ОБГОВОРЕННЯ МЕТОДИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ ЗАВОДСЬКИХ МУЗЕЇВ

В постанові ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» вказується на значення заводських історико-революційних і технічних народних музеїв для виховання трудящих на революційних і трудових традиціях робітничого класу.

Наприкінці 1964 р. в Харкові відбулася Всесоюзна нарада-семинар працівників народних музеїв, учасники якої заслухали доповіді: І. Д. Мартиненка (Державний політехнічний музей) «Організація і методика масової роботи заводського музею», С. А. Овсянникової (Науково-дослідний інститут музеєзнавства) «Про роль народних музеїв в комуністичному вихованні трудящих», П. І. Гнипа (Інститут історії АН УРСР) «Історико-технічні пам'ятники України». Виступили також начальник Управління музеїв Міністерства культури УРСР Г. С. Кирилюк, голова секції технічних музеїв Радянського комітету Міжнародної ради музеїв М. М. Поздняков, представники народних музеїв Харківського електро-механічного заводу, депо «Жовтень», шахти «Кочегарка», народного музею міста Артемівська, музеїв заводів ім. Петровського, Дніпроспецсталь, Запорізького електровозремонтного, Донецького металургійного і «Ленінської кузні».

Нарада показала, що в нашій країні створена і з кожним роком розширюється мережа народних музеїв (тільки в Україні їх понад 500). В них зібрана значна кількість цікавих, а іноді й унікальних експонатів, здійснюється велика масова робота. У виступах учасників і резолюції наради зазначалась необхідність координації роботи заводських музеїв, методичного керівництва їх діяльністю з боку державних музеїв, систематичного обміну досвідом роботи і видання посібників для народних музеїв. Було також обговорено проект «Положення про заводські музеї», запропонований ВЦРПС.

14—16 грудня в Москві проходили засідання секції політехнічних і технічних музеїв Другого розширеного пленуму Науково-методичної ради по роботі музеїв Міністерства культури СРСР. Учасники засідань обговорювали заходи до піднесення виховної ролі заводських музеїв, приділили чимало уваги координації їхньої діяльності й участі у збиранні та підготовці документів до друку, у вивченні історії заводів і фабрик, міст і сіл. Секція обрала бюро по координації діяльності технічних, промислових і заводських музеїв СРСР.

Р. С. КАЦ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ ПРО ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО

9 лютого 1965 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист П. Д. Гур'яновим дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему: «Червоне козацтво України у боротьбі з іноземною воєнною інтервенцією та внутрішньою контрреволюцією в роки громадянської війни (січень 1918 р. — листопад 1920 р.)». Офіційними опонентами виступили доктор історичних наук А. В. Лихолат та кандидат історичних наук О. Й. Щусь. В обговоренні дисертації взяли участь доктор історичних наук, професор П. А. Лавров і доктор історичних наук Г. М. Шевчук.

Всі, хто виступав, відзначили важли-

вість і актуальність теми дисертації, яка вносить значний вклад у справу дальшої наукової розробки та популяризації першої історії Червоного козацтва — першого українського радянського військового з'єднання Червоної Армії. Дисертант на конкретному матеріалі простежив формування та бойовий шлях Червоного козацтва в період боротьби з внутрішньою контрреволюцією та іноземною воєнною інтервенцією, показав велику партійно-політичну роботу в його бойових частинах внаслідок чого Червоне козацтво стало справжньою школою командирів, з якої вийшли В. Примаков, маршали П. Рибакко, С. Худяков, І. Пересипкін, генерал П. Кошовий, В. Козаков, народний герой

Польщі К. Свірчевський та багато інших уславлених полководців.

З великою увагою були заслухані виступи ветеранів Червоного козацтва. Колишній командир сотні Є. Я. Богаченко відзначив, що історія встановлення радянської влади на Україні тісно пов'язана з історією Червоного козацтва. Він наголосив на потребі відновлення історичної правди про Червоне козацтво, яке було безпідставно розформоване під час культу особи Сталіна, а командний склад, у тому числі В. Примаков і С. Туровський, репресований.

Командир одного з полків Червоного козацтва нині генерал-лейтенант у відставці І. І. Карпезо сказав, що героїчні рейди червоних козаків увійшли в літопис військового мистецтва Червоної Ар-

мії, а їх досвід використовували у Великій Вітчизняній війні. І. І. Карпезо розповів також, що група ветеранів Червоного козацтва при Київському окружному Будинку офіцерів стала ініціатором того, що іменем Червоних козаків і В. Примакова названо вулиці, парки, пароплави.

Письменник І. В. Дубинський (у минулому командир і комісар одного з полків Червоного козацтва) підкреслив не тільки наукове, а й виховне значення роботи П. Д. Гур'янова. Він зауважив, що через занедбання пам'яті про Червоне козацтво, інколи його навіть ототожнювали з петлюрівщиною.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одностайно присудила П. Д. Гур'янову вчений ступінь кандидата історичних наук.
Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

15 лютого 1965 р. на засіданні Вченої ради історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист докторської дисертації завідувачим кафедрою історії Кам'янець-Подільського педінституту доцентом Л. А. Коваленком. Тема дисертації «Демократичні течії в історіографії України ХІХ ст.»

Офіційні опоненти член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук І. О. Гуржій, доктор історичних наук професор М. І. Марченко та доктор історичних наук Ф. П. Шевченко відмітили, що автор дисертації виконав велику і корисну роботу з історіографії України, що в праці вперше піднято ряд важливих проблем і дано їм належне висвітлення. Опоненти підкреслили також, що серед тих,

хто вивчає історію історичної науки в УРСР, дисертант займає відоме місце і що його творчий діапазон у дослідженні історіографічної проблематики досить широкий. Йому належить значна кількість опублікованих праць в аспекті історіографії.

Оцінюючи цілком позитивно дисертаційну роботу тов. Л. А. Коваленка, учасники обговорення, зокрема професор М. А. Рубач, зазначили й окремі недоліки, а також спірні й дискусійні питання, що їх підняв дисертант у своїй праці.

Вчена Рада історико-філософського факультету Київського університету присудила тов. Л. А. Коваленку вчений ступінь доктора історичних наук.

Г. П. КРАВЧЕНКО

ШІСТДЕСЯТИРІЧЧЯ ПРОФЕСОРА О. Т. ЮРЧЕНКА

Колектив Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відзначив 60-річчя з дня народження відомого історика партії професора Олександра Трохимовича Юрченка.

О. Т. Юрченко опублікував ряд праць з історії архівів України, відомий як досвідчений археограф, упорядник цінних документальних публікацій. Особливо плідно О. Т. Юрченко працює в галузі історії Комуністичної партії України і висвітлення

ролі В. І. Леніна в долі українського народу.

О. Т. Юрченко — в розквіті творчих сил. За багаторічну наукову діяльність у зв'язку з шістдесятиріччям з дня народження Президія Верховної Ради УРСР нагородила професора О. Т. Юрченка Почесною Грамотою. Побажаємо ж юбілярові доброго здоров'я і творчого довголіття.

П. Ш.

Лист до редакції

ВАЖЛИВА ІНІЦІАТИВА

В газеті «Літературна Україна» 9 лютого 1965 р. опублікована стаття Г. Н. Логвина «Перегук віків», в якій порушено дуже важливе з громадської точки зору питання. Йдеться про організацію в нашій республіці Добровільного товариства сприяння охороні пам'яток культури. Зараз ініціативна група підготовляє проект статуту товариства та вживає конкретних заходів щодо його утворення. Згідно задуму, це товариство має становити собою масову організацію, яка об'єднає в своїх лавах найширші кола громадськості: робітників, колгоспників, вчителів, творчу інтелігенцію, військовослужбовців, а також школярів, одним словом — усіх, кому дорога культурна спадщина українського народу.

Створення такого товариства є справою, безумовно, своєчасною і давно назрілою. Необхідність цього визначається, з одного боку, безперервно зростаючим культурним рівнем нашого народу, а з другого — тим, що сучасний стан охорони пам'яток поки що не можна визнати задовільним. Йдеться про те, щоб піднести цю справу до рівня всенародної.

Наша республіка володіє безцінними скарбами народної творчості, які заповіли нам минулі епохи. Археологічні пам'ятки, архітектурні споруди, твори живопису і скульптури, історичні реліквії — місця і об'єкти, зв'язані з революційними подіями, з діяльністю видатних людей, братські могили воїнів, що загинули в боях за честь і свободу батьківщини, — все це становить величезну культурно-історичну цінність, допомагає і допомагатиме надалі вихованню в народі кращих рис громадянина-патріота. Всі ці пам'ятки є загальнонародним набутком, на який ніхто не сміє посягати.

Наш народ, Комуністична партія з самого моменту встановлення радянської влади виявляли велику увагу до справи збереження дорогоцінної спадщини минулого. Ще в грудні 1918 р., в часи громадянської війни, голоду і розрухи, В. І. Ленін підписав декрет «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини». Протягом перших п'яти років радянської влади, незважаючи на величезні економічні труднощі, які переживала в той час країна, лише на території РРФСР було взято на облік, відремонтовано і навіть реставровано близько двох з половиною тисяч храмів і монастирів, понад 500 садиб, що мали культурно-історичну цінність і т. д.

В 1948 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила спеціальну постанову «Про заходи поліпшення охорони пам'яток культури», яка зберігає свою силу і в наші дні.

Однак, на превеликий жаль, доводиться констатувати, що охорона пам'яток минулого в нашій республіці (на відміну від деяких інших республік, як наприклад, Грузії, Вірменії, Литви, Естонії) поки що не може вважатися задовільною. Чимало цінних творів культури, що мали світове значення, загинуло назавжди, стан багатьох пам'яток є загрозливим. Значної шкоди завдають стихійні сили природи, руйнуючи пам'ятки, що стоять просто неба (архітектурні споруди, археологічні знахідки, твори монументального мистецтва тощо). Але ще небезпечнішою є «діяльність» окремих місцевих керівників, господарських працівників та приватних осіб, в чиему віданні або володінні перебувають ті чи інші пам'ятки. Ці люди ставлять свої особисті чи відомчі інтереси вище від загальнонародних, не рахуються з тим, що знищуючи або пошкоджуючи архітектурну будівлю, недосліджене городище, курган, вони завдають непоправних втрат культурі нашого народу.

Слід зважати і на те, що деякі особи, винні в руйнуванні пам'яток культури, просто не розуміють їх значення і цінності. Так, зовсім недавно в с. Білгородці під Києвом без жодної потреби було зрито частину валу славетного Білгородського городища, збудованого в X ст., який являє собою дуже важливу історичну пам'ятку.

Центральні установи в Києві, зайняті охороною культурних цінностей, явно не справляються із завданням; вони не можуть устежити за всіма подібними випадками і дуже часто дізнаються про пошкодження (чи навіть знищення) якоїсь конкретної пам'ятки тоді, коли воно стає dokonаним фактом і коли, по суті, вживати заходи запізно. Трюїзмом став уже вираз, що руйнувати завжди легше, аніж створювати.

Очевидно, тільки тоді можна буде налагодити по-справжньому охорону культурно-історичних пам'яток і забезпечити в цій сфері суворе дотримання діючого законодавства, коли за цю справу візьметься весь народ. В цьому і полягає благородна місія товариства, про яке йдеться.

Щодо істориків, то порушене питання безпосередньо стосується їх діяльності: адже пам'ятки культури, створені в минулі епохи, є важливим історичним джерелом, в якому, ніби в краплині води, відбився весь героїчний шлях нашого народу. Отож, не може бути сумніву, що наукова громадськість гаряче підтримає ініціативу «Літературної України» і зробить свій посильний внесок в загальнонародну справу збереження для майбутніх поколінь культурної скарбниці українського народу. Не може бути сумніву і в тому, що українські історики та археологи візьмуть безпосередню участь як в організації товариства, так і в його повсякденній роботі.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

Додаток

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС І ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

Серед українських літописів належної уваги заслуговують два літописні документи, що дійшли до нас у рукописних оригіналах і відомі в історичній науці під назвою «Львівський літопис» (1498—1649 рр.)¹ і «Острозький літописець» (1500—1636 рр.)². Обидва літописи, свого часу опубліковані в мало поширених виданнях, стали бібліографічною рідкістю і багатьом дослідникам недоступні. Документи містять звістки, що стосуються одного історичного періоду, описують події, які відбувалися переважно на Правобережжі України і західноукраїнських землях. Тому доцільно обидва ці літописи розглядати разом.

«Львівський літопис» і «Острозький літописець» найбільш ранні з відомих нам українських літописів. Невеликі за розміром, вони дуже насичені фактами, датами, власними іменами і назвами населених пунктів. За часом написання та своїм змістом обидва літописи, безперечно, потрібно вважати першоджерелами. Однак ці джерела вивчені і використані ще недостатньо. З «Львівського літопису» запозичується лише опис повстання 1630 р.³ та звістка про смерть М. Кривоноса восени 1648 р.⁴, а з «Острозького літописця» — опис характерного прикладу релігійного фанатизму феодалів-католиків, проявленого Анною Алоїзою Острозькою⁵. Тимчасом літописи містять багато цінних відомостей для характеристики економічного життя, побуту, культури, боротьби проти феодалної експлуатації і визвольної боротьби українського народу в другій половині XVI — першій половині XVII ст., а також для висвітлення питань міжнародного становища України в той період.

Час написання, автор та джерела літопису мають велике значення для оцінки вірогідності звісток, які містяться в документі. «Львівський літопис» під назвою «Ісписаніє літом от рожества Христова (...) і по нім ідущих» є складовою частиною рукописного збірника, упорядкованого Михайлом Гунашевським, який складено, як свідчать палеографічні ознаки, в кінці 30-х — протягом 40-х рр. XVII ст. Літопис виявив Д. І. Зубрицький у 30-х рр. XIX ст. в архіві Львівської ставропігії, і перші видавці назвали його «Львівським літописом» за місцем знайдення документа.

За характером опису подій літопис ділиться на три нерівні і помітно відмінні одна від одної частини. Перша частина, що охоплює 1498—1591 рр., є хронологічною сіткою, в яку по мірі виявлення вписувалися під кожним роком звістки про найважливіші події. У другій частині (1592—1618 рр.) короткі записи вже чергуються з більш просторими описами подій. Характерно, що докладніший опис подій автор літопису почав з 1592 р., який він вважає початком церковної унії. Зовсім інший вигляд має третя частина літопису, яка охоплює 1619—1649 рр. Тут, за невеликим винятком, за кожний рік подано досить широкий опис подій. З автобіографічного запису під 1621 р. можна зробити висновок, що літописець був не тільки сучасником, а й свідком та учасником подій цього і наступних за ним років.

«Острозький літописець» дійшов до нашого часу в списку під назвою: «С кроїніки Бельського речі потрібніи вибрані», виявленому академіком М. М. Тихомировим у рукописній книзі музейного зібрання Державного історичного музею в Москві і виданому ним у 1951 р. під назвою «Острозький літописець»⁶. Ця назва цілком відповідає змістові основної частини твору, де багато уваги приділено Острогу і місцевим подіям.

¹ Львовская русская летопись, «Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских» (далі — РИС), т. III, кн. 3, М., 1839; Львовская летопись, «Научовый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы» (далі — НС), год издания третий, Львов, 1868.

² М. Н. Тихомиров. Малоизвестные летописные памятники, 4, Острожский летописец, «Исторический архив» (далі — ИА), VII, М., 1951.

³ Історія Української РСР, К., 1955, стор. 214—215.

⁴ Там же, стор. 253.

⁵ Там же, стор. 216—217.

За своїм змістом обидва літописи скеровані проти польсько-шляхетських загарбників і феодальної експлуатації, значна увага приділяється питанням боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення.

Важливим є розв'язання питання про спосіб передачі друком старого українського письма за допомогою сучасного українського алфавіту і з застосуванням сучасних правил правопису. В процесі видання документів, писаних старою українською мовою як до революції, так і в післяжовтневий період, щоразу вироблялися правила видання, але жодні з них не відповідали своїм вимогам і не знаходили широкого вжитку.

За останні роки радянське мовознавство досягло значних успіхів у вивченні походження і складення української мови, історичного розвитку її граматичних форм, виникнення українського письма і розроблення правописних норм, утворення словникового складу української мови. Саме це дає нам можливість, на основі алфавіту і правопису сучасної української літературної мови, розв'язати питання про методи друкуння історичних документів, писаних українською мовою XVI—XVIII ст.

Видавнича практика показує, що найбільш доцільним способом друкуння історичних документів, писаних українською мовою XVI—XVIII ст., є транскрипція. Вона дає можливість зробити публікації історичних документів доступними не тільки для фахівців-істориків, а й для широкого кола читачів, які цікавляться історією українського народу. А сучасний український алфавіт дозволяє послідовно передати фонетичними відповідниками всі букви і знаки старого українського письма⁷.

Таке видання історичних документів, писаних старою українською мовою, має на меті забезпечити точне збереження змісту писаного джерела. Правила розраховані на видання історичних документів, читання, розуміння і використання яких має бути максимально полегшене. Старе українське письмо, передане способом транскрипції за допомогою сучасного українського алфавіту, читається і сприймається як звичайна українська мова лише з архаїзмами в граматичній і синтаксичній будові, а також з наявністю в лексиці староруських слів, полонізмів та різних застарілих термінів. Така передача тексту застосована при виданні «Львівського літопису» і «Острозького літописця».

До текстів літописів подані підрядкові текстологічні примітки. В кінці публікації тексту даються коментарі, в яких розкриваються неясні місця — дати, імена, прізвиська, прізвища, а також пояснюються окремі історичні події і явища. Напевно, полегшить користування текстами вмішуваний словник застарілих, маловживаних слів та виразів.

При підготовці літописів для публікації тексти їх звірено з рукописами, прочитано місця рукописів, які залишалися досі не прочитаними, та зроблено редакційні уточнення, про що свідчать відповідні примітки під текстом посторінково.

Здійснення публікації українських літописів на сторінках «Українського історичного журналу» хоч деякою мірою заповнить прогалину, яка утворилася у виданні і перевиданні української літописної спадщини.

О. А. БЕВЗО

⁶ ІА, VII, стор. 236—253.

⁷ О. А. Бевзо. Про правила друкуння історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст., «Вісті АН УРСР», 1958, № 2 (255), стор. 12—26.

ІСПИСАНІЄ ЛІТОМ ОТ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА (...) РОКУ І ПО НІМ ІДУЩИХ

Roku 1339. Król Kazimierz polski Lwów wziął, poddali się sami; skarby wielkie pobral, srebra, złota, kamieni drogich, bławatów. 2 krzyże złote, kamieniami sadzone, w jednym drzewo krzyża ś., 2 koronie, krzesło drogo robione, szatę szczerym złotem przetykaną i drogim kamieniem sadzohą; zamki obadwa, Wysoki i Niski, drzewiane pali^a. Kroniki 263 list, księgi XII¹.

^a Переклад. Року 1339. Польський король Казимир взяв Львів [мешканці якого] піддалися самі; забрав великі скарби, срібла, золота, дорогоцінного каміння, блаватів, 2 золоті хрести усіяні камінням, в одному дереву святого хреста, 2 корони, крісло коштовної роботи, ризу чистим золотом шиту і дорогоцінним камінням усіяну; два замки Високий і Низький, дерев'яні спалили. Хроніки, 263 лист, книга XII.

1471. Król Kazimierz² polzki przerobił księstwo Kijowskie na powiat i za wojewódstwo za radę litewską, 1 starosta litwin Gosztold a.
 1498. Татаре проводніі³:
 1499 б.
 1500. Татаре Ярослав спалили і турци Рогатин звозвали⁴.
 1501. То ж.
 1518. Битва [у] Сокаля була⁵.
 1524. Татаре були на Подолу і Чурилова замку доставали⁶.
 1525. Татари Рогатин доставали⁷.
 1542. Саранча о матці божой⁸.
 1548. Ярослав погоріл.
 1549. Арсеній⁹ владики умер львовский^в.
 1555. Угорська королева їхала іс сином¹⁰.
 1556. Ляхове до Інфлянт шли на войну¹¹.
 1558. Зимі татаре були на Подолу¹².
 1560. Мор бул у Ярославі.
 1562. Замок будовано Ярославський і Домшу, гоподаря волоського, стято¹³.
 1567. Татаре були на Подолу¹⁴.
 1568. Сніг упал по воскресеніі¹⁵.
 1570. Мороз поморозил жито мая подполня.
 1573. Круль Август умер¹⁶.
 1574. Француз кроль утік¹⁷. Иона, господар волоський, битву точил с цесарем турецьким¹⁸.
 1575. Татаре о покрові були¹⁹.
 1576. Стефан Баторій кроль настал.
 1578. Баторій був во Львові і поїхал на лови, а казал козака Подкову стяти. бо посол турецький скаржил на него, що тарарув біял і до Польщі недопушал²⁰. Того ж року земля тряслася.
 1582. Ляхове отмінили календар²¹.
 1586. Стефан кроль умер.
 1587. Жигмунт III кроль настал.
 Того ж року церков святої пречистої закладано²².
 1588. Татаре спаськіі²³. Под Краковом битва була²⁴.
 1590. Татаре Галич спалили²⁵.
 1591. Дорожня була, жито було по золотих 9 колода.
 1592. Унія настала таким способом. Іпатій, владики володимерський, і Кирил Терлецький, владики луцький, іменем владики львовського, так же пінського і митрополита київського Рагозу, їхавши до папіжа, поклонилися ему а повіли, же «ми суть прислані на тоє, абихмо унію приняли от вшистких с посполитої шляхти і от священников і от людей». Он тому рад бувши барзо, одослал їх до короля, аби їм привілей надал. І дал їм, що і до сего часу мучать християн, як слуги і предитечі антихристові²⁶. О том всім вишей широче «Пересторога»²⁷, лист... і прочіі.
 1594. Татаре вишли були і Галич спалили, шкоди много учинили²⁸.
 1595. Мор бул великий в Перемишлю і во Львові г.

^а Переклад. Польський король Казимир перетворив Київське князівство на повіт [на положенні] воєводства під владою Литви. Першим старостою [був] литвин Гоштольд.

Першу з цих звісток, яка хронологічно передує першій даті основного тексту літопису, в рукописі вміщено на вільній 162 сторінці перед текстом літопису, за браком місця на стор. 163. Другу звістку вписано на стор. 163 між заголовком документа і першим рядком тексту. Мабуть, ці звістки вписано після написання першої сторінки літопису і, очевидно, значно пізніше. Обидві ці звістки в жодному з попередніх видань літопису не відтворювалися.

^б Під цим і нижче переліченими роками, що є в хронологічній сітці, літописець не зробив записів про події кожного року: 1502—1517, 1519—1523, 1526—1541, 1543—1547, 1550—1551, (а 1552 рік зовсім в рукописі пропущено), 1553—1554, 1557, 1559, 1561, 1563—1566, 1569, 1571—1572, 1577, 1579—1581, 1583—1585, 1589, та ін.

^в Це скорочене слово у виданні РИС і у виданні НС, читається «львовський». У виданні: Ісписаніє літом от рожества Христова року 1498 і по нїм ідущих. Южно-русске летописи. Под редакцией О. И. Левичко (далі — ЮРЛ), Київ, (рік видання невідомий) — «у Львові». Правильним читанням безумовно слід визнати «львовський», тому що у звістці під 1607 роком про смерть Г. Балабана, а також під 1641 роком про смерть І. Тисаровського у подібних випадках літописець писав це слово повністю — «львовський». (Остання книга в світ не вийшла. Посилання робляться на єдиний примірник книги, що зберігається у науковій бібліотеці Інституту історії АН УРСР (інв. № 42236).

^г Це скорочене слово у виданнях РИС і НС читається «і Волв...», а у вид.

1596. В п'яток світлий земля ся трясла. Наливайко до Венгер ходил²⁹.

1597. Наливайка згублено³⁰.

1598. По дахах на домах щось писало і падовало на землю, що і люде слихали, як о землю чим ударив, а по тому скот здихал барзо.

Того ж року 1-ої неділі поста³¹ гриміло і блискало.

1599. Мор бул великий во Львові, що, мовили, і птах, як летів през місто, то впал і здох.

1600. Мигалья бито ляхове³².

1602. Радимна вигоріла вшистка.

1604. Цар до Москви ішов³³.

1605. Стадницький ліський старосту перемиського забил³⁴.

Того ж року цар московський ся явил і ве Львові бул³⁵. Мнішко, воевода руський, дочку за него дал і до Москви его провадил на паньство і осадил его бул. Єднак же ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати. Москва, видівши, що зле, змінила царя, убили, і людей много, а других в неволю побрано, і Мнішко сиділ.

І с того ся война почала в Москві і точилася много. Потім през присягу поддалась була столиця гетьманові Жолкувському. Потом знову облегла їх була москва і так їх трапили, же не мали що їсти, а ні пити. Же до того пришло було, же не только псов, альбо коток, альбо шуров, але і людей їли, спячих різали, а моч свою пили³⁶.

Року а 1606. Рокош великий под Вислицею бул против кролеві, а кроль поймал бул Гербурта і інших³⁷.

Року 1607. Гербурт із Стадницьким войну точили, і поймал бул Стадницького, і згодилися були в Жолкві. А Стадницькіі ся були зобрали з великим людом, було їх 5 Стадницьких і люду було больше тисечи (1000)^б. А Гербурт до Львова бул зїхал, а Стадницькіі за ним, і стали обозом под святим Юрим³⁸, шкоду чинили по передмістю великую, а потім, коли отїздили, казали діло нарихтовати в ратуш, і раз минув, а другий раз трафил, і поїхал³⁹.

Того ж року Балабан, владика львовський, умер⁴⁰.

Року 1608. Знову Опалінський із Стадницьким о пса войну точил, і людий погубили много. Наостаток Стадницькому козак Шевлюга голову втял, ланцуюському⁴¹.

Року 1611. В Мостиськах поставлено церков, котрої там нігди не було, бо не вольно було.

Року 1612. У Волосіх побито польське войско с Потоцьким⁴², без волі королевської поїхал.

Того ж року шаранча великая вишла була до Польськи⁴³.

Року 1615. Конфедерація була московская, во Львові ся скарбами ділили, і конфедерацію палили, і сами ся в нівущо пообертали⁴⁴.

Року 1616. Купилися знову конфедерати, а кроль розказал їх зносити. Теди, где заскочено, то іmano і гублено. І ве Львові одного дня под ратушем 19 порану сятю, а ку вечеру в замку 6 так же сятю, а старшину 4 панув в поле випровадили: Карвацького і Конського на паль убито, а Сцібора і Сума чвертовано. Такую ім нагороду дано⁴⁵.

Того ж року на знесіння в невістка уродила дітей двое, которії ся зросли були митусь, а пупок бул єдин. Єдно було живое, а другое умерлоє, і тоє зась умерло^б.

Року 1617. Кам'янець-Подольський погоріл.

Року 1618. Татаре о вознесені⁴⁶.

Року 1619. Канцлера Жолковського у Волосіх забито і Корецького взято, бо без козаков войну точил, мовил так: «Не хочу я з Грицями воевати, нехай ідуть до

ЮРЛ воно зовсім пропушено і замінене крапками, як не прочитане. Я. Головацький в одній з копій, знятих ним з оригіналу, написав «і Белзі», а в другій — «і околі». Безумовно, це слово слід читати «і во Львові», тому що літописець вживає скорочене написання назви міста Львова. Крім того, це скорочене слово дуже подібне до початку повного його написання на цій же сторінці рукопису у звістці під 1599 роком.

а Слова, вимічені курсивом, вміщені на полях рукопису.

б У виданнях РИС і НС після слова «тисечи» поставлено цифру «7». Це наслідок неправильного читання букви «А», яку поставив автор літопису, дублюючи слово «тисяча» відповідною цифрою.

в У вид. НС, а за ним і у вид. ЮРЛ це слово читається «На Знесіню», гадаючи, що тут мова іде про село під Львовом з такою назвою. В рукопису ясно написано «на знесѣня», тобто в день свята знесіння, яке в 1616 році припадало на 9 травня. Таке розуміння даного виразу більш правдоподібне, виходячи з самого написання цього слова. Крім того, у звістках літопису під цим роком розповідається лише про львівські події, в тому числі і про згадане явище. До того ж, в старі часи датування різних подій пов'язувалося з днями релігійних свят.

г В рукописі, проти цього місця на полі: Ч у д о.

ролі, альбо свині пасти». В той час тут трвога наступила а. Татаров великое мнозство розсіялося було. Не було того чоловіка, щоби ся не трвожил, навіть сам король у Варшаві у великой трвозі бул. А тоє ся діяло о святой покрові⁴⁷.

В той же час в день суботній земля ся трясла о годині 20-туй, же із окон шибн випадали, шкляниці із столув іспадали, і люде в страху були великом.

Року 1620. Крелевич Владислав бул ве Львові, коли до Волох їхал, бо чекал на Сагайдачного, гетьмана козацького, бо коли бул у Варшаві у кроля, і кроль ему мовил: «Ото я на твою опіку посилаю сина моего». І коли виїждчал зе Львова с кам'яниці арцибіскупії, Сагайдачний у ворот стоял і поклонилс яму, а он руку ему положил на голову і мовил так: «Взявши на помоч господа бога, ото я з вами сміле іду противко неприятелем нашим». І так за помочю божнею а за стараннем козацьким сталос я, где видячи старання їх, сам признал їм ришерство, і отримали звиязтво великое. В той час Сагайдачний спосродку турков, беручи по одному, водил до своего обозу. Там его пострілено і умер, а в Києві лежить тіло его. Того жо року посполитое рущенне було, стоял обуз под Львовом, і король сам бул во Львові⁴⁸.

Того жо року по от'їзді крелевськом дорожня ся почала, гроші в гору пошли, щораз вишше. Теляри були по золотих 4, а червонії по золотих 6, а жита колода по золотих 24.

Року 1621. Турчин под Хотинням бул.

Того жо року я-м ся учити начал в Межибожу у дяка Дмитра Щирецького. Того жо року отець мой умер. Я з школи заніс в дом хоробу горячку і всі хоріли в дому.

Приморки були всюди і дорожня.

Року 1622. Дорожня, жита колода по золотих²⁴.

Року 1623. Мур бул ве Львові великий; почалос я по святом Петрі⁴⁹ а по матці божой, бо було святой пречистої в п'ятницю⁵⁰. А в неділю в ночі вигоріло передмістя Краковськое вшистко, і церквій згоріло 3: святого Федора, святого Онуфрія, святого отця Николи; костелов 3: святого Яна, панни Марії, всіх святих; ормянських 3: монастир, святого Якуба і святого крижа; і жидовськая божница една. Шкода незлічона я була вшистким.

Року 1625. Ярослав погоріл вшисток у ярмарок⁵¹. Шкода незлічона я і людеї много погоріло.

Року 1626. Гетьман Конєцьпольський ходил за козаками аже до Медвежих Лоз і гетьмана дал їм Дорошенка. Завіл бул ляхов хорошенько, але не хотіл бити, мусили би ся були просити⁵².

Швед воевал⁵³.

1630. Гетьман Конєцьпольський ходил за Дніпр козаков зносити. Людий много стратил і сам леве ся виніс, але предья гармати їм зоставил і познал, що козаки! І як ся му поводило, есьт вписано таким способом⁶:

«Жолніре до Києва приїхали с тим інтендом^в, аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні⁵⁴ русь вистинати аж до Москви. А отколь би то відомо? Сами под час визначали^г под добрую мисль. Другії зас русь жолніре отцу митрополиту⁵⁵ з милостю о том повідали. То єдині в Києві, а другії всюди поза Дніпром, где нігди ніхто не пам'ятаєт, аби туди стояти міли. І так збродні і кривди незносні чинили, людеї без дання причини забиваючи. Пред воскресенієм⁵⁶ отца митрополитового челядника Петра на штуки розсікли і трох подданих.

Козаки, вшовши з Запорожжя, і того Гриська гетьмана, же зле пінязі, рекомо, поділил, котрий на унію бул присягд,— сам ся признал,— которого стято⁵⁷. Потім зобравшис я, почали ся купити зевсюд. Пан Лащ⁵⁸, до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людий невинних, буле би тільки русин бул, забивали д.

А козаки, видячи войско, вступили за Дніпр і станули в Переяславлю, завше громилы го на кілька місцу значне. А Лащ до Києва притягнувши, рекомо, гонячи за козаками, кілька неділь очікуваючи люду і пана гетьмана Конєцьпольського. Потім же, не дочекавшис я, шол до пана Потоцького⁵⁹ з людом із козаками реестровими, котрих дві тисячі було, а 4—до Тараса⁶⁰ були пошли за Дніпр. Потім сам

а В рукописі проти цього місця на полі: Шидерство з козаков.

б Далі йде текст документа, включеного в літопис.

в В рукописі проти цього місця на полі: Причини війни з козаками.

г Це слово читається по-різному: у вид. РИС — «вижинали», у вид. НС — «визнавали», у вид. ЮРЛ — «визнали». Зіставлення цих слів з словом, написаним в рукопису, а також зі змістом речення, доводить, що його треба читати «визначали», тобто ставилися доброзичливо, робили добру послугу. Тоді зміст речення означатиме, що деякі польські жовніри сами «под добрую мисль» доброзичливо розповідали про наміри польських військ, які полягали в тому, щоб спочатку винищити козаків, а потім всю русь на Україні аж до Москви, тобто до кордонів Російської держави.

д Проти цього місця на полі: Діло Лащове на самий великдень.

пан гетьман прибув з великим гнівом на козаки і на вшистку русь. Приїхавши, зараз за Дніпр ял ся перевозити, где найпервій переправи, ту ж под Києвом, козаки капітана німецького живцем поймали і самого пана гетьмана мало не поймали, але умок-нул до Києва. А оних тільки зо сто коний шпигов було. А капітан, котрий бул пойманний, на ве[л]кій помочі бул козаком в стрельбі.

Переправившись, пан гетьман обозом станул под Переяславлем, а козаки в місті. Битва була великая в сьдмую суботу⁶¹ Пан Лащ, люд постерегши козацький, котрий на чату їхал, 5-ти сот коний, повідають, взявши жолніров, штурм до них учинил і, не доставши їх, дал знати пану гетьманові. І пан гетьман жолніра доброго взяв з собою 2.000 і шол з Лащом. Там же оних козаков на онім місцу не нашовши, других натрафили, которії оним на помоч шли. Повідають, гди ж їх не много було, тільки зо двісті коний, а поляци повідають же 500. Там же ся козаки заперши в єдної шопі, боронилися так, же жадного живцем не поймали, тільки єдного сотника, і то юж раненого. В тім їж з обозу польського два гайдуки ся до козаков передали. Тії повідали, же «час маєте, бо і гетьмана в обозі німаш». В той час козаки до обозу. А намісником бул гетьманським пан Потоцький. Там же були сікли, до двох тисячей люду з обох сторон пало. Там же єдні були козаки, а другії діл шонай-больших три взяли і гаковниць дві і в свой обоз впровадили. В тім же ся пан гетьман поспішил, теди ся з собою на шесть годин били. Гди би не дощ округне великий перешкодил, снать же вшистких і ноги не впустили, аж гетьман знак покою виставил⁶² і перестали. С тої битви значних жолніров 30 до Києва припроваджено — полковников, ротмістров, межі которими ніякись пан Ганібала, котрий бул 30 літ ротмістром і вшисткой Короні значний і заслужоний, по которім сам пан гетьман як по отцу плакал, бо его ради во вшистком заживано; і другого пана Ганібала повинного его поручника; пана Паковського, пана Карського, пана Красновоставського, пана Красновойського, пана Красносільського. І тая то значнійша битва, в которой пан Стефан, син старший отца митрополита, поліг межі козаками.

Потім козаков що день прибуваєт. Повідають, же под сто тисячий їх було. Взяли моць особливе за тоє, же Лащ містечко тоє висік, же жолніре Димер, маєтність ксьонженца Вишневецького⁶³, висікли. (Поляков так були облегли зо вшистких сторон, же юж не могли що радити, як богач з Лазарем⁶⁴. Обуз обозом, а тут полков^a незлічоних ходить по вшисткой Україні) б. Где ж в котрий г ішол до войська польського, заступивши, побили, вшистко побрали, а що гайдуци були, же русь була, zostавляли, не забивали, а в їх сукні повбирившись, тих жолніров кілька сот побили, котрії за гайдуками шли, бо жолніре розуміли, же гайдуки стоять, і обезпечилися д. (Знову в Копачові жолніров вшистких збили і вози їх побрали з скарбами). Потом і в Димеру жолніров громили. (Знову в Білгородці, под Києвом, жолніров побили, же повідають, же в них коний побчтових до шести сот взяли і вози їх з добрами; а то по святому духу в п'ятницю⁶⁵. В неділю всіх святих⁶⁶ в окопі за Дніпром зараз, в котром ся бул пан гетьман зразу окопал, роту єдну велце богату, мудрую, зо вшистких панят, ім'я їй було Золотая рота^e — на хоренкві коло золотое було — на світанню вшистких побито, і ноги не впустили, і там в окопі поклали і ховати не казали; где скарби великі округне побрали. Которих то панят самих полтораста було і 7-м^e, кром челяді, і купцов киевських зо 20 було, котрії живність до обозу провадили. Котрая рота стала, повідають, в Ченстохові, полковник їй бул ніякись Мишчинський.

Тоє ж неділі другу роту, перевізшись з-за Дніпра, на містечку монастирським побили, же, як в повітря, по улицах і домах лежали, і тіла їх жолнірські оголені,

^a У виданнях РИС і НС це слово читається «поляков», але в рукопису ясно написано «полков». Так воно і відтворено у виданні ЮРЛ. Тут автор літопису, коментуючи звістки вписаного ним у літопис документа, протиставить польські війська, що стояли обозом і були оточені козаками, іншим польським полкам, які бродили по Україні і придушували виступи селян і козаків.

^b Тут і далі в дужках автор літопису, очевидно, вмістив свої зауваження з приводу окремих фактів, про які говориться у вписаному в літопис документі.

^v У виданнях РИС і НС початок цієї фрази, слово «Где ж» неправильно передано словом «Єдин».

^г В рукописі слово «которий» помилково написано двічі, або написано замість якогось іншого слова — заїгн, полк тощо.

^д В рукописі на полі проти цього місця написано: Стратегма козацькое.

^e На полі проти цього місця написано: Золотая рота. Обидва ці написи досі залишилися не прочитаними і друком не відтворювалися.

^є Це слово в рукописі трудно читається. У вид. РИС воно просто пропущено, у вид. НС надруковано «і гетьман». Правильно це слово відтворено у вид. ЮРЛ — «і 7-м». Порівняння букви «з» (земля) що означає тут цифру «7», з цією ж буквою в інших місцях рукопису, зокрема, в слові «вози» на цій же сторінці рукопису в шостому рядку вище, повністю переконує в правильності такого розуміння цього місця в документі. В такий спосіб визначається, що в роті було 157 шляхтичів.

і подданих монастирських десять забито. Другії от вшисткого поутікали, і сам отець архімандрит бул у великом страху. Других с тої ж роти в лісі Никольськом побили до 50. Єдного русина Попеля знашли в чернця, взяли і розстріляли, а другого с церкви святого Феодосія. Межи котрими паня якоесь було великое — Гломбоцький, в осмьнасту тільки літах, повідають, і втекло було. Леч они, нашовши его, казали ся ему з соболеї шуби розобрати, а он ся просил, по три крот сто тисячий окупу даючи, а они ніц не дбаючи, і того розстріляли.

На завтрі в Києві байдаков 50 а чолнув без лічби спалили, жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана. В той час страх великий на вшистких бул, потом юж були одешли. Того ж дня люд королевський настигл, котрий, повідають, наятий за жиловськії бул пінязі. Пришедши в вечор на містечко, на монастир хтіли ударити, і ударили були. Леч козаці неподалеку були, а до того услышали звонов великих гвалт, вернулись, тії опановали монастир і німцов одразили. На завтре знову німці штурмовали до монастира, кулі с кобил на церкв падали, где що за страх бул, хто виповість! В тім козаці одешли, а німці, рекомо, впросилися в козакув до містечка, вшистко містечко сплюндровали, і самому би ся монастиреві достало, гди[би] не особливая ласка пречистої і тих святих, которіе фундовали. (Тая война через тиждень немало коло монастира була). Потім німці монастир Пустинний святого Николи, напавши, сплюндровали і вшистко заграбили, що було в полаті людського ховання і монастирського.

Далі буде

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 95-летию со дня рождения В. И. Ленина. А. Т. Юрченко. В. И. Ленин и начальный период истории КПСС. В. А. Чирко. Роль В. И. Ленина в создании и укреплении военно-политического союза Советской Украины и Советской России. А. Д. Ярошенко. В. И. Ленин и Коммунистическая партия Восточной Галиции. С. К. Гутянский. Значение теоретического наследия В. И. Ленина для изучения истории украинской советской культуры. Генрик Яблонский. Состояние и перспективы развития исторической науки в Польше. Сообщения. Ф. М. Рудич. Осушествление ленинского принципа массовости контроля и привлечения трудящихся к управлению производством. Ф. К. Стоян. Административно-территориальная реформа на Украине (1922—1925). Т. М. Колишер. В. И. Ленин и разгром каледищины. А. И. Прийменко. Роль большевиков в организации профсоюзов Приднепровья и Донбасса (1905—1907). Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Документы и материалы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. On the 95th Anniversary of V. I. Lenin's Birth. O. T. Yurchenko. V. I. Lenin and the First Period of History of the CPSU. V. A. Chirko. Lenin's Role in the Creation and Strengthening of the Military Political Alliance of the Soviet Ukraine and the Soviet Russia. A. D. Yuroshenko. V. I. Lenin and the Communist Party of Eastern Galychyna. S. K. Gutiansky. The Importance of Lenin's Theoretical Heritage for Studying History of the Ukrainian Soviet Culture. Henrik Jablonsky. State and Prospects of the Development of Historical Science in Poland. Communications. F. M. Rudych. The Realisation of the Leninist Principle of Mass Control and Drawing Working Masses in Management of Production. P. K. Stoyan. The Administrative Territorial Reform in the Ukraine (1922—1925). T. M. Kolisher. V. I. Lenin and Crushing of the Kaledin Troops. O. I. Pryimenko. The Bolsheviks' Role in Organisation of the Trade Unions of the Dnieper Bank Ukraine and Donbass (1905—1907). Notes. Aid to the History Teacher. On the History of the Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Documents and Materials. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. A Letter to Editor. Addition.